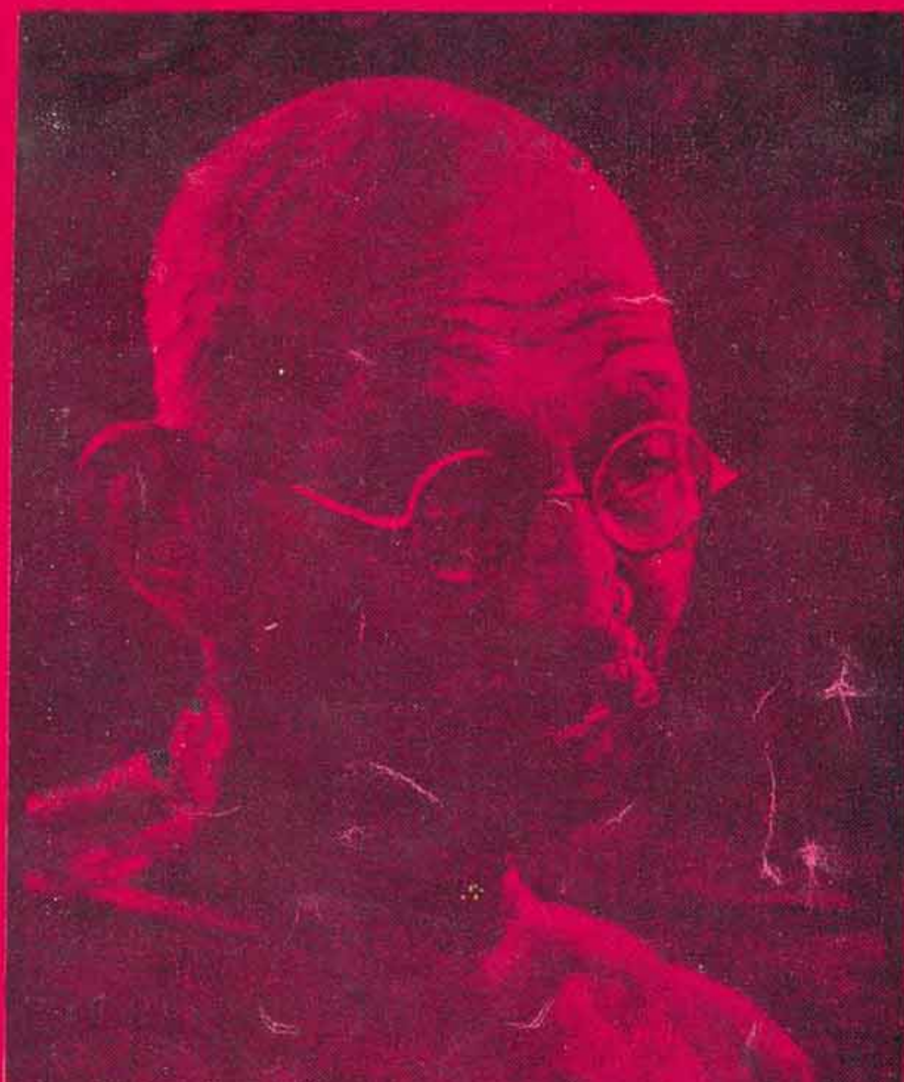
કુમાર

સંસ્થાપક : રવિશંકર મ. રાવળ

પૂરા પરિવારનું સર્વલક્ષી સુરુચિપૂર્ણ સામયિક

જાન્યુઆરી ૧૯૯૬ * વર્ષ ૬૯ મું

તંત્રી : ધીરુ પરીખ

ચિત્રકાર : [illegible]

સળંગ અંક ૮૧૫

પૂરા પરિવારનું સર્વલક્ષી સુરુચિપૂર્ણ
સામયિક

કુમાર

વર્ષ ૬૯મું — અંક ૧

સ્થાપના : ૧૯૨૪

સંસ્થાપક અને આદ્યતંત્રી
રવિશંકર મ. રાવળ

ભૂતપૂર્વ તંત્રી
બચુભાઈ રાવત

તંત્રી
ધીરુ પરીખ

સંપાદક
બિહારીલાલ ટાંક

ડિરેક્ટરો
હીરાલાલ હ. ભગવતી (ચેરમૅન)
બિહારીલાલ પો. શાહ
ભાલચંદ્ર ર. શાહ

સૂચના

* કુમાર દર માસની ૧૫મી તારીખે પ્રકટ થાય છે. મહિનાની આખર સુધીમાં અંક ના મળે તો પોતાના વિભાગની પોસ્ટ ઑફિસે તપાસ કર્યા પછી જ જાણ કરવી. જો અંક સિલકમાં હશે તો બીજો મોકલી અપાશે. આવી અંક ન મળ્યાની ફરિયાદ અંક પ્રકટ થયા પછી એક માસ સુધીમાં મળશે તો જ તેના પર ધ્યાન આપી શકાશે.
* અહીં પ્રકટ થતાં લખાણોમાંના અભિપ્રાયની જવાબદારી તે તે લેખકની છે.
* લેખકોએ પોતાનું લખાણ કાગળની એક બાજુએ, સ્વચ્છ અને સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું.
* સામાન્ય રીતે સ્વીકૃત કૃતિનો જવાબ એકાદ માસમાં અપાય છે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત સમજવી. જવાબી ટપાલખર્ચ ન મોકલવું.
* ગ્રાહકે પોતાના સરનામામાં ગામનો પિન કોડ સ્પષ્ટ અક્ષરે અચૂક જણાવવો. ગ્રાહક નંબર લખવાથી પત્રવ્યવહારમાં વિલંબને ટાળી શકાશે.

જાન્યુઆરી — ૧૯૯૬

સાંકળિયું

કુમાર સળંગ અંક ૮૧૬

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ તરફથી પ્રકાશક : ધીરુભાઈ ઈ. પરીખ
પ્રકાશનસ્થાન : કુમાર કાર્યાલય લિમિ. ૧૪૫૪, રાયપુર ચકલા, પોલીસ ચોકીની પાછળ, બઉવાની પોળ સામે, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧ (ફોન નં. ૨૧૪૩૦૪૫)
પ્રિન્ટર્સ : હરેશ પટેલ, પ્રિન્ટોગ્રાફ, ૩૩૪, સર્વોદય કો. સેન્ટર, સલાપસ રોડ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧ (ફોન નં. ૫૫૦૫૬૫૦)
વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૦૦; પરદેશમાં હવાઈ માર્ગે ડોલર ૨૫ અથવા રૂ. ૭૫૦.
આ અંકની છૂટક કિંમત રૂ. ૧૦-૦૦ + રવાનગી ખર્ચ રૂ. ૨.૦૦

ચયનોલ્લેખ

सन्मान पत्रकम्

पुण्यश्लोक देशवत्सल 'महात्मा'
श्री मोहनदास करमचन्द गांधी
महोदयानां सपत्नीकानां चरणकमलेषु
सन्मानपत्रकम् ।

मल्लीम गलमाल्यवत्तव यशो दिक्केलिहास्यायितं कठं
खेलति विश्वता नवगुणस्यूतं गिरां शिल्पिनाम्।
दग्ध्वा शंकरभालदृष्टिवदयो तेजश्छटैषा शुभ्रा ।विण्डन्
काममरीम्करत्यदयितारोषां स्त्रियः सत्वरः ॥१॥

कुसुममभिनवं वा भाति यद्वद्वसंते ऽ
सितरजनिमुखे वा चंद्रिकोदेति यद्वत् ॥
स्फुरति शुचि यशस्ते कर्मचन्द्रात्मजन्मन् ॥
परमविमलधाम्ना गांधि तादृग् दिगन्ते ॥२॥

माधुर्येण सुधारसं परिमलेनामोदिना सारसं
नैर्मल्येन विधोः करं तरलया कांत्या च मुक्तारसम् ।
क्षुद्रे कर्णबिले नृणां तव यशो जित्वा कथं लीयते गांधी
मोहनदास नाम विदुषो वीरार्यपत्नीसखे ॥३॥

स्वर्गात्पीयूषधारा क्षरति किमथवा स्वर्गिणां पीतशेषा
स्रस्तो गंगाप्रवाहः शिशिरयति धरामीशमौलेः किमेषः
किं वा श्रोतंति कल्पद्रुमकुमरजास्तुण्डतः षट्पदानां
इत्थं नानाविकल्पान् विदधति कवयः स्वादयन्तो
यशस्ते ॥४॥

यथा शीतभानुं हि दृष्ट्वा चकोरा
यथा चण्डभानुं च कोकाः प्रहृष्यः ॥
तथा गांधिराज हि दृष्ट्वा भवन्तं ।
परानन्दसिन्धो निमग्ना मनुष्याः ॥५॥

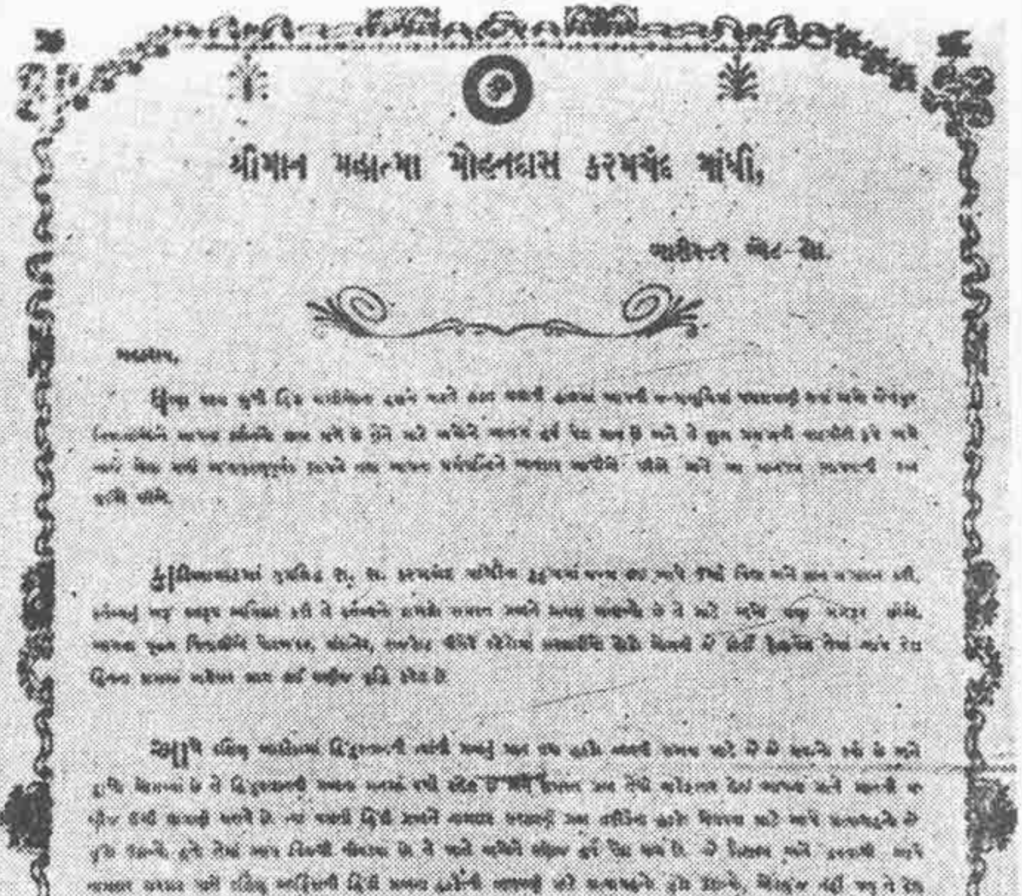
महाभाग्यमेतद्धि गांधीजी नृणां
सुविख्यातसौराष्ट्र खण्डस्थितानाम् ॥
यतःशौर्यधैर्याद्युपेतोऽनवद्यः ॥
सदा भारतीयाऽवने लब्धदीक्षः ॥६॥

यावदस्ति त्रयी लोके चतुर्मुखमुखोद्गता ॥
यावद्वा रामचरितं वाल्मीकिकविचित्रितम् ॥७॥
व्यासस्य सूक्तयो यावच्छ्रीकृष्णचरितामृता; ॥
वाग्देव्याः श्रेष्ठपुत्रस्य कालिदासस्य वा गिरः ॥८॥

यावच्च व शोस्त्यार्याणां सतीनां चरितानि च ॥
तावत्सुकीर्तिरमला देशसेवोदमवास्तु ते ॥९॥

विक्रम संवत १९७१ — राजवैद्य श्रीराम
माघ शुक्ल १२ — कालीदास शास्त्री
२७ जनवरी १९१५ — रसशाला औषधाश्रम
बुधवार ९-३० — भूवनेश्वरीपीठ, गोंडल

(સૌજન્ય : ગાંધી સ્મારક સંગ્રહાલય, અમદાવાદ)

શ્રીમાન મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી,

મહાશય,

[illegible]

માનપત્ર

પુણ્યશ્લોક, દેશપ્રેમી મહાત્મા શ્રી મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીજી અને તેમનાં પત્નીનાં ચરણકમલોમાં આ માનપત્ર !

જાસ્મીન પુષ્પના મંગલ માંગલ્ય સમો તમારો ધવલ યશ દિશાઓ રૂપી સુન્દરીઓનું રમતિયાળ હાસ્ય બન્યો છે, આ (યશ) હાર, ચારે બાજુઓથી નવા નવા ગુણથી યુક્ત (દોરાથી સિવાએલો) વાણીના શિલ્પીઓના કંઠમાં ખેલી રહ્યો છે. (૧)

(અનુસંધાન પાન ૩૯ ઉપર)

રસ્તો / જગદીશ ત્રિવેદી
(વસંતતિલકા-સૉનેટ)

પૂર્વે હતો ઊભરતો અવિશ્રાંત પંથ-
આજે નર્યો ઊજડ ને ભયસ્તબ્ધ પંથ!
ત્યારે કશો જલ વહેણ સમો વહંત
વ્હેણે અનેક - અણસંખ્ય પ્રવાસીઓને
કૈં ખેતરો નગર ને સરિતા - પહાડો
ઘુમાવતો - દિવસ-રાત્રિ અજંપ હૈયે!

આજે રહી પથ તણી નહિ કો નિશાની,
આડેધડે નિબિડ જંગલ વિસ્તરેલ -
રે સૂર્યનાં કિરણનેય પ્રવેશવાનાં
ફાંફાં નર્યાં - વિકટ ને વિકરાળ જાણે
કોઈ પડ્યો અસુર - રક્તપિપાસુ નેત્રે
ક્રોધાગ્નિના વરસતો તણખા-તીરો કૈં.

શું કાળની ગહન ગહ્વરમાંહી પોઢ્યો?
કે ક્યાંકથી પ્રગટશે વળી કોઈ કાળે?

ઈતબાર / ધીરેન્દ્ર મહેતા
(ગઝલ)

કેટલો ઇતબાર કારોબાર પર,
શ્વાસ આ, ઉચ્છ્વાસ ભારોભાર પર!

છે તળેટી, ટૂક પણ મળશે જરૂર,
ચાલ, માંડીએ ચરણ ગિરનાર પર.

વેંત છેટું એટલે શું, એ કહે,
હું ખડો ઓવી શિખરની ધાર પર.

ક્યાં પ્રસંગોની કમી કંઈયે હતી,
પણ નજર એની ઠરી બેચાર પર.

સૂર દીધા સાત એણે સામટા,
ને કહ્યું : લે, છેડ એક જ તાર પર!

કોઈ ભીતર એકદમ ચાલ્યું ગયું,
ને ટકોરા રહી ગયા બસ દ્વાર પર!

આ શહેર / જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ
(ગઝલ)

ફૂલ-કાગળ ફાળકાથી ફોરતું આ શહેર છે!
હાંફતું હૈયા મહીંથી ખાંસતું આ શહેર છે.

માછલીની આંખમાં તો ઝાંઝવાંની લહેરખી,
દીવડાની મેશને ફંફોસતું આ શહેર છે.

ટેરવેથી દૂઝતી કૈં વેદનાઓ વહેરતી,
આયખાની લાશને વેંઢારતું આ શહેર છે.

પાનબીડાં ચાયપીણાં લાશ ઠારે લહેરથી,
ઝૂઝવાની વાત સામે ઘોરતું આ શહેર છે.

બરફ સળગે દાહ મલકે ચાંદની આળોટતી,
જિંદગીની ઝાળમાં શેકાય આખું શહેર છે.

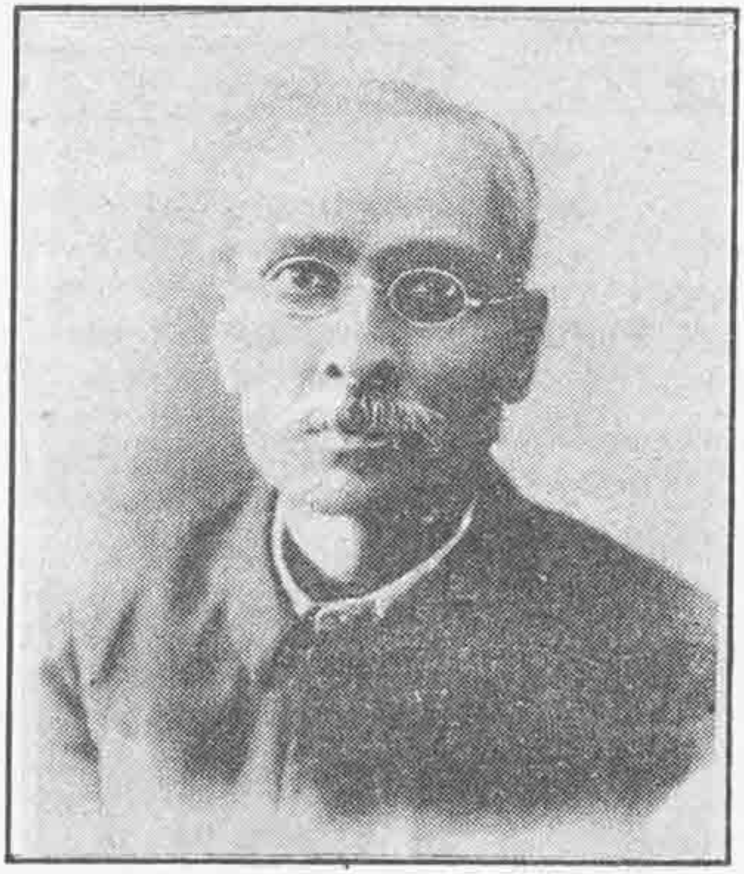
કામનાઓની કબરમાં જાત હોમે સહેલથી,
અવકાશ કેડી આંકવાને દોડતું આ શહેર છે.

રૂપરંગી રોશનીને આંબવાની પહેલથી,
ઓરતાના આભ નીચે જીવતું આ શહેર છે.

માનવોના રણ વચાળે મૌનના ઘુઘવાટથી,
ભીડ માંહે જાતને ગોતી રહ્યું આ શહેર છે.

ખારવણ / કિરીટ ગોસ્વામી
(ગાન)

હું માછીની છોડી
જી રે! હું માછીની છોડી.
મારાં ભવભવનાં ભેરુ છે શંખ, છીપ ને કોડી! - જી રે!
સાત રંગનાં શમણાં જોયાં પરપોટાની આંખે
આંસુની ખારપને ઊડવા દીધી ધુમ્મસ-પાંખે
ભેખડ પર મેં નજરો મારી દીધી છે બસ ખોડી! - જી રે.
મત્સ્ય જેમ તરફડિયાં ખાતી ઇચ્છાઓ આ મારી
સાત સમંદર પાર સજનવાઃ ખટકે છે લાચારી!
ઝંઝાવાતો વચ્ચે ભટકે મારી જીવન-હોડી! - જી રે.

માસ્તરસાહેબ

• કમલા પરીખ •

થશે કે આ માસ્તર સાહેબ કોણ? હા, હું બહુ નાની હતી ત્યારે મારા ગામ સોજિત્રામાં મારા ઘરમાં એક મોટો (પેઈન્ટ કરેલો) ફોટો હતો. મેં પિતાજીને એ ફોટામાં જે વ્યક્તિ હતી તેના વિષે પૂછેલું અને પિતાજીએ કહેલું કે એ માસ્તર સાહેબ છે. તે વખતથી એ વ્યક્તિની છાપ ઊંડે ઊંડે મનમાં અંકિત થઈ ગઈ હતી. પણ આટલાં વર્ષે એમના વિષે મને લખવાની પ્રેરણા થશે એવું તો કલ્પેલું જ નહિ. આજે હું એ માસ્તર સાહેબની વાત કરવાની છું. ફોટામાં જોયેલા એ માસ્તર સાહેબને નજરે જોવાનું તો ભાગ્ય મારું નહોતું, કારણ મારા જન્મ પહેલાં તેમનું અવસાન થયેલું. પરંતુ ફોટામાં જે જોયું છે તે પરથી કહી શકાય કે વિશાળ ભાલ, તેજસ્વી આંખો, પ્રસન્ન મુખમુદ્રા, ગળામાં રુદ્રાક્ષની માળા, યોગી જેવી પ્રતિભા એટલે બીજું કોઈ નહિ પણ માસ્તર સાહેબ.

તેમનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૯૧૮ના આસો માસની ધનતેરસને દિવસે અમદાવાદ નજીક બાલુઆ નામના નાનકડા ગામમાં તેમના મોસાળમાં થયેલો. બાળપણનો થોડો સમય મોસાળમાં વીત્યો. ત્યાર બાદ અમદાવાદમાં પિતૃગૃહે ઊછર્યા. માતા મહાકોર અને પિતા જીવણલાલનું એ જયેષ્ઠ સંતાન. માતા ચુસ્ત સ્થાનકવાસી જૈન અને પિતા શ્રીમાળી વણિક જ્ઞાતિના સ્થાનકવાસી જૈન. માતા જૈનધર્મના સંસ્કારે રંગાયેલાં જ્યારે પિતા જૈન ખરા પણ મૂળથી જ સ્વતંત્ર મનોવૃત્તિવાળા. પિતાની ચપળ-બુદ્ધિ, કાર્યકુશળતા, બાહોશી, નીડરતા, સ્વતંત્ર વિચારવૃત્તિ અને તેજસ્વી આ બધા ગુણોનો વારસો માસ્તર સાહેબને મળેલો. તેમનું નામ હતું છોટાલાલ. તેમનું ઘર અમદાવાદમાં પંચભાઈની પોળમાં હતું તેમની નાની વયે પિતાનું અવસાન થતાં કુમારવસ્થામાં તેમને શિરે જવાબદારી આવી પડી અને જીવનનું ઘડતર શરૂ થયું.

વિદ્યાભ્યાસમાં તેજસ્વી, સુંદર, સ્પષ્ટ, મોતીના દાણા જેવા અક્ષરો લખવાની ટેવ પ્રારંભથી જ પાડેલી. રમતોમાં પણ કુશળ. તેમણે ઈ.સ. ૧૮૭૭માં પંદર વર્ષની ઉંમરે નોંધપોથી લખવાની શરૂઆત કરી જેમાંનાં કેટલાંક અવતરણો તેમના ચારિત્ર્યને સમજવામાં સહાયભૂત થાય તેવાં છે :

૧. યોગ્ય વખત સિવાય કદી લડાઈમાં ઊતરવું નહીં અને તેવી લડાઈમાં ઊભા પણ ના રહેવું.
૨. કોઈને શિખામણ આપતી વખતે સામાનું મન વરતવું, ઉતાવળા થઈ શિખામણ ન આપવી.
૩. ગમે તેટલું કષ્ટ પડે તો પણ આકળા થઈ ધીરજ છોડવી નહીં પણ ઈશ્વરની સહાય માગી ધૈર્ય રાખવું.
૪. નકામી કુથલીમાં વખત ગાળવો નહિ.

પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી પરખાય એમ ભવિષ્યના માસ્તર સાહેબનાં લક્ષણ નાનપણથી જ પરખાવા માંડ્યાં. આ ઉંમરે તેમણે 'બાળાનંદ સમાજ' ઊભો કર્યો. તરુણો આ સમાજના સભ્યો હતા. દર અઠવાડિયે એક વાર આ સમાજ મળે, તેમાં વ્યાયામની પ્રવૃત્તિ ચાલે, પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવા ભાષણો ગોઠવાય અને આમ કુમારાવસ્થાથી જ માનવજીવનની સુધારણાની વૃત્તિ, ઉત્કૃષ્ટતા સાધવાનો ઉત્સાહ અને ચિંતન કરવાનો અભ્યાસ કેળવાતાં ગયાં. માનવજીવન મળ્યું છે તો તેનો સર્વોચ્ચ લાભ લેવાનું માસ્તર સાહેબે જાણે કિશોરાવસ્થાથી જ નક્કી કર્યું હોય તેમ લાગે છે. બાળાનંદ સમાજનો ઉદ્દેશ તરુણાવસ્થાથી વધુ બળશાળી બનતાં મન અને ઇંદ્રિયોને સદાચાર અને નીતિના માર્ગે વાળવાનો હતો.

જ્યારે તેઓ યૌવનાવસ્થામાં પ્રવેશ્યા ત્યારે પણ તેમનું ધ્યેય ખાવું, પીવું અને ખેલવું એ વૃત્તિને બદલે જીવનને ઉન્નત કરવાનો અવિરત પ્રયત્ન કરવો એ હતું. આજની યુવાન પેઢી સાથે અનાયાસે સરખામણી થઈ જાય છે. ક્યાં આજનો ધ્યેયવિહીન યુવાવર્ગ અને ક્યાં માસ્તરસાહેબનું ધ્યેયસભર યુવકમંડળ ! આ યુવકને બેસી રહે ચેન પડતું જ નહીં. તે તો જીવનના અને આત્માના વિકાસની પ્રવૃત્તિમાં મગ્ન રહેતો. સોળ

વર્ષની ઉંમરે માનવસમાજની સુધારણા માટે 'ગુર્જરોદ્ધારક સમાજ'ની સ્થાપના કરી. તેનો હેતુ એક સમયે મહાન પણ કાળે કરીને અજ્ઞાન અને કુચાલથી પડતી તરફ ઘસડાઈ ગયેલા ગુર્જરોની સ્થિતિ કોઈ પણ રીતે સુધરે એ હતો. આ સ્થાપના પાછળ તેમનું દેશાભિમાન અને સ્વદેશની ઉન્નતિની ભાવના પ્રગટ થયા વગર રહેતાં નથી. આ સમાજની સ્થાપના તા. ૨૮મી એપ્રિલ ૧૮૭૮માં. પછી એમાં અઢાર સભ્યો તરત જ નોંધાયા. માસિક લવાજમ ત્રણ પાઈ. હસવું આવે છે ને? પણ ત્યારે પાઈનું ચલણ હતું. ત્રણ પાઈ એટલે એક પૈસો. સર્વસંમતિથી તેઓ મંત્રી તરીકે નિયુક્ત થયા.

સમાજનો વિકાસ કરવા તેઓ અન્ય સમાજો કેવાં કામ કરે છે તે જોવા જતા. આ હેતુથી પ્રાર્થના સમાજમાં જતા અને ત્યાં પ્રાર્થના તથા વ્યાખ્યાનો સાંભળતા. પરિણામે પ્રાર્થના સન્માર્ગે વાળવામાં સહાયભૂત થાય છે, મનના વિકારો પર વિજય મેળવવા અને શાંતિ પામવા પ્રાર્થના ઉપયોગી છે તેવા વિચારો મનમાં દૃઢીભૂત થતા ગયા. તેમણે નોંધ્યું છે કે પ્રાર્થના વિના સદાચાર પાળવો મુશ્કેલ છે. મનુષ્ય અલ્પ પ્રાણી છે ને તેની શક્તિ અલ્પ છે. તેથી સાંસારિક માયાને તરવાને માટે બળ કરતાં ઈશ્વરની સહાય જરૂરી છે અને એ સહાય પ્રાર્થનાથી મળે છે.

તેમના અભ્યાસકાળ સિવાયના સમયમાં ચિંતન તેમને મન મહત્ત્વનું હતું. સમાજના અન્ય સભ્યોને ભિન્નભિન્ન વિષયો પર બોલવા માટે પ્રેરણા આપતા. તેમના વિષયો હતા દેશાભિમાન, ઉદ્યોગ, બાળલગ્ન, સ્ત્રીકેળવણી, ઈશ્વરભક્તિ વગેરે. આપણે માસ્તર સાહેબને કયા વિશેષણથી નવાજીશું - ઈશ્વરભક્ત, સમાજોદ્ધારક દેશભક્ત ? તે સમયના સમાજમાં તેઓ સ્ત્રીકેળવણીના પ્રખર હિમાયતી હતા. જ્યારે સ્ત્રીઓને કક્કાનો 'ક' પણ શિખવાડાતો નહોતો ત્યારે આ યુવકે સ્ત્રીકેળવણીનો ઝંડો ઉપાડ્યો હતો. એમના વિચાર તો જુઓ - 'વિદ્વાન અને સુશીલ સ્ત્રી એ મનુષ્યનો ઉત્કર્ષ સાધવાનું એક સાચું યંત્ર છે. યંત્ર વિના સંચો ચાલતો નથી તેમ ડાહી અને વિદ્વાન સ્ત્રી વિના માનવયંત્ર ચાલતું નથી, તેથી સ્ત્રી ભણેલી હોવી જોઈએ.'

સોળમા વર્ષે તેમના વિવાહ નક્કી થયા. પણ વિદ્યાભ્યાસ, સમાજ-સુધારણાનો ઉદેશ વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં લગ્નબંધનથી વિક્ષેપ પડશે એ મૂંઝવણ તેમણે માતા સમક્ષ પ્રકટ કરી, પણ જૂના જમાનાનાં વિધવા માતા તે સમજી ન શક્યાં. છેવટે માતાના દિલને દુઃખ ન પહોંચે તે હેતુથી લગ્ન કરવા તૈયાર થયા. સંવત ૧૯૩૪માં તેમનાં લગ્ન અશિક્ષિત જડાવબહેન સાથે થયાં. કેવી વિકટ પરિસ્થિતિ? ક્યાં વિદ્વાન, સુશિક્ષિત પત્નીની અભિલાષા અને ક્યાં આવી અસુંદર, અશિક્ષિત પત્નીનો સહવાસ ! પણ આ માનવી નાનોસૂનો નહોતો. તેણે આગળ જતાં લખેલી તેની જ પંક્તિને સાકાર કરી બતાવી કે –

'પ્રસન્નતાને કદી ના ત્યજીયે, પ્રસન્ન સહુ સ્થિતિમાં રહીયે.'

ક્લેશ અને રોષ વગર પરિસ્થિતિનો સ્વીકાર એમણે કરી લીધો, એટલે લગ્નજીવન જરા પણ દુઃખી ના થયું. લગ્નજીવનના આરંભથી જ તેમણે પત્નીને પોતાના વિકાસ અને તત્ત્વજ્ઞાનના સહાયક તરીકે સ્વીકારી લીધાં. પત્નીને ઉચ્ચ સંસ્કારો આપવાની શરૂઆત થઈ. નિરક્ષર પત્નીને અક્ષરજ્ઞાન આપ્યું, અને સરળ પુસ્તકો વાંચવા પ્રેર્યાં. પત્ની સ્વભાવે સુશીલ, સેવાભાવી અને પોતાનાં કાર્યોથી પતિને પ્રસન્નતા આપતાં. તેમણે પરાણે જીવનનાવ હંકારી નહોતી, પણ પ્રેમથી હંકારી હતી.

લગ્ન થયા બાદ વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો. અઢારમા વર્ષના આરંભે મૅટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરી, સાથેસાથે ગુર્જરોદ્ધારકનું સફળ સંચાલન પણ કર્યું. કુટુંબમાં માતા, નાના ભાઈ વાડીલાલ તથા પોતે પતિપત્ની એમ ચાર જણની જવાબદારી હોવાથી વડોદરામાં શિક્ષકની નોકરી લીધી. આ વડોદરા પ્રતિના ગમન પાછળ કોઈ દૈવી સંકેત હતો તે તો તેમને પાછળથી સમજાયું. વડોદરામાં તેઓ શિક્ષિતમાંથી શિક્ષક બન્યા અને વિદ્યાર્થીમાંથી માસ્તર બન્યા, અને માસ્તરમાંથી 'માસ્તર સાહેબ' બન્યા. ગાયકવાડી રાજયની શાળા અને પગાર રૂપિયા વીસ ! પણ સોંઘવારી આપણી આજની મોંઘવારીની કલ્પના બહારની હતી. એક રૂપિયાનું

માસ્તરસાહેબ

સાડા ત્રણ શેર ઘી, બે પૈસાનું ભેંસનું ચોખ્ખું દૂધ, બે કે ત્રણ રૂપિયાનું ભાડાનું મકાન. અને તેમનો ખર્ચ પણ કેટલો? સાદાં ટકાઉ કપડાં, દેશી જોડા, માદરપાટનું પહેરણ, ખાદી કે જીનની બંડી અને મોજશોખવિહીન સાદું જીવન. આ માટે આટલો પગાર પૂરતો હતો.

શિક્ષક તરીકે 'આચાર્ય દેવો ભવ' એ સૂત્ર તેમણે બરાબર સાર્થક કરી બતાવ્યું. શાળામાં નિયમિત પહોંચી જાય, અગિયારમાં પાંચ મિનિટ બાકી હોય ત્યારે તે હાજર થઈ જાય. માસ્તર સાહેબ વર્ગમાં પ્રવેશી વિદ્યાર્થીઓને સ્મિતપૂર્વક નિહાળે, ભાવભર્યાં વચનોથી ખબર પૂછે, વિદ્યાર્થીના અંતર્ગત જીવન સુધી પણ પહોંચી જાય અને એટલે જ વિદ્યાર્થીઓના માનસપટ પર તેમની ઉચ્ચ છબી અંકાયેલી. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે સેતુ હોવો જ જોઈએ એ તેમણે વર્ષો પૂર્વે પ્રતિપાદિત કરી બતાવ્યું છે, જ્યારે આજે બન્ને તરફથી આ સેતુ તૂટતો જણાય છે. વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે નિર્મળ સ્નેહભાવ રાખતા, તેમને આદર્શના માર્ગે દોરી જવાનું કાર્ય કરતા. તેમનાં ઉચ્ચ ચરિત્ર, ઈશ્વરાભિમુખતા, સેવાભાવના, વાણી અને વ્યવહારની છાપ વિદ્યાર્થીઓ પર પડ્યા વગર રહેતી નહીં. તેમની ગુજરાતી શીખવવાની પદ્ધતિ એટલી તો સરસ હતી કે વડોદરા કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ લિટ્‌લડેલ તેમની પાસે ગુજરાતી શીખવા આવતા. ઉદ્ધત અને ઉચ્છૃંખલ વિદ્યાર્થી પણ તેમની પાસે શાણો અને શાંત બની જતો. તાજમિયાં નામના વિદ્યાર્થીને એક વખત હેડમાસ્તરે ઠપકો આપતાં તેણે કેડમાંથી કટારી કાઢી, પણ માસ્તર સાહેબે આવી તેના ખભે પ્રસન્ન વદને હાથ મૂકી કહ્યું કે, તમારા જેવા સમજુ વિદ્યાર્થીને આ શોભે ખરું? આ શબ્દો સાંભળતા જ કટાર વિદ્યાર્થીના હાથમાંથી સરી ગઈ અને તે બોલ્યો, 'આપ તો હમારે પીર સરીખે હૈ, આપને યે તકલીફ ઉઠાઈ.' આપકો દેખતે હી મેરા ગુસ્સા ચલા ગયા.' આ પ્રસંગ સાક્ષી પૂરે છે કે કેવો પ્રભાવ હશે એ ગુરુનો પોતાના વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે ! શિક્ષણકાર્ય સરળતાથી અને વિશદતાથી તેઓ કરતા. તેઓ વિદ્યાર્થીઓની દૃષ્ટિ વિશાળ બનાવતા. તેઓ વિદ્યાર્થીઓના ફ્રેન્ડ, ફિલૉસૉફર ઍન્ડ ગાઈડ હતા.

વડોદરામાં તેઓ શ્રીમદ્ નૃસિંહાચાર્યજીના સંપર્કમાં આવ્યા, જેનાથી તેમના જીવનમાં એક નવો વળાંક આવ્યો. આર્ય તત્ત્વજ્ઞાન અને યોગની ચમત્કારિક શક્તિઓ વિષેની હકીકત તેમણે થિઓસોફિ નામની સંસ્થા તરફથી પ્રગટ થતા પત્રમાંથી જાણી અને તેમને કોઈક સિદ્ધ પુરુષ મેળવવાની પ્રબળ ઇચ્છા જાગી. નિરંતર યોગીપુંગવ ગુરુશ્રેષ્ઠ ક્યારે મળે તેનો નાદ ગુંજવા લાગ્યો. આ ઝંખનાના પરિપાકરૂપે તેમને શ્રીમદ્ નૃસિંહાચાર્યનો સંપર્ક થયો. તેઓ શિક્ષક હોવાથી શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ તેમને 'માસ્તર' શબ્દથી સંબોધ્યા અને ત્યારથી છોટાલાલ નામ ક્યાંય અદશ્ય થઈ ગયું અને સહુના તે માનનીય 'માસ્તરસાહેબ' બની ગયા. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને સહુ બાપજીશ્રીના નામથી સંબોધતા. માસ્તરસાહેબે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને ગુરુપદે સ્થાપ્યા અને ગુરુએ તેમને મંત્રદીક્ષા આપી. સદ્‌ગુરુની કૃપાથી અને સાન્નિધ્યથી તેઓ યોગ, પ્રાણાયમ, ત્રાટક, શાંભવી મુદ્રા (જેમાં વ્યક્તિનાં નેત્ર ખુલ્લાં હોય છતાં અદ્‌ભુત અંતરાવસ્થા હોય) શીખ્યા. તેઓ હંમેશાં આત્મનિરીક્ષણ કરતા અને ભૂલોનું નિવારણ કરી વાસનાઓનો ક્ષય કરવા જાગ્રત રહેતા. નડિયાદના વિદ્વાન શ્રી મણિભાઈએ નભુભાઈ માસ્તરસાહેબ ઉપર સંમોહનનો (હિપ્નોટિઝમ) પ્રયોગ કરેલો, પણ તેમાં નિષ્ફળ ગયેલા અને છેવટે બોલેલા કે, 'આ વ્યક્તિ પર મારી સંમોહન વિદ્યા નિષ્ફળ ગઈ, હું થાકી ગયો અને મને લાગ્યું કે ખરેખર તો હું જ આ સંમોહન વિદ્યાની અસર તળે આવી ગયો.' માસ્તરસાહેબે પણ એક વિદ્યાર્થી પર આ વિદ્યાનો પ્રયોગ એક વાર કરેલો, પણ બાપજીશ્રીએ તેમને યોગનો નિરર્થક ઉપયોગ નહિ કરવા સમજાવ્યા કે જે બળનો વ્યય કરો છો તે તમને હાનિકારક નીવડશે. પોતાની ભૂલ સમજાતાં તેમણે ક્ષમા માગી અને ફરી ક્યારેય સંમોહન વિદ્યાનો પ્રયોગ ન કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. તેમણે બાપજીશ્રીના બોધથી હૃદયની નિર્મળતા અને સમાધાનની અપૂર્વ સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી, તેમનો એક ગુણ ધ્યાન ખેંચે તેવો હતો તે એ કે નાનુંમોટું જે કામ હાથમાં લેતા તે પૂરા ભાવ અને પ્રયત્નથી કરતા. કોઈ પણ કામ સંપૂર્ણ ઉત્સાહ અને ઉત્તમ રીતે કરવું તે તેમનો જીવનમંત્ર હતો.

દરમિયાન તેમણે 'મહાકાલ' નામનું માસિક શરૂ કર્યું. તેના અંકો નિયમિત ગ્રાહકોને ટપાલમાં મોકલવા, મહાકાલ તથા અન્ય પુસ્તકોનાં પ્રૂફ તપાસવાં વગેરેમાં તેમની નિયમિતતાનાં દર્શન થાય છે. 'મહાકાલ'માં વિશેષ વ્યસ્ત રહેતા હોવાથી તેમણે પેન્શનના સમય પૂર્વે શિક્ષક જીવનમાંથી નિવૃત્તિ લીધી. એટલે ગુરુસેવા અને અન્ય સેવાઓ તેઓ કરી શકતા. બાપજીશ્રી પાસેથી તેઓ ગૃહસ્થ જીવનનું શ્રેષ્ઠ રીતે પાલન કરવાનું અને અનાસક્તિ કેળવવાનું પણ શીખ્યા. પત્ની જડાવબાએ ઘરની બધી જ જવાબદારી ઉપાડી લીધી હતી. તેમને ખ્યાલ આવી ગયો હતો કે પતિ કોઈ અસાધારણપુરુષ છે. એટલે પતિની ઉત્કૃષ્ટ સેવા કરવામાં તેઓ જીવનનું સાફલ્ય માનતા હતા. માસ્તરસાહેબની દીનચર્યા બ્રાહ્મણધર્મ અનુસાર હતી. સંધ્યા, સ્નાન અને ગુરુસેવા તેઓ કરતા, પણ પત્ની જૈન કુટુંબમાંથી, આવેલાં તેથી તેમને દેરાસર જવાની, પ્રતિક્રમણ કરવાની અને જૈનધર્મ પ્રમાણે દાનધર્મ કરવાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપેલી. આમ, તેઓ ધર્મના વાડા બાંધતા નહોતા. એટલું જ નહિ પણ જૈન સાધુઓને તેમના

શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્ય

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય

ઘેર વહોરવા માટે આમંત્રણ આપે, અને તેમની પ્રત્યે વિનય અને સેવાવૃત્તિ દર્શાવતા જેથી સર્વ સાધુઓ પ્રભાવિત થતા.

જ્ઞાનધ્યાન તો તેમણે સાધ્ય કર્યાં હતાં, પણ સાથે સાથે દાનને પણ એટલું જ મહત્ત્વ આપ્યું હતું. નોકરીમાં ખાસ આવક નહોતી છતાં જરૂરિયાતવાળા વિદ્યાર્થીઓને ગુપ્તપણે સહાય કરતા. સંવત ૧૯૫૬માં દુષ્કાળ પડ્યો (જે છપ્પનિયાના નામે ઓળખાયો) ત્યારે ઘરમાં શેકેલા ચણા રાખતા અને ભૂખમરાથી પીડાતા અને અન્ન માટે ભીખ માગતાં સ્ત્રીપુરુષો અને બાળકોને આપતા. વડોદરા હાઈસ્કૂલમાં એક શિક્ષકનું અવસાન થતાં તેમના બે પુત્રોને અભ્યાસ માટે દર મહિને પૈસા આપતા.

સંવત ૧૯૫૩ની નાગપંચમીના દિવસે શ્રીમદ્ નૃસિંહાચાર્યજીનો દેહવિલય થયો ત્યારે તેમના પુત્ર શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યની ઉંમર અગિયાર વર્ષની હતી. તેમને ગાદી પર બેસાડવામાં આવ્યા પણ જ્યાં માસ્તરસાહેબ જેવા સમર્થ વિદ્વાન હોય ત્યાં નાની ઉંમરના શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યને કોઈ મુશ્કેલી પડે તેમ નહોતું. તેમને અનુકૂળ રહી તેમના આંતરવૈભવને પ્રકટ કરે તેવી રીતે માસ્તરસાહેબે યોજના કરી. તેમના વિકાસની

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીએ યોજેલું
ધ્યાનાભ્યાસ માટેનું સાંકેતિક મંડળ

બાળપણથી માસ્તરસાહેબનો સહવાસ શ્રી ઉપેન્દ્રચાર્યને ગમતો હતો. તેથી જ તો પિતાજીના દેહવિલય પછી તેમનાં માતુશ્રી સાથે અભ્યાસાર્થે અમદાવાદ ગયેલા ઉપેન્દ્રાચાર્ય માસ્તરસાહેબનો વિયોગ એવો તો સાલ્યો કે સંવત ૧૯૫૬માં વડોદરા પાછા આવી ગયા અને શાળાનો અભ્યાસ છોડી દેવાની ઇચ્છા દર્શાવી. નિશાળના અભ્યાસનું મહત્ત્વ નહિ ધરાવતા માસ્તરસાહેબે તેમને ઘરમાં અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન આપવાનો પ્રારંભ કર્યો. ગીતાનું વાચન થાય, શ્લોક વાંચી સંધિ-વિગ્રહ કરે, શબ્દોના અર્થ સમજાવે અને આમ કરી તેમના મનને એકાગ્ર થવાની ટેવ પાડી. અંગ્રેજી તથા ઉચ્ચ વિચારવાળાં પુસ્તકો વાંચવા આપે. શનિ-રવિ શિક્ષણ વર્ગ ચલાવે, જેમાં સંસ્કૃત, ધાર્મિક સિદ્ધાંતો અને વિજ્ઞાનની વિવિધ વાતો પણ કરે. સંવત ૧૯૫૬માં આ શિક્ષણ વર્ગની શરૂઆત થઈ, જેનું નામ રાખ્યું 'શ્રી સરસ્વતી સત્ર.' તેમાં તેમની હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ, સંસ્કૃતના વિદ્યાર્થીઓ અને દક્ષિણી વિદ્યાર્થીઓ જોડાયા. વિનામૂલ્યે મળતા આ શિક્ષણનો લાભ ૪૦ થી ૪૫ વિદ્યાર્થીઓ લેતા. ક્યાં આજનાં ગંજાવર ફી લઈને ચાલતાં ટ્યુશન ક્લાસીઝ અને ક્યાં એ વિદ્વાન શિક્ષકો, મુક્ત વાતાવરણ અને નિઃશુલ્ક શિક્ષણ ! કેવો એ ત્રિવેણીસંગમ હતો, જેમાં વિદ્યાર્થીઓ આનંદથી મજ્જન કરતા ! વિદ્યાર્થીઓની કાવ્યશક્તિ ખીલવવા કોઈ છંદની છેલ્લી પંક્તિ આપી પાદપૂર્તિ કરવા માટે કહેવામાં આવતું. આમ, વિદ્યાર્થીઓની કલ્પનાશક્તિ અને વિચારશક્તિ ખીલવવામાં તેમણે અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો.

આની ફલશ્રુતિ એ આવી કે શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યે કીર્તનો લખવાની શરૂઆત કરી, જે 'શ્રીમહાકાલ'માં છપાવા લાગ્યાં. 'શ્રી મહાકાલ'માં પ્રૌઢ વિદ્વાનોના લેખો છપાતા તેથી પ્રારંભિક લેખકો માટે તેમણે 'પ્રાતઃકાલ' નામના નવા માસિકની શરૂઆત સંવત ૧૯૫૯માં કરી. તેમના લેખો માટે લોકોને આકર્ષણ હતું તેથી તેઓ 'પ્રાતઃકાલ'માં એકબે લેખો ખાસ આપતા. આ ઉપરાંત તેઓ 'યમદંડ' માસિકમાં પણ પ્રતિમાસ લેખ આપતા હતા. શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યનું શરીર યૌવનના આરંભમાં દુબળું હતું તેથી તેમના માટે વ્યાયામની વ્યવસ્થા કરી. શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યની શક્તિઓનો ઉત્કર્ષ આવી માનસિક અને શારીરિક યોજનાઓથી કરવાનો યશ માસ્તરસાહેબને જાય છે. શ્રીમદ્ નૃસિંહાચાર્યજીના દેહવિલય બાદ તેમના પુત્રને યોગ્ય રીતે ઘડવાના તેમના પ્રયત્નો ખરેખર સરાહનીય છે. તેમને શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગનું નેતૃત્વ સોંપવામાં આવેલું. તેમાં પણ તેઓ સફળ રહ્યા. તે નેતૃત્વ સંભાળ્યા બાદ સાધના સમારંભો અને મહોત્સવો યોજાવા લાગ્યા, જેનું ધ્યેય સાધનાભ્યાસ હતું, ત્યાર બાદ ઉત્સવો પ્રસંગે સદુપદેશ શ્રેણીનો પ્રારંભ થયો.

તેમનું સાહિત્યસર્જન વિપુલ હતું. ઈ.સ. ૧૮૮૮માં નવેમ્બર માસથી શ્રીમહાકાલ માસિક પ્રગટ થયું, જેનાથી માસ્તર સાહેબના લેખોનો પ્રારંભ થયો. આ માસિકમાં શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના લેખો અને અન્ય વિદ્વાન સાધકોના લેખો આપવામાં આવતા. તેમાં પ્રગટ થયેલો માસ્તરસાહેબનો આરંભનો લેખ 'વાણીનિરોધ'ની સમર્થ વિદ્વાનોએ પ્રશંસા કરી. તેમના જીવનકાલમાં તેમના સાહિત્ય માટે જનતાને ગજબનું આકર્ષણ હતું. તેમના ગદ્યસાહિત્યમાં એક હતું 'વિદ્યાર્થીનો સાચો મિત્ર', જેમાં વિદ્યાર્થીઓના મન પર શરીરના આરોગ્યની મહત્તા દર્શાવતા અનેક પાશ્ચાત્ય ચિંતકોના વિચારો આપેલા છે. આ પુસ્તકમાં તેમણે વિદ્યાર્થીઓને નીરોગી, બલવાન્ અને સુદૃઢ શરીર રાખવા માટે સંકેત કર્યો છે. કેટલાય વિદ્યાર્થીઓએ આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી તમાકુ-બીડી છોડી દીધાના પત્રો તેમની પર આવ્યા હતા. તેમની કલમ સાથે તેમની ઉત્કટ પ્રેરણા કેટલી પ્રબળ હતી તેનો ખ્યાલ આ પરથી આવે છે. પાંચમા છઠ્ઠા ધોરણમાં અભ્યાસ કરતો વિદ્યાર્થી સમજી શકે તેવી સરળ ભાષામાં આ પુસ્તક લખેલું છે. 'અધ્યાત્મબલ પોષક' ગ્રંથમાળા ઈ.સ. ૧૯૦૨માં પ્રગટ થઈ, જેમાં અજ્ઞાનથી માનવી દીન, દુઃખી અને દુર્બળ બને છે તે વાતનો નિર્દેશ કરી તેને સાચા સ્વરૂપનો મહિમા સમજાવી જ્ઞાનનો સુગમ માર્ગ દર્શાવ્યો છે. ઈ.સ. ૧૯૦૫માં 'બાળકોને કેવી રીતે કેળવવાં' એ નાનું પુસ્તક પ્રગટ થયું, જેમાં માતાપિતાએ બાળકોને ઉત્તમ ચારિત્ર્યવાન બનાવવા શું કરવું તે સમજાવ્યું છે. બાળકોના અંતઃકરણને કેમ કેળવવાં અને તેમાં સદ્ગુણોનો પાયો નાખી તેને બલવત્તર બનાવવો તેવા વિચારો સુંદર રીતે સમજાવવામાં આવ્યા છે. ઈ.સ. ૧૯૧૦માં તેઓ વિદ્યમાન હતા ત્યારે પ્રગટ થયેલું પુસ્તક હતું 'ધનવાન થવાની અમોઘ કલા.' તેમણે ભારતીય પ્રજાની આર્થિક દુર્દશા જોઈને તેના નિવારણ માટે ઉપાયો દર્શાવ્યા. તેઓ લખે છે કે અર્થ વગરનું જીવન નિરર્થક છે. તે યથાર્થ જીવન નથી. ભારતની પ્રજાને ધન એ અનર્થનું મૂળ છે તેવો ત્યાગીઓએ આપેલો બોધ અઘટિત છે. એવા મિથ્યા બોધને ફગાવી સંતાપના અગ્નિમાં પ્રજળ્યા વગર ધનના ઉપાર્જનની વાતનો તેમાં ઉલ્લેખ છે. આ પુસ્તકમાં ધનનો મહિમા તેમણે સમજાવ્યો છે. આશ્ચર્ય થાય છે ને કે આવા યોગી જેવા પુરુષે ધનનો મહિમા ગાયો! પરંતુ તેઓ યોગી જેવા હતા પણ જડત્વવિહીન યોગી હતા. તેમની વ્યાવહારિક બુદ્ધિ આ પુસ્તકમાં પ્રગટ થાય છે. પશ્ચિમની પ્રજાએ અધ્યાત્મવિદ્યાનાં સત્યોનો વ્યવહારમાં સુપેરે ઉપયોગ કરી કેવી સરસ ઉન્નતિ કરી છે તેનું ચિત્ર તેમણે આ પુસ્તકમાં આપ્યું છે. અધ્યાત્મ માર્ગે ધનોપાર્જન કરનાર વ્યક્તિ સદ્ગુણોથી ચલાયમાન થતી નથી તેથી ધન તેની પારમાર્થિક ઉન્નતિમાં હાનિકારક થવાનો સંભવ નથી. આ પુસ્તકની કિંમત માત્ર એક રૂપિયો રાખી હતી. સંવત ૧૯૭૧માં 'મંગલ પ્રેરિત સંદેશા' અથવા 'દૂરદર્શક તરુ'નું વાર્તાનું નાનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું, જેમાં રાજનગરનો એક સાહસિક યુવાન અકસ્માત એક અજ્ઞાત ટાપુ પર જઈ પડે છે. ત્યાં એક દૂરદર્શન તરુ છે, જેનો આધાર લઈ મંગળના લોકો સાથે સંદેશા ચાલે છે. ખગોળશાસ્ત્રીઓ ત્યારે મંગળની શોધનાં પરિણામો પ્રસિદ્ધ કરતા તેનો આધાર લઈ આ વાર્તા લખાયેલી છે. આ પુસ્તકનું મૂલ્ય પણ એક રૂપિયો હતું. અંગ્રેજ લેખક એચ.જી. વેલ્સે આવી જ વૈજ્ઞાનિક નવલકથાઓ લખી છે ને? ત્યાર બાદ સંવત ૧૯૭૫ એટલે કે ઈ.સ. ૧૯૧૫માં 'યોગિની-કુમારી'નો પ્રથમ ભાગ પ્રગટ થયો. આ નવલકથા શ્રીમહાકાલ માસિકમાં પ્રગટ થતી હતી. અદ્ભુત રસનાં પાત્રોથી આશ્ચર્ય પમાડનારી, અનેક ગૂઢ રહસ્યોને આલેખનારી, સાંસારિક જીવનના રમ્ય શિખરને દર્શાવનારી આ નવલકથા છે. તેમાં લૌકિક-અલૌકિક વિદ્યાઓ અને તેના ચમત્કારો વિષેની વાત કરી છે. આ નવલકથાનું આકર્ષણ લોકોને માટે અપૂર્વ હતું. સ્વ. શ્રી બ.ક. ઠાકોરે 'યોગીનીકુમારી'ની પ્રશંસા કરી હતી. 'યોગીનીકુમારી' બે ભાગમાં પ્રગટ થયેલી છે. તેમના શ્રીમહાકાલમાં પ્રગટ થયેલા લેખોનો સંગ્રહ 'સુખનાં સરળ સાધનો' અને 'વિચારરત્નરાશિ' એ 'વિશ્વવંદ્યવિચારરત્નાકર' નામથી પ્રગટ થયો, પણ તે માસ્તર-સાહેબના અવસાન બાદ. આમ, માસ્તરસાહેબનો ફાળો સાહિત્યક્ષેત્રે પણ નોંધપાત્ર છે.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૩ પર)

જન્મના ગ્રહો

● સુરેશ ઓઝા ●

તેનું નામ રાજેશ, રાજેશભાઈને તે જન્મ્યો ત્યારે તેના બાપાએ ધામધૂમ કરેલી એ વાત રાજેશભાઈને કહેવામાં આવતી હતી. તે સાંભળી સાંભળીને તે કંટાળી ગયો હતો. જ્યારે તે વાત શરૂ થતી ત્યારે તે જ આખી ઓપાટ બોલી જતો ને છેલ્લે કહેતો - 'આમ જ બન્યું હતું ને, બા?'

ફોઈબા 'હા' તો કહેતાં પણ પછી ઉમેરતાં, - 'તારા ગ્રહો કેવા છે તે જોવા રાજજ્યોતિષીને બોલાવેલો ને તેણે ગ્રહો જોઈને ભાખેલું પણ ખરું કે...'

- 'કે આ છોકરો બહુ ભણશે. તેના જન્મ પછી ઘરમાં લક્ષ્મીથી અજવાળું અજવાળું થઈ જશે. બધાં બહુ સુખી થશે, ખરુંને ?'

'હા, એમ જ કહેલું ને એમ જ થયું છે વળી.'

'મને તેની કેમ ખબર પડે કે શું થયું'તું?'

'અરે? ધંધામાં ખૂબ કમાયા હતા તારા બાપા.' પછી ફોઈબા ઉમેરતાં, 'ઘરે બે ઘોડાવાળી બગી રાખી હતી. ને બગીમાં હું, તારી મા, તું તો નાનો હતો અને તારી બે બહેનો કટેશ્વરનાં દર્શન કરવા જતાં.'

'મને તે યાદ છે.'

આ આખીએ વાત અત્યારે ઑફિસમાં બેઠાબેઠા રાજેશને યાદ આવી ગઈ. પણ તેના જન્મ પહેલાંની પરિસ્થિતિની વાત તેને કોઈ કરતું ન હતું.

તેના બાપા અત્યંત સાધારણ વેપારી હતા. પેઢીદરપેઢીથી ચાલ્યું આવતું ડેલીબંધ મકાન હતું. ગામમાં સામાન્ય પરચૂરણ દુકાન હતી. તે જ્યારે તેની માના પેટમાં હતો ત્યારે તેની એક બહેન સર્પ ડસવાથી મરી ગઈ હતી. તે નવ વર્ષની હતી, તે વખતે તે તેની માના પેટમાં ચાર મહિનાનો થયો હતો. તેની મા તેની આ બહેનની વાત કરતી ત્યારે ઉદાસ થઈ જતી ને કહેતી, 'મેં તેને શું કામ વાડામાંથી છાણાં ભેગાં કરવા કહ્યું! નો કીધું હોત તો તે આજ... વર્ષની હોત. 'છાણાંની વચ્ચે ફીંડલું વળીને સાપ બેઠો હતો. બે છાણાં આઘાં કર્યાં ને ફેણ મારીને સાપ તો લાંબો થઈને ઊડતો હોય તેમ રવાના થઈ ગયો. 'મા એરુ,' એટલું તે બોલીને તેને ફેર ચડવા માંડ્યા. પછી તેની મા બોલી હતી. 'તેના ગ્રહો જ એવા હતા. તેની કુંડળીમાં પણ લખ્યું હતું કે ઝેરી જનાવરથી ચેતતા રહેવું. અકસ્માત અકાળ મૃત્યુની આગાહી તો ભાખેલી હતી તેના ગ્રહોએ.'

રાજેશે એક પેપરવેટ એક કાગળ પરથી ઉપાડી બીજા કાગળ પર મૂક્યું. ને પેપરવેટની જેમ, તેની આ નવ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામેલી મોટી બહેન, મન પર વજન આપવા માંડી.

તેને થયું આ જ્યોતિષી-ફોતિષી ઠીક મારા ભાઈ... સાચું પડે તો 'મેં કહ્યું નો'તું?' એમ બોલે ને ખોટું પડે તો 'કુદરતની અકળ લીલા છે' એમ બોલે.

પણ પેપરવેટની જેમ જ તેને તેના ઘરની પરિસ્થિતિ પણ મન પર તોળાતી અનુભવાઈ. તેણે તેના મિત્રને પૂછેલું, આ બધું સાચું છે?

મિત્રે જવાબ આપેલો, 'સાચું હોય કે ન હોય, પણ કેટલીક વાતો તમારા હાથમાં નથી. તે પૃથ્વી, ચંદ્ર ને સૂર્યના હાથમાં છે. મંગળ, શનિ, ગુરુ તો દૂર રહ્યા, પણ આ ત્રણ તો આપણે જોઈ અનુભવી શકીએ છીએ, તે હકીકત છે. એટલે આ જ્યોતિષ પણ સાચું હોવું જોઈએ, રિલેટિવિટીના સિદ્ધાંતના આધારે.'

'મેં લાંબું તને બોલવાનું ક્યાં કહ્યું છે ?'

'પણ તારો સવાલ લાંબો છે - ટૂંકો હોવા છતાં.'

'જવા દે યાર જે હોય તે -' ને વાતને તેણે ઉડાવી દીધી હતી.

તેના બાપાને ગુજરી ગયાને ત્રણ વર્ષ થયાં છે. તેના બાપા ગુજરી ગયા તે પહેલાં ત્રણ વર્ષ પૂર્વે તેનાં લગ્ન થયેલાં. બાપાની હયાતી વખતે જ તેને ત્યાં પહેલાં બાબાનો જન્મ થયેલો. તેના બાપાએ તે છોકરાની કુંડળી કરાવી આપેલી ને કહેલું પણ ખરું કે આ છોકરાના ગ્રહોને આધારે આ છોકરાને એક ભાઈ છે, જે બહુ જ પ્રતિભાશાળી ને આખાએ કુટુંબને તારે એવો બનશે. તેના બાપાએ એમ પણ કહેલું કે તારા જન્મ પછી મારી જે ચડતી થઈ છે તેના કરતાં અનેક ગણી ચડતી થશે.

આણે પૂછેલું, 'આ દીકરાની કુંડળી પરથી આવનાર બાળકનું ભવિષ્ય કહી શકાય?'

'તમારે ત્યાં સંતાન છે, સંતાન નથી, એમ કહી શકાય તો આ કેમ ન કહી શકાય.?'

'પણ માનો કે-'

'માનવા-બાનવાનું કંઈ ન હોય. પૂર્વજો બધું કરીને, ગણીને ગયા છે. ને બધું જ વ્યવસ્થિત છે.'

તેના આ બીજા પુત્રના જન્મની વાત તેણે જાણી ત્યારથી તે ઊંચોનીચો થઈ ગયો હતો. બસ બીજા બાબાની જ રાહ

જોવામાં તેનો સમય જતો હતો, ગ્રહોની વાત જે હોય તે, પણ ઊંડેઊંડે તેને થતું હતું - માળું કંઈક હોવું તો જોઈએ જ. નહિતર બધા કંઈ ન માને ગ્રહોમાં.

તેનાં લગ્ન પહેલાં તે તેના બાપા સાથે કામ કરતો હતો ને ધંધાની બધી જ આંટીઘૂંટીથી વાકેફ થઈ ગયો હતો. તેનાં લગ્ન થયાં. બાબાનો જન્મ થયો ને તે બે વર્ષનો થયો ને બાપાનું મૃત્યુ થયું. ધંધાની બધી જ જવાબદારી તેના પર આવી પડી. તે પોતે પણ તેના બાપા કરતા ઘણું વધારે કમાશે તેવી આશા, તેના બાપાએ તેના બીજા પુત્રના જન્મ પછીની ભવિષ્યવાણી ભાખી તેને મનમાં સેવીને ખુશખુશાલ હતો. પણ પોતે હજી જ્યોતિષમાં નથી જ માનતો એમ કહેતો ફરતો હતો.

તેનો પહેલો બાબો ચાર વર્ષનો થયો ને બીજો બાબો આવ્યો. પહેલો બાબો આવ્યો ત્યારે તેના બાપાએ મોટા શહેરમાં એક ઑફિસ લીધી, ને ત્યાંથી વેપારધંધો શરૂ કર્યો. તેનું કુટુંબ ત્યાં સ્થિર થયું ને બીજો બાબો જન્મવાની તૈયારી કરવા માંડ્યો ત્યારે તેને થયું - બાપાએ અહીં શહેરમાં ઑફિસ તે આ બીજા બાબાના ભવિષ્યની આગાહીરૂપ હશે ? હોય પણ ખરી કદાચ.

તેણે શહેરમાં ઑફિસ કરી એક જ વર્ષમાં જમીન લઈને ત્યાં મકાન ચણાવવાનું શરૂ કર્યું. પછી તે વિચારતો હતો કે બાપા જો તૈયાર થાય તો આજુબાજુમાં શેડ નાખવા જમીન લઈ લેવી, જેથી કાચો માલ તે શેડમાં મૂકી શકાય ને તેમાંથી ઉત્પાદન પણ ત્યાં જ થઈ શકે. વતનના ગામમાં જવું ન પડે. એ બધું થઈ પડશે. ને તેની કલ્પનામાં ખૂબ જ ઊજળું ભવિષ્ય તેને દેખાઈ રહ્યું.

વતનમાં બગી હતી તો અહીં આવીને તેણે મોટર ખરીદી લીધી હતી. એ વખતે તેની પત્નીને ડિલિવરિની બે મહિનાની વાર હતી. આ બધાં સારાં ચિહ્ન હતાં. 'હવે તેને કંઈક ગૂઢ શક્તિ કામ કરી રહી છે એવું લાગ્યું' ને તે શક્તિને જો ઓળખવી હોય તો આકાશનું જ્ઞાન જરૂરી ખરું તેમ પણ તેને લાગવા માંડ્યું હતું.

હવે તો જે કંઈ નિર્ણય, ધંધાના કે અંગત બાબતના, લેવા હોય તે તેના જ હાથમાં બાપા તો હતા નહીં અને તેનું પોતાનું કુટુંબ તેની સાથે અહીં જ રહેતું હતું. ફોઈ અને બા તો વતનમાં રહેતાં હતાં.

બીજો બાબો આવે તે પહેલાં ફઈબાને અહીં બોલાવી લેવાં, તેમ તેણે વિચારી રાખેલ. અને જો ફોઈ ન આવે તો બાને બોલાવવી. પણ બાને તકલીફ આપવી તેને ઠીક નહોતી લાગતી. તેની પત્નીએ પણ કહેલું. 'ફોઈબાને જ બોલાવજોને. ગયા વખતે પણ તે જ હતાં મારી પાસે.'

'અરે, ગયે વખતે તો વતનમાં હતાં એટલે બધાં હતાં તેમ કહે. બાપા પણ હતા.'

'હતા. પણ મારી ચાકરી તો ફોઈ જ કરતાં હતાંને.

'મહિનો સવા મહિનો જાળવવું પડે ને?'

'અને તે પહેલાંનો સમય નહીં?'

'ડિલિવરિ પહેલાંનો?'

'હા, પણ મારે નેચરલ ડિલિવરિ નથી કરવી.'

'તો શું કરીશ?'

'ખબર છેને, ગયા વખતે કેટલી હેરાન થઈ હતી?'

'પણ દાયણે છોડ પરથી ફૂલ ચૂંટે તેટલી હળવાશથી આને હાથમાં લઈ લીધેલો.'

'પણ તે પહેલાં કેટલા કલાક - મને તો યાદ આવતાં પણ ધ્રુજારી છૂટે છે.'

'કુદરતના નિયમને આપણે કેમ અટકાવી શકીએ?'

તેને તે વખતે વિચાર આવેલો કે ગામડામાં તો સ્ત્રીઓ છેલ્લી ઘડી સુધી કામ કરતી હોય છે. ને ક્યારેક તો કામ કરતી હોય ત્યારે જ પ્રસવ થઈ જાય. કંઈ જ મુશ્કેલી ન પડે.

'મુશ્કેલી નથી નડતી, પણ તે પહેલાંનો દુઃખાવો! રામરામ..'

'ઠીક ચાલો, જોઈશું.' તેણે વાત આટોપી લીધી.

તેને થયું હતું, સ્ત્રીઓ સાથે આવી બધી ચર્ચા ક્યાં કરવી. તેને હતું કે બીજો પણ બાબો જ આવશે તેની શી ખાતરી? ત્યારે ડૉક્ટરે સોનોગ્રાફી કરી જણાવેલું કે 'મિ. દોશી ચિંતા ન કરો. બાબો જ છે ને બાબો જ આવશે.'

તેના મોટા બાબાના જન્માક્ષરમાં પણ બીજો બાબો આવશે ને તેના જન્મ પછી આમ બનશે ને તેમ બનશે તેવો ઉલ્લેખ છે. ડૉક્ટરે જ્યારે ખાતરી આપી ત્યારે પણ તેને થયેલું કે જ્યોતિષ કેટલું કરેક્ટ છે, પણ બાબો આવ્યો નથી ત્યાં સુધી જ્યોતિષને પણ સાચું કેમ માનવું? ખેર! જે હશે તે હશે.

'પણ સોનોગ્રાફી ખોટું નિદાન ન કરે, હોય તે જ બતાવે.' એમ ડૉક્ટરે કહેલું. વાતમાંથી વાત નીકળી અને આનાથી કહેવાઈ ગયું, 'ગયા વખતે મારી વાઈફ ચારપાંચ દિવસ હેરાન થઈ ગયેલી અને હવે તો તેને એ દુઃખાવાનો ડર લાગવા માંડ્યો છે.'

ડૉક્ટર તેની સામે જોઈ રહેલા ને પછી હોઠ પર સહેજ સ્મિત લાવી બોલેલા, 'તેનો ઈલાજ છે. આ શહેર છે, બહુ મોટું શહેર. હવે તો વિજ્ઞાન બહુ જ આગળ વધ્યું છે. પહેલાં દુઃખાવો ઊપડે ને લાંબા સમય સુધી બાળક ન જન્મે તો મૃત્યુ થતું. પણ હવે તો બાળકને કાઢી લેવાય છે સીઝેરિઅન કરીને. અને તમે સાચું નહિ માનો, પણ હવે તો સ્ત્રીઓ નેચરલ ડિલિવરિથી એટલી બધી ગભરાય છે કે સહેજ કંઈ થાય કે અમને કહે, ડૉક્ટર

ઑપરેશન કરીને લઈ લોને. ઉપલા વર્ગમાં હવે તો કુદરતી ડિલિવરિ લગભગ નથી થતી. સમય થઈ જાય. દુઃખાવો પણ ન ઊપડે એ પહેલાં પાકેલા ફળને ચૂંટી લેવાય તેમ લઈ લેવાય છે.

રાજેશ બોલી ઊઠેલો, 'એમ વાત છે?'

'હા.'

'તો તો એમ જ કરો ને.'

'તમને તારીખ આપી દઈશ.'

'તો ઑપરેશન જ કરી લઈએ.'

અને ડૉક્ટરે તેની ગર્ભવતી ભાર્યાને તપાસીને કહેલું, 'આ તારીખે આટલા વાગે ઑપરેશન કરી બાળક લઈ લઈશું.' અને ઉમેરેલું, 'કદાચ તે પહેલાં જો ચૂંક આવે તો તાત્કાલિક, આપેલ તારીખની રાહ જોયા વગર, આપણે ઑપરેશન કરી નાખીશું.

પણ એવું કંઈ ન થયું. જ્યારથી ડૉક્ટરે તારીખ આપી ત્યારથી તેની પત્નીને રાહત થઈ ગઈ હતી. તો પણ ઑપરેશન તો માથા પર હતું જ.

પૃથ્વીનો જન્મ થયા પછી કરોડો વર્ષમાં કંઈ કેટલાંયે જાનવરો ને માણસો જન્મી ને મરી ગયાં હશે, પણ તે લોકોને આટલી ચિંતા બાળકની નહિ થઈ હોય જેટલી આ બીજા બાબાના જન્મ પહેલાં તેનાં મા-બાપને થઈ હતી.

મૃત્યુનો ભય, દુઃખનો ભય ને ભવિષ્યનો ભય ! માણસ જાણે-અજાણ્યે ભય અને ચિંતામાં જ જીવતો હોય છે ને તેમાંથી મુક્ત થવા કોઈ અગમ્ય શક્તિનો સહારો લે છે, જે તેના હાથમાં નથી, છતાં તેના પોતાનામાં છુપાયેલી પડી છે ને તે જ શક્તિ કદાચ અંદર અને બહાર બધે કામ કરતી હોય. કેમ કહી શકાય? તેને મનમાં થયું - આમાં સાચું શું સમજવું, કંઈ ખબર પડતી નથી.

પણ એટલી વાત તો સાચી જ હતી કે તેને ત્યાં બીજું બાળક આવવાનું હતું.

દિવસો પસાર થવા માંડ્યા. ડૉક્ટરે આપેલા તારીખ અને સમયને ચારપાંચ દિવસની વાર હતી છતાં બાળકના જન્મ થવાનું કોઈ જ ચિહ્ન દેખાતું નહોતું. અત્યારે તેની પાસે પુષ્કળ પૈસો અને માણસો પણ ઘણા હતા અને પણ બાબાનો તાત્કાલિક અત્યારે ને અત્યારે જ જન્મ કરાવવા માટે તે અસમર્થ હતા. એ તો એના સમયે જ થશે.

આગલા દિવસે ફોન કરી ડૉક્ટરને પૂછી જોયું. ડૉક્ટરે જવાબ આપ્યો, 'હા, તમારી તારીખ અને સમય મેં નોંધી લીધાં છે. બેત્રણ દિવસ પહેલાં મને તબિયત બતાવી ગયા હોત તો સારું હતું. પણ ચાલશે. કાલે બપોરના જ કરી નાખીએ.'

'પણ ડૉક્ટર...'

'એમાં ચિંતા કરવા જેવું નથી. નૉર્મલ ડિલિવરિ જેટલું જ સેફ છે આ.'

'એમ નથી કહેતો હું - કહું છું નૉર્મલ ડિલિવરિમાં તકલીફ ઘણી જ વધારે પડે છે.'

'તો તો આમાં એમને જરા પણ ખબર નહીં પડે. ચિંતા ન કરો. અત્યારે તો માણસો મંગળના ગ્રહના ફોટા ઘરે બેઠાં જોઈ શકે છે.'

તેણે રિસીવર મૂક્યું ને વિચારમાં બેસી રહ્યો. બાપા હોત ને જો આવું પગલું તે ભરત તો?! તો બાપા શું સલાહ આપત? આ વિચારમાત્ર તેના મગજમાં ઝબકારો કરી ગયો. તે પણ હા જ પાડત, તેને થયું. પણ સાથેસાથે ડૉક્ટરે પેટ પર ક્યારે કાપો મૂકવો ને ક્યારે બાળકને પેટમાંથી ઊંચકી લેવું વગેરેની કોઈ જ્યોતિષી પાસે ઝીણવટભરી તપાસ કરાવત. ને મોટે ભાગે તો તે ડૉક્ટરને ઘરે જ શસ્ત્રક્રિયા કરવા બોલાવત. ઘરમાં જ આખું દવાખાનું ઊભું કરત - તે એમ ને એમ બેસી રહ્યો.

થોડી જ વારમાં બંને પાછા હળવા થઈ ગયા.

હાથમાં પેપરવેટ ઊંચકી બાજુ પર મૂકતાં તે તેની ઑફિસમાં પડેલી ફાઈલો જોઈ રહ્યો. સામે પાંચછ ખુરસીઓ હતી, ત્રણ ફોન હતા. સામે જ દીવાલ પર આખીએ દીવાલને ભરી દેતો નાયગરાનો ધોધ દીવાલ પર લગાડેલા વૉલ પેપરમાં વહેતો હતો. વળાંક લેતા ધોધની પટ્ટીને આખી મોટી દીવાલ પર તે જોઈ રહ્યો.

તેનો બીજો બાબો બે વર્ષનો થઈ ગયો હતો ને મોટો બાબો અત્યારે પાંચ વર્ષ ઉપરનો હતો. બંને બાબાએ અત્યારે તેને પોતાનો ભૂતકાળ ભુલાવી દીધો હતો. બાપાને પણ લગભગ તે ભૂલી ગયો હતો. બીજા બાબાનો જન્મ થયો તે પણ તે ભૂલવા માગતો હતો. તેના જન્મને પણ બે પૂરાં થઈ ત્રીજું વર્ષ બેઠું હતું. પણ આપ કેમ હતું બધું? તે વિચારતો હતો, ને જરા વ્યગ્ર હતો.

ત્યાં જ ટાઈપિસ્ટ એક કાગળ તેને આપી ગયો. કાગળ તેણે જોયો ને કંઈ જ કામનો ન હોય તેમ બાજુ પર મૂકી દીધો. કાગળમાં કોઈ સારા સમાચાર ન હતા. ને તે સાથે જ તેને પોતાના વતનના ગામમાં રહેતા રાજ્યજ્યોતિષી યાદ આવી ગયા. રાજ્યજ્યોતિષી અત્યારે લગભગ એંશી વર્ષની ઉંમરના હશે. તેને થયું કે ત્યાં જવું. ના, તેમને જ અહીં ગાડી મોકલી તેડી લાવવા, જેથી બેચાર દિવસ રહે ને નિરાંતે વાતચીત થાય; આખા ઘરનાં બધાંની કુંડળીની ચર્ચા થાય; ને આ બે વર્ષના બાબાની તો ખાસ.

તે તેના બે વર્ષના બાબાની કુંડળી માટે જ બોલાવવા ઇચ્છતો હતો. ને સાથેસાથે બધાંની બતાવી દેવાય.

બીજા બાબાના જન્મ પછી કુંડળી તો અફલાતૂન બની હતી. બધી રીતે સારી હતી. તો પછી ધંધામાં કેમ ઉપરાઉપરી નુકસાન ભોગવવું પડતું હતું? તે પણ હવે જ્યારે ધંધામાં ખોટ શરૂ થઈ ત્યારે પૂરેપૂરું જ્યોતિષમાં માનતો થઈ ગયો હતો. તેણે તેના નાના બાબાની કુંડળી ઘણા જ્યોતિષીઓને બતાવેલી. પણ એક આ રાજ્યજ્યોતિષીને, ખાસ તો તેના કુટુંબના જૂનામાં જૂના જ્યોતિષીને ઘરના માણસ જેવાને જ નહોતી બતાવી. હવે આપણા હાથમાં કંઈ જ નથી એવું તે માનતો થવા માંડ્યો હતો. શું કરવાથી પહેલાં જેવો ધીકતો ધંધો શરૂ થાય, ને તેનાથી પણ અનેકગણો ચડિયાતો ધંધો થાય?

નાના બાબાના ગ્રહો પણ જાહોજલાલી ને બરકત સૂચવતા હતા. પણ નાના બાબાને જન્મ્યા પછી દવાખાનેથી ઘરે લઈ જવા બહાર નીકળ્યા ત્યારે એક બિલાડી એકદમ તેમનો રસ્તો કાપી ગઈ હતી. ત્યારે તેણે તેની પત્ની સામે જોયેલું ને પત્નીએ તેની સામે. ને બંને હસી પડ્યાં હતાં.

અત્યારે પણ તેને તે બિલાડી યાદ આવી ગઈ. બાબાના જન્મ પછી તેની પત્નીની તબિયત પણ પહેલાં જેવી સારી નહોતી રહેતી. જો કે ડિલિવરિ પછી ઘણી સ્ત્રીઓનાં શરીર ધોવાઈ જાય છે. એટલે તેને અને બાબાના જન્મના ગ્રહોને કંઈ જ સંબંધ ન હોઈ શકે. તેને અને આને શું સંબંધ હોય ? તેને થયું.

પણ જન્મતાંની સાથે જ કે જન્મ પછી એકબે વર્ષમાં મા કે બાપનું મૃત્યુ થાય એવું બને, જો ગ્રહો જન્મનારને માબાપનું સુખ ન બતાવતા હોય તો.

રાજ્યજ્યોતિષી પાસેથી તેને આ બધા જ સવાલના જવાબ મળી રહેશે. ઉપરાંત ભવિષ્ય બાબત જે કંઈ પૂછવું હશે તે પણ જાણી લેવાશે. જીવનમાં પહેલી જ વખત તે તેના બાપાની ગેરહાજરીમાં કંઈક મહત્ત્વનું કામ કરતો હોય તેવું તેને લાગ્યું. આવા કામને તે કામ ન સમજતો.

અત્યારે તેને તેની આસપાસની દુનિયા કંઈક જુદા જ સ્વરૂપે દેખાવા માંડી. દરેક વસ્તુ, દરેક હસ્તીની તેને કંઈ ન સમજાય તેવી કિંમત સમજાવા માંડી.

તેણે તેડવા મોકલેલી ગાડી રાજ્યજ્યોતિષીને લઈને આવી ત્યારે તે આગળ પોર્ચમાં ઊભો હતો. રાહ જોઈને તેણે રાજ્ય-જ્યોતિષીને પ્રણામ કર્યા વાંકા નમીને ત્યારે રાજ્યજ્યોતિષી, 'સુખી થાવ' એમ બોલ્યા. તે વૃદ્ધ હતા. છતાં કોઈના સહારા વગર ચાલી શકતા હતા. પાંચ વર્ષ પહેલાં જ તેમને ગામ રાજ્ય જ્યોતિષીને બાપાએ બોલાવેલા ત્યારે જ તેમણે તેના મોટા પુત્રની કુંડળી જોઈ આવનાર ભાઈની (પુત્રની) આગાહી કરી હતી. આજે તે પુત્રે જન્મ લઈ લીધો છે તેની ખબર રાજ્ય-જ્યોતિષીને તેમના વતનમાં પડી ગઈ હતી.

દીવાનખંડમાં ઝગમગાટ વચ્ચે રાજ્યજ્યોતિષી સામે તે નમ્ર બનીને બેઠો. તેની પત્ની ને બંને પુત્રો પણ આવ્યા. આરામથી બેઠા પછી રાજ્યજ્યોતિષીએ પૂછ્યું, 'બોલો તાબડતોબ મારી શું જરૂર પડી?'

'પહેલાં આરામ કરો.'

'એઈ થઈ પડશે.' પછી બોલ્યા, 'કંઈ તકલીફ છે?'

'ના' પહેલા તો રાજેશથી અને તેની પત્નીથી બોલાઈ ગયું. પછી પાછાં બોલ્યાં ધીમા અવાજે, 'હા.'

થેલીમાંથી કુંડળીઓ કાઢીને આપી. 'બધાની છે?'

'હા, ચાર છે.'

પછી નાના બાબાની કુંડળી જોઈ, ખોલીને બધા જ ગ્રહોની ગણતરી કરવા માંડ્યા. કાગળ પર કંઈક ટપકાવવા પણ માંડ્યા.

– એ વખતે આખું બ્રહ્માંડ તે પોતાના કબજામાં લઈને બેઠા હોય ને ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન તેમની પાસે તહેનાતમાં હાજર જ હોય તેવું લાગતું હતું. આ ક્ષણો ગંભીર હતી, એકદમ સમય થંભી ગયો હતો ને તેને કોઈએ બાંધી રાખ્યો હતો, ને એ રીતે જ બધાં બંધાઈને બેઠાં હતાં. દસ મિનિટે, 'હા બોલો' મોઢું ઊંચું

કરી રાજ્યજ્યોતિષી બોલ્યા.

'કંઈ નહીં, પણ આના ગ્રહો.....'

'તેના ગ્રહો તો મેં જોયા. પણ કંઈક ગરબડ છે.'

'તેના જન્મ પછી ફાયદો થવાને બદલે નુકસાન થવાનું શરૂ થયું છે.'

'એક પણ ફૅક્ટરી વેચવી પડી?'

'ના.' રાજેશ બોલ્યો, 'પણ માલની ખપત નહીં જેવી થતી જાય છે.'

'આ બાળકના જન્મ વખતે બહેનને કંઈ તકલીફ પડી હતી ?'

'ના.'

'બાળકના ગ્રહો બતાવે છે કે તેના જન્મ વખતે બહેનને કંઈક તકલીફ પડી હશે - પડવું, આખડવું, વાગવું, લોહી નીકળવું.'

'ના, એવું તો કંઈ જ થયું નથી.' રાજેશને કંઈક મૂંઝવણ થઈ ને હકીકત કંઈક છુપાવતો હોય તેવું લાગ્યું.

'તો પછી બધું બરાબર છે.' રાજ્યજ્યોતિષી બોલ્યા, 'મારું કામ પતી ગયું' એમ બોલીને સીધું રાજેશના મોં સામે જોયું. જરા ગંભીર બનીને બોલ્યા, 'આ છોકરાનો જન્મ કુદરતી રીતે થયો છે?'

'ના.'

'જો ભાઈ! ફળ પાકે તે પહેલાં પાંચદસ મિનિટ વહેલું પણ તેને તોડવામાં આવે તો પણ તેની મીઠાશ પૂરેપૂરી નથી આવતી. આ બાળકના ગ્રહો વેતરાઈ ગયા છે.'

'એટલે?'

'જન્મ અગાઉ કેટલા કલાક વહેલા તેને લઈ લેવામાં આવ્યું ?'

'આઠદસ કલાક કે એક દિવસ.'

'ત્રણચાર દિવસ વહેલા પણ જન્મવાની શક્યતા બતાવે છે.' રાજ્યજ્યોતિષી બોલ્યા, 'હવે પ્રશ્ન એ છે કે આ બાળકના ગ્રહો ફળશે તો ખરા, પણ બીજા કોઈને નહીં પણ પોતાને જ.'

'તો પછી?'

'તમારી હયાતી બાદ તેના ગ્રહો સંપૂર્ણ જોર પકડશે ને તેની જાહોજલાલી મધ્યાકાશે ચમકતા સૂર્ય સમાન હશે.'

રાજેશને સાંભળ્યા વગર જ રાજ્ય જ્યોતિષી બોલ્યા,'આના જન્મ વખતે તેની પાસે એક જ નહીં પણ ત્રણચાર વ્યક્તિ હતી, તે દરેક વ્યક્તિના ગ્રહોએ આને અસર પહોંચાડી છે. પહેલાંના વખતમાં બાળક જન્મે ત્યાં સુધી તેની મા ગમે તેટલી તરફડે, રાડો નામે તો પણ દાયણ તેના તરફ જોતી જ નહીં ને તેનાથી દૂર રહેતી. શું કામ, ખબર છે? મા કે બચ્ચા પર પોતાની છાય ન પડે.'

'તમે જ કહ્યું હતું કે બીજો બાબો આવશે પછી જાહોજલાલી ઘણી જ વધશે.'

'મેં જન્મ પછી વધશે એમ કહેલ. પણ આનો જન્મ જ ક્યાં થયો છે? આને તો તમે તોડીને પૃથ્વી પર લાવ્યો છે. ફળ તોડવાથી જો બરાબર પાક્યું હોય તો, ને કાચું તોડવાની જરૂર જણાય તો, ઝાડને જરા પણ નુકસાન થતું નથી. ખોટા બધા ગભરાય છે. ને ભાઈ, તકલીફ તો ભોગવવી પડે.'

'પણ હવે?'

'પણ હવે કંઈ નહીં - વેતરાઈ ગયા છે ગ્રહો કોઈ તીક્ષ્ણ હથિયારથી. હવે તમારી કુંડળી જોઈએ.'

રાજેશની કુંડળી જોઈ રાજ્યજ્યોતિષી એક જ વાક્ય બોલ્યા, 'તમારી કુંડળીમાં સ્પષ્ટ લખેલું છે કે આ જાતનું કે કોઈ પણ નવું સાહસ કરતાં પહેલાં, નિર્ણય લઈ તેને અમલમાં મૂકતાં ખૂબ જ વિચારવું. નહિતર પસ્તાવાનો વારો આવે.'

રાજેશથી બોલઈ ગયું, 'વાત તો સાચી છે.'

રાજ્યજ્યોતિષી બોલ્યા, 'અનંત બ્રહ્માંડ તેની રીતે બરાબર વ્યવસ્થિત જ ચાલે છે. તેમાં આવેલી દરેક નાનીમોટી વસ્તુ, ગ્રહો, નક્ષત્રો, નિહારિકા, આકાશગંગા વગેરે એકબીજા સાથે સતત સંકળાયેલાં છે ને વ્યવસ્થિત રીતે વર્તે છે, ક્ષણમાત્રના વિલંબ વગર. તેમાં ચંચુપાત કરવાની ઉતાવળ શું કરવા કરવી જોઈએ આપણે? ચંચુપાત કરવાથી તેના નિયમ બદલાતા નથી. આપણને વ્યાજ સાથે તે પાછું આપે છે.

'હવે કંઈ ઉપાય?'

'આ બાળકના જન્મના ગ્રહોમાં તો કંઈ જ ફેરફાર થઈ શકે તેમ નથી. એને તો ભોગવે જ છૂટકો. ને તમારે પણ તેની અસર ભોગવવી પડશે.' □

આપણા સ્વરકાર (૨)

ક્ષેમુ દિવેટિયા

• નટરાજ બ્રહ્મભટ્ટ •

આશરે છએક દાયકા પહેલાંની વાત છે. અમદાવાદમાં લાખા પટેલની પોળમાં એક આલીશાન હવેલીમાં સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર નરસિંહરાવ દિવેટિયાના ભત્રીજા પ્રોફેસર વીરમિત્ર ભીમરાવ દિવેટિયા રહે. ગુજરાત કૉલેજના ભૌતિકશાસ્ત્રના આ અધ્યાપક 'ગુજરાત સંગીત મંડળ'ના આદ્ય સ્થાપક. પત્ની સરયૂદા પણ સંગીતના જાણકાર. દીકરીઓ સુષમા અને ભાર્ગવીને સંગીત શીખવવા જયસુખલાલ ભોજક નિયમિત ઘરે આવે. એક વાર આ બન્ને બહેનોએ એક રાગનો આલાપ લલકારી રમતના ભારે રસિયા નાના ભાઈને બોલાવી એ રાગ ઓળખી બતાવવા કહ્યું. ભાઈએ 'બોલો, માલકૌંસ રાગ છે ને?' કહી સહુને અચંબામાં નાખી દીધેલા. એક વાર પંડિત ઓમકારનાથજી દિવેટિયા પરિવારમાં મહેમાન બનેલા ત્યારે બે બહેનોએ જે ગીત ગાયું તેનો આલાપ ગાઈ તેનો રાગ ઓળખી બતાવવા તે નાના ભાઈને કહેતાં રાગ 'જયજયવંતી' છે એમ તેમણે ઓળખી બતાવેલો. ઓમકારનાથજીએ પ્રસન્નતા પ્રકટ કરી આશીર્વચન ઉચ્ચારેલા કે 'આ બાળક જે ક્ષેત્રમાં જશે ત્યાં નામ કાઢશે.' આ બાળક તે પછીથી ગુજરાતમાં સંગીતક્ષેત્રે નામ કાઢનાર ક્ષેમેન્દ્ર એટલે કે ક્ષેમુ દિવેટિયા.

ક્ષેમુભાઈને ક્રિકેટનો પણ ભારે શોખ. જશુ પટેલની રાહબરી નીચે 'એન્ટરટેનર્સ ક્લબ' તરફથી એકાદ દસકો ક્રિકેટમાં ગાળ્યો હતો. ભૌતિકશાસ્ત્ર અને રસાયણવિજ્ઞાન સાથે બી.એસસી. થયેલા ક્ષેમુભાઈએ ઉસ્તાદ હમીદ હુસેનખાં અને પછી વી.આર. આથવલેજી પાસે સૂરસાધના કરી આકાશવાણીના માન્ય કલાકાર બન્યા. એ અરસામાં અમદાવાદમાં પ્રીતમનગરના અખાડામાં રાસોત્સવ ઊજવવામાં રાસમાં કૃષ્ણ ખૂટે ત્યારે તે પાત્રમાં ક્ષેમુભાઈના મધુર કંઠે સહુને વિસ્મયમાં નાખ્યા હતા. ૧૯૫૧માં એવો જ મધુરકંઠ ધરાવતા સુધાબહેન લાખિયા સાથે ક્ષેમુભાઈ લગ્નગ્રંથિથી જોડાયાં. આ સંગીતકાર દંપતીએ પોતાના ક્ષેત્રમાં ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ શિખરો સર કરવા માંડ્યાં અને ખૂબ લોકપ્રિયતા કમાયાં.

એ અરસામાં રજૂ થતાં નીવડેલાં નાટકોમાં ક્ષેમુ દિવેટિયાનું સંગીત જાણે અનિવાર્ય બની રહ્યું. રંગમંડળ દ્વારા રજૂ થયેલાં અરુણ ઠકોર દિગ્દર્શિત નાટકો 'મેઘધનુષ', 'ગૃહદાહ'; નરોત્તમ શાહ દિગ્દર્શિત 'ગોદાન'; જશવન્ત ઠાકરનાં 'બાજીરાવ મસ્તાની' અને 'ચિત્રાંગદા'; પ્રવીણ જોશી અને સુરેશ રાજડા દિગ્દર્શિત 'સપ્તપદી', 'સપનાનાં વાવેતર', 'ગોરંભો', 'શ્રીલેખા'; માર્કન્ડ ભટ્ટના 'ધરા ગુર્જરી'; દામિની મહેતાના 'પુરુષ સમોવડી' આદિમાં શાસ્ત્રીય રાગ પર આધારિત વિવિધ ઢાળોમાં ગીતો સ્વરબદ્ધ કરેલાં.

૧૯૬૨માં ક્ષેમુભાઈ, સુધાબહેન, રાસબિહારી દેસાઈ, વિભા દેસાઈ, હર્ષદા અને જનાર્દન રાવળ, હંસા દવે, સુરેશ જાની સહુએ મળી સ્થાપેલી સંગીતસંસ્થા 'શ્રુતિ'ના કાર્યક્રમોમાં ક્ષેમુ દિવેટિયાએ સ્વરબદ્ધ કરેલી અનેક રચનાઓ રજૂ થઈ, જે લોકહૈયે વસી ગઈ. શાસ્ત્રીય રાગોમાં રસાએલી અને લોકઢાળમાં ઢાળેલી રચનાઓ એમનું આગવું પ્રસંશનીય પ્રદાન છે. એમના સ્મરણે ચડી આવે તેવાં ગીતો છે 'નજરુના કાંટાની ભૂલ મારા વ્હાલમા', 'રાધાનું નામ તમે વાંસળીના સૂર મહીં વ્હેતું ના મેલો ઘનશ્યામ' (સુરેશ દલાલ), હંસા દવેના કંઠે વહેતા આ બીજા ગીત પર પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાય એવા તો વારી ગયા કે આ ગીતને તેઓ ઉત્તમ લોકગીતની હરોળમાં મૂકે છે. એચ.એમ.વી.એ બહાર પાડેલી ગીતકેસેટ 'શ્રવણ માધુરી'માંના ક્ષેમુભાઈએ સ્વર બદ્ધ કરેલાં કેટલાંક ગીતો ખૂબ લોકપ્રિય બન્યાં. રાસબિહારી દેસાઈના કંઠે ગવાયેલ 'આજ મેં તો મધરાતે સાંભળ્યો મોર' એની માદક સ્વરબાંધણીથી ક્ષેમુભાઈની કલાનો ઉત્તમ આવિષ્કાર બની રહ્યો છે.

૧૯૭૯માં ક્ષેમુ દિવેટિયાએ પહેલી વાર ફિલ્મક્ષેત્રે પદાર્પણ કર્યું અને કાન્તિ મડિયાની ફિલ્મ 'કાશીનો દીકરો'માં બાલમુકુન્દ દવે, રાવજી પટેલ, રમેશ પારેખ, અનિલ જોશી અને માધવ રામાનુજની રચનાઓને આબાદ રીતે સ્વરબદ્ધ કરી આપી. પરિણામે એ વર્ષનો શ્રેષ્ઠ સ્વરકારનો ઍવૉર્ડ ક્ષેમુભાઈને એનાયત થયો. મુંબઈમાં 'આ માસનાં ગીતો' શીર્ષક નીચે એમણે ૧૯૬૬માં ભારતીય વિદ્યાભવન, ૧૯૬૮માં પાટકર હૉલ અને ૧૯૭૦માં ભાઈદાસ હૉલ ખાતે કાર્યક્રમો રજૂ કરી ત્યાં પણ ખૂબ લોકચાહના મેળવેલી.

(અનુસંધાન પૃ. ૨૭ પર)

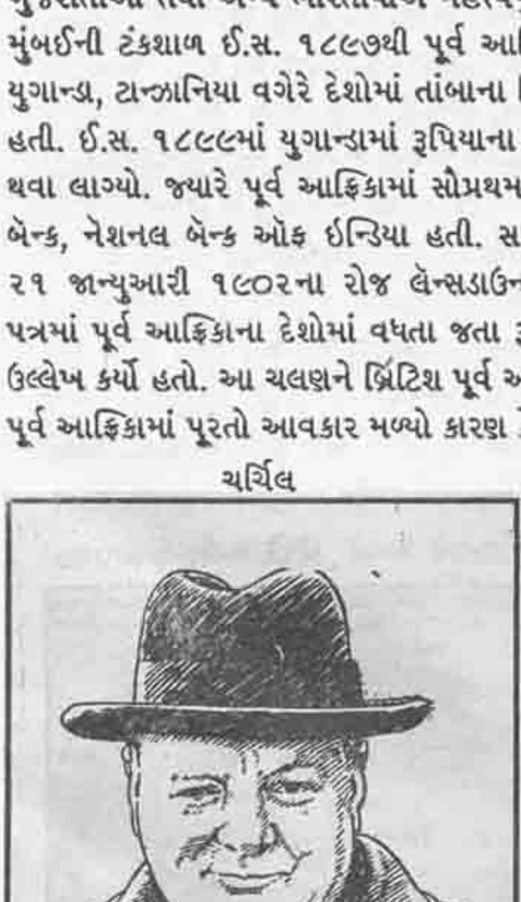

પૂર્વ આફ્રિકામાં ગુજરાતીઓ - ૪

ડૉ. જયકુમાર ર. શુક્લ

પૂર્વ આફ્રિકામાં રૂપિયાના ચલણના ઝડપી પ્રસારણમાં મુખ્યત્વે ગુજરાતીઓ તથા અન્ય ભારતીયોએ મહત્ત્વનું પ્રદાન કર્યું હતું. મુંબઈની ટંકશાળ ઈ.સ. ૧૮૯૭થી પૂર્વ આફ્રિકાના - કેનિયા, યુગાન્ડા, ટાન્ઝાનિયા વગેરે દેશોમાં તાંબાના સિક્કા પૂરા પાડતી હતી. ઈ.સ. ૧૮૯૯માં યુગાન્ડામાં રૂપિયાના ચલણનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. જ્યારે પૂર્વ આફ્રિકામાં સૌપ્રથમ ધંધો શરૂ કરનાર બૅન્ક, નેશનલ બૅન્ક ઑફ ઈન્ડિયા હતી. સર ચાર્લ્સ એલિયટે ૨૧ જાન્યુઆરી ૧૯૦૨ના રોજ લૅન્સડાઉનને પાઠવેલા એક પત્રમાં પૂર્વ આફ્રિકાના દેશોમાં વધતા જતા રૂપિયાના ચલણનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. આ ચલણને બ્રિટિશ પૂર્વ આફ્રિકા તથા જર્મન પૂર્વ આફ્રિકામાં પૂરતો આવકાર મળ્યો કારણ કે આધુનિક, નાણાં પર આધારિત અર્થતંત્રનો પાયો નાખવા માટે તે મહત્ત્વ ધરાવતું હતું. રૂપિયાનું ચલણ શરૂ થવાનું તાત્કાલિક પરિણામ એ આવ્યું કે ત્યાંના વહીવટી તંત્રને સહન કરવી પડતી કેટલીક મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ સહેલાઈથી આવી ગયો. ખાસ કરીને લોકો પાસેથી સરકારે કરવેરા ઉઘરાવવા તથા સરકાર દ્વારા કર્મચારીઓને પગારો આપવામાં ખૂબ સરળતા થઈ.

ચર્ચિલ

ઈ.સ. ૧૯૦૫માં જૉન એન્સવર્થે જણાવ્યું હતું કે કેનિયામાં ઈ.સ. ૧૮૯૮ પહેલાં સરકાર વેપારનો માલ ભરેલા સ્ટોર રાખતી અને ત્યાંનાં લોકો સાથે, તે માલનો પૂર્ણપણે વિનિમયના માધ્યમ તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. પ્રત્યેક સ્થળે મણકાની દોરીઓ, કાપડના તાકા, તારના ગૂંચળાં, અરીસા, છત્રીઓ, ઘંટ અને એવી બીજી અનેક ચીજોની ચોક્કસ કિંમતો ગણવામાં આવતી. ગુજરાતીઓની તથા કેટલાક અન્ય ભારતીયોની દુકાનો ખૂલવાથી સરકારે તેમના વેપારનો માલ ભરી રાખેલા સ્ટોર્સ બંધ કરવા માંડ્યા અને કર્મચારીઓના પગારોની ચુકવણી રૂપિયા અને પૈસાના ચલણથી શરૂ થઈ. એ રીતે મુખ્યત્વે ગુજરાતીઓ તથા સમગ્રપણે ભારતીયોની વેપાર-વાણિજ્યની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ભારતીય રૂપિયાનું ચલણ શરૂ થવાથી, પૂર્વ આફ્રિકામાં વસ્તુ-વિનિમયની પદ્ધતિ ક્રમશઃ બંધ થઈ.

ઓગણીસમી સદીના અંત સુધી યુગાન્ડામાં હાથીદાંત, રબર, વગેરે જેવી જુદી જુદી સ્થાનિક પેદાશોની વસ્તુઓમાં સરકારને કરવેરા ભરવામાં આવતા હતા. પરંતુ ખાસ કરીને ગુજરાતી વેપારીઓ દ્વારા અનેક ગામોમાં રૂપિયાના ચલણનો પ્રસાર થવાથી વસ્તુ-વિનિમયની રીતો બંધ થવા માંડી. તેથી સરકારે કરવેરા રૂપે ભેગો કરેલો માલ ઓછી કિંમતે લોકોને વેચી દીધો. ઈ.સ. ૧૯૦૮માં લંડનથી પ્રસિદ્ધ કરેલા પોતાના પ્રવાસ-ગ્રંથ 'માઈ આફ્રિકન જર્ની'માં વિન્સ્ટન ચર્ચિલે (પાછળથી યુનાઈટેડ કિંગડમ્‌ના વડાપ્રધાન) જણાવ્યું છે કે, 'પૂર્વ આફ્રિકાના આ દેશોમાં વિજય મેળવવામાં તથા શાંતિ સ્થાપવામાં શીખ અને પંજાબી મુસ્લિમ સૈનિકોએ યશપ્રદ ભાગ ભજવ્યો હતો. ભારતીય વેપારીઓએ (તેઓમાં ગુજરાતીઓ સૌથી વધારે હતા. લે.) કોઈ પણ ગોરો જાય નહિ, અથવા ત્યાં કમાઈ શકે નહિ, એવાં દૂરનાં આંતરિક સ્થળોએ જઈને વેપાર વિકસાવ્યો તથા અવરજવરનાં સાધનો સૌપ્રથમ શરૂ કર્યાં હતાં. ત્યાંના બધા વિકાસનો આધાર છે. તે એકમાત્ર મહત્ત્વની રેલવે ભારતીય મજૂરો અને કારીગરો દ્વારા બાંધવામાં આવી હતી. ત્યાં ઉપલબ્ધ મૂડીનો ઘણો મોટો ભાગ ભારતીય શરાફો પૂરો પાડે છે.'

ઓગણીસમા સૈકાના છેલ્લા દાયકામાં પૂર્વ આફ્રિકાના અંદરના પ્રદેશોમાં ગુજરાતીઓએ વસવાટ કરવા માંડ્યો.

ગુજરાતીઓ મોટી સંખ્યામાં વેપારીઓ, ધંધાદારીઓ અને નોકરિયાતો તરીકે પૂર્વ આફ્રિકાના દેશોમાં પ્રસરી ગયા. તેમની સાથે બ્રિટિશ ઇન્ડિયાની કેટલીક સંસ્થાઓ પણ તે દેશોમાં પ્રવેશી : (૧) રૂપિયાનું ચલણ - જે સમગ્ર પૂર્વ આફ્રિકાના દેશોમાં પ્રમાણભૂત ચલણ બન્યું; (૨) ભારતીય કાયદા અને (૩) બ્રિટિશ ભારતીય વહીવટી પદ્ધતિ. તેના ફલસ્વરૂપે આ દેશોમાં ગુજરાતીઓ સહિત ભારતીયોની હાજરી મહત્ત્વની બની. ભારતનો એક પ્રાન્ત હોય એ રીતે બ્રિટિશ પૂર્વ આફ્રિકાનો વહીવટ થતો હતો.

મુદત પૂરી થતી હોય તે કરાર કરીને આવેલા ભારતીય મજૂરો સ્વદેશ પાછા ફરવાને બદલે પૂર્વ આફ્રિકામાં ખેડૂતો તરીકે વસવાટ કરે એવો ખૂબ પ્રચાર કરવામાં આવ્યો. સર આર્થર હાર્ડિંજે બ્રિટિશ સરકારને જણાવ્યું કે, ઉકમ્બા પ્રાન્ત (કેનિયા)માં તેમણે જમીનના પ્લૉટ માગ્યા છે, તે આપવા જોઈએ. યુગાન્ડા રેલવેના આફ્રિકામાં રહેલા મોટા ભાગના કામદારોએ ખેતી કરવાને બદલે, રેલવે ચાલુ રાખવા માટે વિવિધ કામ સ્વીકારી લીધું. તેમાંના કેટલાક યુગાન્ડા, ટાન્ઝાનિયા અને કેનિયામાં સ્થાયી થયા. વીસમી સદીના પ્રથમ દાયકામાં રેલવે તથા વહીવટીતંત્રમાં નોકરીઓ મેળવવા માટે, અગાઉથી કોન્ટ્રેક્ટ કર્યા વિના, મુંબઈથી ૧૨,૦૦૦થી વધુ ભારતીયો પૂર્વ આફ્રિકા ગયા. તેઓમાં ગુજરાતીઓ અને ગોવાવાસીઓની સંખ્યા પ્રમાણમાં ઘણી વધારે હતી. સાદા પત્ર દ્વારા પણ કારીગરો અને બીજા આવશ્યક માણસોને ત્યાં બોલાવવામાં આવતા.

ઈ.સ. ૧૯૧૦માં સેન્ડરસન સમિતિ સમક્ષ જુબાની આપતાં યુગાન્ડા રેલવેના મૅનેજરે જણાવ્યું હતું કે, રેલવેમાં ૨૦૦૦ ભારતીય કારકુનો અને કારીગરો હતા તથા લગભગ બધા સ્ટેશન માસ્ટર્સ ભારતીય (ગુજરાતના પટેલો અને પંજાબીઓ) હતા. તેમના વિના તે રેલવે ચાલુ રહી શકે તેમ નહોતી. વહીવટી તંત્રમાં પણ ભારતીયોની સંખ્યા ક્રમશઃ વધતી ગઈ, કારણ કે યોગ્યતા ધરાવતા સ્થાનિક લોકો ઉપલબ્ધ નહોતા. કેન્દ્ર તથા પ્રાન્તિક સરકારોના પ્રત્યેક ખાતામાં કારકુનો, કારીગરો વગેરે ભારતીય હતા. ઈ.સ. ૧૯૦૪માં કેનિયા અને યુગાન્ડામાં પ્રાન્તિક અને જિલ્લાના સરકારી વહીવટીતંત્રમાં કારકુનો તરીકે ગોવાવાસીઓની ભરતી કરવામાં આવી હતી.

નાનજી કાળિદાસ

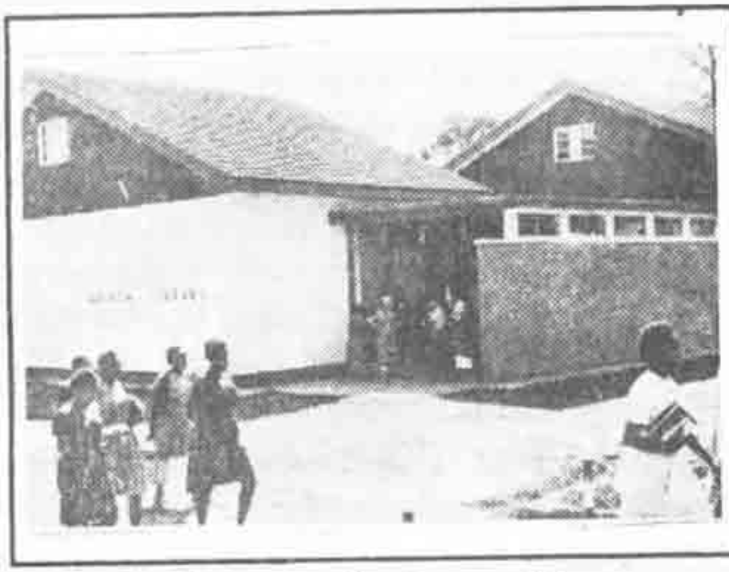

કેનિયામાં મુસ્લિમ વોરા કોમના એ.એમ. જીવણજી (શેઠ અલિભાઈ મુલ્લા જીવણજી)ની પેઢીએ આ સમય દરમિયાન નોંધપાત્ર વિકાસ કર્યો હતો. ૧૯મી સદીની શરૂઆતનાં વરસોમાં જીવણજીની પેઢીએ કૉન્ટ્રાક્ટર, બાંધકામો કરનાર, વહાણોમાંથી માલ ઉતારનાર-ચઢાવનાર, એસ્ટેટ એજન્ટ, આયાત અને નિકાસ કરનાર તથા વેપારી તરીકેની વિવિધલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ વિકસાવી હતી. આ ઉપરાંત મુંબઈથી મોરિશિયસ અને મુંબઈથી જેદ્દા વચ્ચે તેમની માલિકીનાં જહાજો ચાલતાં હતાં. તેની પેઢીની શાખાઓ મુંબઈ, કરાંચી, ગોવા, મોમ્બાસા તથા નૈરોબીમાં હતી.

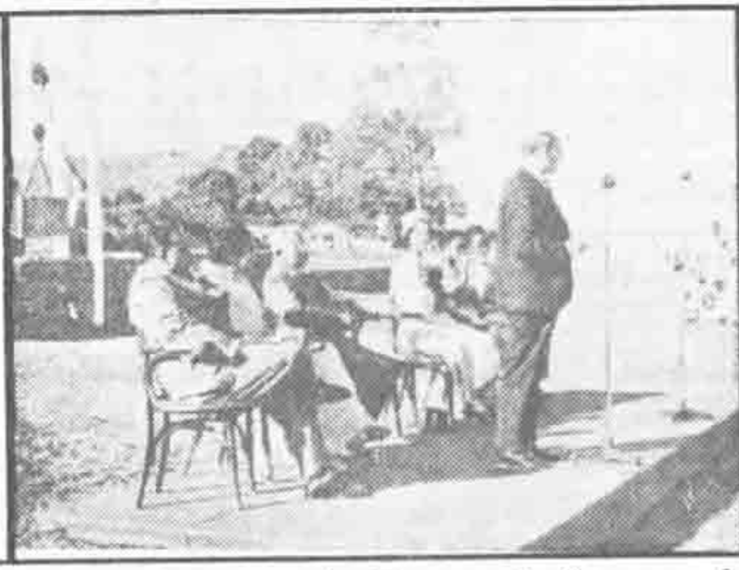
આ રીતે અનેક ભારતીય પેઢીઓએ પૂર્વ આફ્રિકાની વ્યાપારી શક્યતાઓનો લાભ લીધો હતો. તેમાંના મોટા ભાગના નાના વેપારીઓ હતા; જેમના સાહસોને લગતું દફતર પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ નથી. પરંતુ તેમનાં વ્યાપારી સાહસો વિષેની માહિતી ત્યાંના વડીલોની સ્મૃતિમાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે. તેના આધારે કહી શકાય છે કે અનેક મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં પણ તેઓએ ત્યાંના આર્થિક વિકાસમાં મહત્ત્વનું પ્રદાન કર્યું હતું. અલિદિના વિસરામની જેમ, પરંતુ તેનાથી નાના પાયા પર મોમ્બાસામાં દેવજી જમાલ, યુગાન્ડામાં વાલજી ભાણજી અને ટાન્ઝાનિયામાં નાસર વીરજીએ વણજારો મોકલનાર વેપારી જેવી શ્રેષ્ઠ કામગીરી કરી હતી. કાવસજી દિનશા અને ઇસ્માઈલજી જીવણજી પૂર્વ આફ્રિકાના સમુદ્રકિનારે પોતાની સ્ટીમરો ચલાવતા અને કિનારાના વાહનવ્યવહાર પર અંકુશ ધરાવતા હતા. એવી રીતે ખોજા વેપારી કરીમજી જીવણજીની પેઢી ઝાંઝિબાર અને મોમ્બાસાથી ધંધાનું સંચાલન કરતી અને ટાન્ઝાનિયાના કિનારે સ્ટીમરો ચલાવતી પ્રસિદ્ધ પેઢી હતી.

નાનજીભાઈએ કંપાલાને અર્પણ કરેલો નગર-ઉદ્યાન

કંપાલા નજીકની મહેતા લાયબ્રેરી

કંપાલા ટાઉન હૉલના ખાતમુહૂર્ત પ્રસંગે નાનજીભાઈ અને ત્યારના ગવર્નર

સૌરાષ્ટ્રની પશ્ચિમે આવેલા ગોરાણા ગામમાં એક મધ્યમ વર્ગના લોહાણ વેપારી કુટુંબમાં નાનજી કાલિદાસ મહેતા જન્મ્યા હતા. તેમણે ગુજરાતી ચાર ચોપડી સુધીનો અભ્યાસ કર્યો તથા પિતાજીની દુકાનમાં અનુભવ મેળવ્યા બાદ, એક સામાન્ય વહાણમાં, ૧૯૦૧માં મોમ્બાસા પહોંચ્યા, અને ત્યાંથી મજંગા (માડાગાસ્કર) જઈ મોટાભાઈ સાથે દુકાનમાં જોડાયા. (અગાઉના લેખાંક-૨, પૃ. ૫૦૩ ઉપર આ પ્રમાણે સુધારીને વાંચવા વિનંતી) ઈ.સ. ૧૯૦૪માં નાનજીભાઈ યુગાન્ડાના જિંજા ગામે ગયા. ત્યાં અલિદિના વિસરામના વિશાળ વેપારની વાતો સાંભળી. યુગાન્ડાના વેપારના રાજા તરીકે જાણીતા અલિદિના વિસરામ, નાનજીભાઈ સમક્ષ આદર્શરૂપ બન્યા. નાનજીભાઈએ ૧૯૦૫માં કમલી ગામે શેઠ બહેરામખાનની દુકાને ગુમાસ્તા તરીકે નોકરી કરી અને બીજે વર્ષે ત્યાં સ્વતંત્ર દુકાન શરૂ કરી.

નાનજીભાઈએ ઉજ્જ્વળ કારકિર્દી બનાવવા માટે ભારે મોટાં જોખમો લીધાં. તેમણે રૂની ખરીદી કરવા માંડી અને જિનિંગનું કામ કરવા માંડ્યું. તે વ્યવસાયમાં નોંધપાત્ર નફો થતો હોવાથી તેમણે પોતાની જિનરી શરૂ કરી અને એક પછી એક નવી જિનરી શરૂ કરતા ગયા. યુગાન્ડાના રૂના ઉદ્યોગના વિકાસમાં તેમણે નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું. ત્યાર બાદ નાનજીભાઈએ લુગાઝીમાં ખાંડનું કારખાનું શરૂ કરીને પોતાની વ્યાપારી કોઠાસૂઝ, કુશળતા અને દીર્ઘદષ્ટિનો પુરાવો આપ્યો. લુગાઝી શુગર ફૅક્ટરીનો તેમણે ક્રમશઃ પુષ્કળ વિકાસ કર્યો. આ ફૅક્ટરીમાં ૧૦,૦૦૦ આફ્રિકન (નેટિવો), ૩૫૦ ભારતીયો તથા ૪ યુરોપિયનો કામ કરતા હતા. તે ફૅક્ટરી પાસે પંદર હજાર એકર જમીન, સવાસો માઈલની રેલવે, ૮૦૦ ટ્રક્સ, ૧૫ લોકોમોટિવ અને ૩૦ ટ્રૅક્ટર હતાં. ફૅક્ટરીના સ્ટાફ તથા મજૂરો માટે પાકાં મકાનો, ૧૦૦ ખાટલાવાળી હૉસ્પિટલ, સુંદર નિશાળો, ક્રિકેટ ગ્રાઉન્ડ, ક્લબ વગેરે સગવડો હતી. આ રીતે રૂ અને ખાંડના યુગાન્ડાના બે ઘણા મોટા ઉદ્યોગો પર પોતાનો અંકુશ સ્થાપીને, તે દેશના આર્થિક વિકાસમાં શેઠ નાનજીભાઈએ નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું.

આમ, યુગાન્ડાની સમૃદ્ધિમાં તથા તેના ઔદ્યોગિક વિકાસમાં વિપુલ માત્રામાં ફાળો આપ્યા બાદ તેમણે ઉદ્યોગ તરફ નજર દોડાવી. આ માટે તેમણે પોતાના વતન સૌરાષ્ટ્રની પસંદગી કરી. વળી, પોરબંદરના મહારાણા કાપડ ઉદ્યોગ શરૂ કરવા વાસ્તે, આવશ્યક સહકાર આપવા તૈયાર થયા. તેના ફલસ્વરૂપે નાનજીભાઈએ ૧૯૩૪માં પોરબંદરમાં મહારાણા સ્પિનિંગ ઍન્ડ વીવિંગ મિલ્સ શરૂ કરી.

નાનજીભાઈના સ્થાપેલા મહત્ત્વના ઉદ્યોગોમાં - ધ યુગાન્ડા શુગર ફૅક્ટરી લિ. લુગાઝી; ધ યુગાન્ડા ટી એસ્ટેટ્સ લિ., લુગાઝી; હોઈમા કૉટન કંપની લિ.; મહેતા સન્સ (આફ્રિકા) લિ.; મહારાણા મિલ્સ લિ. વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. નાનજી શેઠ સૌરાષ્ટ્રના બરડા પ્રદેશના મેર તથા બીજા આશરે બે હજાર જેટલા ભાઈઓને આફ્રિકા લઈ ગયા હતા. તેઓનાં ગામોમાં આફ્રિકાની કમાણી આવવાથી ગામ તરતાં થયાં છે, રસકસ વધ્યાં છે અને ખેતીવાડી સુધરી છે. તેમણે કમ્પાલામાં ટાઉનહૉલ અને કમ્પાલા કોરોનેશન પાર્ક, નૈરોબીમાં ગાંધી મેમોરિયલ અકાદમી તથા અન્યત્ર પુસ્તકાલયો અને હૉસ્પિટલો બાંધવા ઉદાર સખાવતો કરી છે. પૂર્વ આફ્રિકામાં તેમણે આપેલી સખાવતોની કિંમત ચાલીસ લાખ શિલિંગ તથા ભારતમાં આર્યકન્યા ગુરુકુળો, પોરબંદરમાં કીર્તિમંદિર તથા અન્ય સંસ્થાઓને આપેલાં દાનની કિંમત રૂપિયા એક કરોડથી વધારે થાય છે. તેમને બ્રિટિશ સરકાર તરફથી એમ.બી.ઈ. - 'મેમ્બર ઑફ ધ બ્રિટિશ એમ્પાયર'નો ઇલકાબ એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો. □

પસ્તીનાં પાનાં

ડૉ. પ્ર. ચુ. વૈદ્ય

લાકડાનો કકડો બોલ્યો

તા. ૧૦-૯-૮૩ : આજકાલ ઘર ધોળવાનું કામ ચાલે છે. કારીગરોમાં ૧૫-૧૬ વરસનો છોકરો પણ મજૂરીએ આવે છે. તેની અને મારાં પત્ની વચ્ચેનો સંવાદ મેં બાથરૂમમાં નહાતાં નહાતાં સાંભળ્યો એટલે મને યાદ આવ્યું :

અમે ચોથી ગુજરાતીમાં હતા. ત્યારે અમારે એક પાઠ ભણવાનો આવતો. પાઠનું શીર્ષક હતું, 'લાકડાંનો કકડો બોલ્યો.' એક ગોરો સાહેબ બીજા ગોરા સાહેબને સંદેશો મોકલવા લાકડા ઉપર લખીને મજૂરને આપે છે. નિરક્ષર મજૂર પૂછે છે કે શો સંદેશો છે. સાહેબ જવાબ દે છે કે એ તો લાકડાનો કકડો બોલશે. પાઠનો આ ભાવાર્થ છે. પેલો મજૂર બોલે છે, 'આ સાહેબ તો કેવા હુશિયાર છે. લાકડાના કકડાને પણ બોલતો કરી દે છે' અને એમ પાઠ પૂરો થાય છે.

પછી તો ગાંધીજીની લડતો શરૂ થઈ અને અમે બધા અંગ્રેજોની આ નીતિથી જાગૃત થઈ ગયા. અંગ્રેજો વગર આ ગમાર ભારતીયોનું શું થશે તેની ચિંતા વ્યક્ત કરતા પાઠો ઉપરથી અમે કટાક્ષ ઊભા કરવા લાગ્યા. ૧૯૩૫-૪૦ના અરસામાં (૧૮ થી ૨૨ વર્ષની અમારી ઉંમરે) આવો એક કટાક્ષ અમે નીચે મુજબ કહેતા : 'જુઓ તો ખરા આ અંગ્રેજ સરકારની કમાલ! નાળિયેરનાં છોતરાં નીચે કાચલું, કાચલાં નીચે ટપરું અને ઠેઠ વચ્ચે પાણી! સરકારની શું ખૂબી છે? વાહ, અંગ્રેજ સરકાર, વાહ!!'

૧૫મી ઑગસ્ટ ૧૯૪૭ પછી પાઠ્યપુસ્તકોમાંથી એવા પાઠ નીકળી ગયા પણ પરિસ્થિતિમાં કાંઈ ફેર પડ્યો? એ માટે હવે ઘર ધોળાવવાની વાત ઉપર આવીએ.

નીચેના બાથરૂમમાં વ્હાઈટવૉશ કરવા માટે બાથરૂમ ખાલી કર્યો હતો. બીજે દિવસે હું સવારે નહાવા જતો હતો ત્યારે પત્ની માટે ગરમ પાણી કરવા વીજળીનો રૉડ પ્લગ (બધું કાઢી નાખ્યું હતું) લઈને મેં પ્લગ ફીટ કરી, રૉડ પાણી ભરેલી ડોલમાં મૂકી સ્વિચ ચાલુ કરી. પેલો ૧૪-૧૫ વર્ષનો છોકરો ચોકમાં ચૂનાના ડાઘ સાફ કરતો હતો. તે રસથી હું ગરમ પાણી માટે રૉડ મૂકવાની જે ક્રિયા કરતો હતો તે જોયા કરતો હતો. સ્વિચ ચાલુ કરી મેં તો બાથરૂમનું બારણું બંધ કરી નહાવાનું શરૂ કર્યું. નહાતાં નહાતાં પેલા છોકરા અને મારાં પત્ની વચ્ચે નીચેનો સંવાદ સાંભળ્યો.

છોકરો : આ સાહેબ શું કરતા હતા?

પત્ની : એ તો પાણી ગરમ કરવાનું કરતા હતા. પેલો રૉડ પાણીમાં મૂક્યો અને સ્વિચ કરી એટલે વીજળીથી પાણી ગરમ થઈ જશે.

છોકરો : કહેવું પડે. સરકાર પણ કમાલ કરે છે (!!)

અલબત્ત, સંવાદ આગળ ચાલ્યો.... પણ આપણને એમાં રસ નથી. આઝાદી પછી 'લાકડાનો કકડો બોલ્યો' એવા પાઠ નીકળી ગયા એટલું જ. ૩૫ વર્ષે પણ ૨૦ લાખની વસ્તી ધરાવતા અમદાવાદમાં ૧૫ વર્ષનો છોકરો આજે પણ 'છોતરાં નીચે કાચલું, કાચલાં નીચે ટોપરું અને વચ્ચે પાણી - સરકાર શું કમાલ કરે છે.' - એવી વૃત્તિ ધરાવે છે. અંગ્રેજો ગયા અને દેશી આવ્યા પણ લોકો તો ઠેરના ઠેર!

સીદીભાઈને સીદકાં વહાલાં

૧૭-૯-૮૨ : 'સીદીભાઈને સીદકાં વ્હાલાં' એ કહેવત તમે સાંભળી તો હશે. માણસને પોતાનું બાળક, ગમે તેવું હોય તો પણ, વહાલું લાગે અને દુનિયાનું સૌથી સરસ બાળક પસંદ કરવાનું આવે ત્યારે તેને તો પોતાનું જ બાળક સૌથી સરસ લાગે. આ ભાવ વ્યક્ત કરવા ઉપરની કહેવત વપરાય છે. મને તો ઘણા વખતથી મનમાં થતું હતું કે સીદી (હબશી, negro) તો આફ્રિકામાં તો પછી તળપદી ગુજરાતીમાં આવી કહેવત કેમ પ્રચલિત થઈ હશે? કદાચ ઘણા ગુજરાતીઓ સૈંકડો વર્ષથી વેપાર અર્થે આફ્રિકા જતાઆવતા રહે છે તેથી આ કહેવત પ્રચલિત થઈ હશે. આમ, મેં મારું શંકા-નિવારણ કર્યું હતું. દસ દિવસ પહેલાં અમદાવાદ પીજ ટી.વી. ઉપર ગુજરાતના સીદીઓ વિશે કાર્યક્રમ હતો ત્યારે ખબર પડી કે જૂનાગઢ જિલ્લામાં સીદીઓની વસ્તી ધરાવતાં ત્રણ આખાં ને આખાં ગામ વસેલાં છે!

આ ગુજરાતના સીદીઓ આફ્રિકન હબશી જેવા જ છે. ચીબાં નાક, રૂંવાટીવાળા વાળ. પણ બોલે ગુજરાતી તે ઠેઠ તળપદું કાઠીઆવાડી ગુજરાતી! આજથી દોઢસો-બસો વર્ષ પહેલાં જૂનાગઢના નવાબો આફ્રિકાથી કેટલાંક કુટુમ્બો કામ કરવા (ગુલામ તરીકે જ તો) ખરીદી લાવ્યા હશે. તેના આ બધા વંશજો છે. આજે તો ઘણાખરા ખેત-મજૂરો તરીકે કામ કરે છે. રાજ્ય સરકારે તેમને આદિવાસી (Scheduled Tribe) તરીકે મંજૂર કર્યા છે એટલે હવે તેમાંથી કેટલાક ભણવા લાગ્યા છે.

ઈ. ૧૯૭૪ના નવનિર્માણ આંદોલનનો વિદ્યાર્થીનેતા મનિષી જાની અત્યારે માનસશાસ્ત્રનો એમ.એ. થયો છે. અને પીએચ.ડી. કરી રહ્યો છે. તે આવાં માનસશાસ્ત્રીય અને સામાજિક સંશોધનો કરે છે. તેણે ગુજરાતના સીદીઓ ઉપરનું ફીચર તૈયાર કર્યું હતું જે અમે પીજ ટી.વી. ઉપર જોયું.

ગુજરાતના સીદીઓ નવાબના ગુલામ તરીકે આવ્યા હતા એટલે મુસલમાન ધર્મ પાળે છે. તેમનાં બૈરાં ગરબા પણ ગાય છે અને અમેરિકન હબશી જેવાં પુરુષ અને સ્ત્રી સામસામાં નૃત્ય પણ કરે છે. આફ્રિકન અને ભારતીય પરંપરાનો સરસ સંગમ તેમણે બનાવ્યો છે.

બાકી દેશમાં હમણાં 'શાન્તિ' છે

તા. ૨-૪-૮૩ : અહીં હવામાન આજકાલ વિચિત્ર થવા લાગ્યું છે. ૧૫મી માર્ચની આસપાસ નિયમ મુજબ ગરમી શરૂ થઈ. તાપમાન વધવા લાગ્યું. ત્યાં એકાએક કાશ્મીર, હિમાચલ પ્રદેશમાં બરફ પડ્યો અને અમારે ત્યાં તાપમાન ધડ કરતું ૮° ઊતરી ગયું. વળી પાછું વધવા લાગ્યું છે ત્યાં આજે 'આકાશ વાદળ છાયું રહેશે' એવી આગાહી આવી છે. સંભવ છે કે 'પ્રસંગોપાત્ત ઝાપટાં પડશે' તેવી આગાહી એકાદ બે દિવસમાં આવશે. આ ગરમી, ઠંડી, વાદળાંની માયામાં બિચારી કોયલને ખબર નથી પડતી કે વસંત ઋતુ બેસી ગઈ કે નહિ? આજે એપ્રિલની બીજી તારીખ થઈ પણ હજુ સુધી કોયલને સાંભળી નથી. નર્યા કાગડા જ કાકા કર્યા કરે છે. કે પછી અમે પ્રદૂષણમાં ઘણી પ્રગતિ કરી એટલે કોયલ અમને છોડીને અન્યત્ર જતી રહી છે!

જો કે વસંતના આગમનની અન્ય એંધાણીઓ તો દેખાવા લાગી છે. બગીચાના મોગરાને ફૂલ આવવા લાગ્યાં છે અને મુન્નીબેન રોજ મોગરાનાં ફૂલ માથામાં ભરાવીને શાળાએ જાય છે. દરવાજા ઉપર જૂઈ અને મધુમાલતીનો માંડવો ફૂલોથી ઊભરાઈ ગયો છે અને સાંજના તેની નજીક ઊભા રહીએ તો સુગન્ધ સુગન્ધ પ્રસરી રહે છે. બસ, એક કોયલની જ રાહ છે!

બાકી દેશમાં હમણાં 'શાન્તિ' છે. મુંબઈમાં જાન્યુઆરી ૧૮, ૧૯૮૨ને દિને શરૂ થયેલી સુતરાઉ-મિલ કામદારોની હડતાળ ૧૪ મહિના પૂરા કરી ૧૫મા મહિનામાં ચાલે છે. પણ 'પરિસ્થિતિ કાબૂ હેઠળ' છે. આસામમાં ચૂંટણીઓ પતી ગઈ છે - કેટલાક મતવિભાગોમાં જો કે ૦.૩૮ ટકા જેટલું જ મતદાન થયું હતું. વળી ૧૯૭૯થી ચાલતું આસામ આંદોલન ૧લી એપ્રિલથી સ્થગિત કરી દેવામાં આવ્યું છે; કારણ કે ચૂંટણી દરમિયાન આન્દોલનનો દોર આન્દોલનના નેતાઓ પાસે ન રહ્યો અને પંદર દિવસના ગાળામાં ત્યાં ભયંકર ખૂનામરકી થઈ. અને આમાં કોણે કોને માર્યા તેનો હિસાબ થઈ શકે તેમ નથી. આસામીએ બંગાળીને, બંગાળીએ આસામીને; આદિવાસીએ ગ્રામવાસીને અને ગ્રામવાસીએ આદિવાસીને; હિન્દુએ મુસલમાનને અને મુસલમાને હિન્દુઓને; હિન્દુએ હિન્દુને અને મુસ્લિમોએ મુસ્લિમોને અને આમ છૂટની લડાઈ - free for all fight - ચાલતી હોય તેવી પરિસ્થિતિ ત્યાં ૧૫ દિવસ ચાલી. એટલે આન્દોલનકારીઓએ આંદોલન સ્થગિત કર્યું છે! અને હવે ત્યાં 'શાન્તિ' છે. છૂટાછવાયા બૉમ્બધડાકા વાર થયા કરે છે તે તો ઠીક જાણે.

પંજાબમાં અકાલીઓ અત્યારે તો શાંત છે. સરકાર વાટાઘાટ માટે કહેણ મોકલે છે, પણ અકાલીઓ કહેણ સ્વીકારતા નથી કે અસ્વીકાર પણ કરતા નથી. 'શાંતિ' છે!

સંજય ગાંધીનાં પત્ની માણેક કૌર (પરણ્યા પછીનું નામ મેનકા ગાંધી) આવતી કાલે નવા રાજકીય પક્ષની સ્થાપના કરે છે, દેશમાં ચારે બાજુ શાન્તિ જ શાન્તિ હોય ત્યારે જ નવા નવા રાજકીય પક્ષો રચવાનું સૂઝેને!

ખેડૂતો અને બાબુલોક

તા. ૨૩-૫-૮૩ : ઉત્તર ભારતની યુનિવર્સિટીઓમાં ભૌતિક-વિજ્ઞાન કે ગણિતમાં અનુસ્નાતક શિક્ષણ કરતા અધ્યાપકો માટે સાપેક્ષતા-સિદ્ધાન્તના ઓપ-વર્ગોનું સંચાલન કરવા હું ઉદેપુર આવ્યો છું. ઉદેપુર યુનિવર્સિટી મુખ્યત્વે ખેતીવાડી યુનિવર્સિટી છે. યુનિવર્સિટીનું મોટું વિસ્તરણ-સેવા કેન્દ્ર (Extension Services Centre) છે. તે કેન્દ્રના મકાનમાં જ અમારા વર્ગો ચાલે છે. સાથે સાથે, બાજુના રૂમમાં જ વિસ્તરણ-સેવાના કામ તરીકે ખેડૂતોની તાલીમ માટે આઠઆઠ દિવસના વર્ગો ચાલે છે. બે તાલીમ વર્ગો છે :

૧. ટ્રેક્ટર ઔર કૃષિ-યંત્રો-મરમ્મત, રખરખાવ ઔર ચાલન.
૨. પંપ-સેટ, મરમ્મત, રખરખાવ ઔર ચાલન.

રખરખાવ એટલે સાચવણ (Maintenance.) આમ, અમારા એક માસના સાપેક્ષતાના વર્ગની બાજુમાં જ આ રખરખાવ અને ચાલનના ૧૫ દિવસ સુધી વર્ગો ચાલેલા.

બાજુબાજુમાં બે રૂમ. એક રૂમની બહાર જાતજાતના જોડા પડ્યા હોય - ખેડૂતોના ખડતલ, થીગડથાગડ જોડા. બહાર જોડા કાઢી અંદર જમીન પર પલોંઠી વાળીને કે ઊભડક પગે ખેડૂતો, તેમના અસલ ગામઠી પોષાકમાં બેઠા હોય અને તેમને ટ્રેક્ટર કે પંપ-સેટ વિષે માહિતી અપાતી હોય. ત્યારે બાજુના રૂમમાં વિલાયતી કપડાંમાં સજ્જ બાબુલોક ખુરશી પર બેઠા હોય અને એક બડો બાબુ પાટિયા ઉપર ગોટપીટ ગોટપીટ લખતો હોય!

ઉનાળામાં પાણી પીવા તો જોઈએ. એક ટેબલ ઉપર ચાર માટલાં ગોઠવ્યાં છે. તેની ઉપર બીજાં ચાર માટલાં ગોઠવ્યાં છે અને એક પ્યાલો મૂક્યો છે. તરસ લાગે ત્યારે ખેડૂત વર્ગમાંથી બહાર નીકળી પ્યાલો માટલાંમાં બોળી, પહેલાં હાથમોં ધોઈ પછી અધ્ધરથી પાણી પીએ. અને અમારા બાબુલોક જ્યારે વર્ગમાંથી બહાર નીકળે ત્યારે પ્યાલો ગોળામાં બોળી મોઢે માંડીને પાણી પીએ.

દેશમાં બાબુલોક બોટેલું પાણી પીએ છે અને પાય છે; જ્યારે ગાંડાઘેલા ખેડૂતો તેમના ટ્રેક્ટરના રખરખાવ પાછળ મસ્ત છે ત્યારે પણ સ્વચ્છતાના સામાન્ય નિયમો વિસરતા નથી!! □

ફિલ્મનું અનુભાવન [૪]

હસમુખ બારાડી

પાત્રો : ભગવાનો અને ભક્તો

સિનેમા, નાટક કે વાર્તામાં જે વધુ વખત કેન્દ્રે રહે એ 'મુખ્ય પાત્ર' (સ્ત્રી કે પુરુષ) કહેવાય, એને આપણે નાયક-નાયિકા કહીએ છીએ. સંસ્કૃત નાટ્યપ્રણાલિ મુજબ આ નાયક/નાયિકાઓ હકારાત્મક (પોઝિટિવ) પાત્રત્વ/ગુણો ધરાવતાં હોવાં જોઈએ : રામ, દુષ્યંત, માલવિકા, અગ્નિમિત્ર વગેરે. એકમાત્ર ભાસે દુર્યોધનને (અલબત્ત, સુયોધન નામે) નાયક બનાવ્યો - 'ઊરુભંગ,' 'પંચરાત્ર' વગેરેમાં. તો ગુજરાતના સંસ્કૃત નાટ્યલેખક રામચંદ્રે 'પ્રબુદ્ધરોહિણૈય'-માં ચોરને મુખ્યપાત્ર બનાવ્યો. પણ આ અપવાદો છે. અલબત્ત, દક્ષિણ ભારતમાં અને અન્ય જે સ્થળોએ રામકથા પહોંચી છે તેમાંથી કેટલેક સ્થળે રાવણ પણ હકારાત્મક નાયક તરીકે જરૂર નિરૂપાયો છે. વિદેશી ભાષાઓમાં નકારાત્મક ગુણો ધરાવતાં પાત્રો કથાના કેન્દ્રે હોય એવાં અસંખ્ય ઉદાહરણો છે : 'કંજૂસ' (મોલિયેર), ભ્રષ્ટ અને બનાવટી 'ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ' (નિકલાય ગોગોલ) વગેરે.

પ્રજા તરીકેની આપણી સાંસ્કૃતિક ચેતનામાં સૌથી વધુ પ્રભાવક બે મહાકાવ્યો - રામાયણ અને મહાભારત - ભલે સમગ્ર માનવજાતના ગુણદોષોનું પ્રતિબિંબ પાડતાં હોય તો પણ એના કેન્દ્રમાં રામ, કૃષ્ણ, સીતા, પાંડવો વગેરે પૂર્ણ/ઉત્તમ અનુકરણીય/હકારાત્મક પાત્રો જ છે. એમાંય શ્રીમદ્ ભાગવત પછી કૃષ્ણના યુવાન જીવનમાં ગોપીઓ ઉમેરાઈ અને કવિ જયદેવના 'ગીતગોવિંદ' પછી રાધા જન્મી; ત્યારથી તો ભક્તિપંથમાં સખી/પ્રેમિકાભાવે એની સંપૂર્ણ શરણાગતિની વિશિષ્ટ ધર્મભાવના વિકસી, જેમાં મીરાં, નરસિંહ, કબીર વગેરેની જગતની ઉત્તમ કવિતા અને ભક્તિનો અમૂલ્ય ફાળો રહ્યો છે.

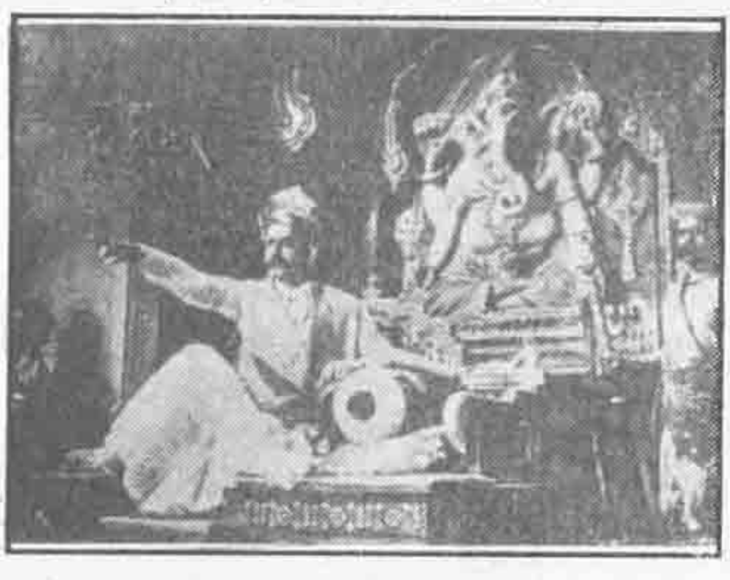
એટલે એ રામકૃષ્ણનાં સમૂહ માધ્યમોમાંય પાત્રો છે, એમની રંગદર્શી કથા છે; એમણે ચમત્કારો કર્યા છે, એમની મૂર્તિ છે, એમની ભક્તિ થઈ શકે એવાં ગીત-સંગીત-નૃત્યો છે; એમણે ઉદાહરણ બનીને સમગ્ર જીવનને સ્પર્શતું તત્ત્વજ્ઞાન અને અંતિમ મુક્તિનું વચન આપેલું છે; એમની શરણાગતિ પણ સાધ્ય છે, અને એટલે એકેએક ભારતીયને પૂરા પડી શકે એટલાં દેવદેવીઓ છે !

એમાં બે દેવીઓ ખૂટતી હતી એટલે પંદરેક વર્ષ પહેલાં એક નાની પુસ્તિકા રૂપે 'જય સંતોષીમા' જન્મ્યાં અને એણે કંઈ કેટલીય સ્ત્રીઓના એવા કોડ પૂર્યા કે છેવટે એની ફિલ્મ પણ બનાવવી પડી. એની સફળતાથી પ્રેરાઈને 'લક્ષ્મી' ઉપરાંત પણ ભાવકોની 'વૈભવ'ની ઝંખના સંતોષવા કોઈએ અપવાસોની સિસ્ટમ, દેવીની તસ્વીર અને એની કથાસહિતની 'વૈભવલક્ષ્મી' દેવી પણ સર્જી આપી! (જાહેરાત અને પ્રચારપ્રક્રિયાના કોઈ

'વીર બજરંગ' (૧૯૫૫)માં દારાસિંગ →

'રામશાસ્ત્રી' (૧૯૪૪)માં ગજાનન જાગીરદાર

← 'ફિર સુબહ હોગી'માં રાજકપુર

'દો બીઘા જમીન'માં બલરાજ સહાની અને નિરૂપા રોય

પીએચ.ડી.ના વિદ્યાર્થીઓએ જે પ્રક્રિયા અને સાધનોથી આ બે પાત્રોનાં સફળ સર્જનો થયાં છે એનો અભ્યાસ કરી જોવો જોઈએ. લોકમાન્ય ટિળકે આરંભાવેલ ગણેશ-પૂજાનો કોઈએ એવો અભ્યાસ કર્યો પણ છે.)

એ જ રીતે આપણો વર્ણાશ્રમ જુઓ કે સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા તપાસો કે હજી ગઈ કાલ સુધી ટકેલી રાજાશાહી વિશે વિચારો : કેન્દ્રે કોઈ નિર્ણાયક વ્યક્તિ હોય, એ આદર / સન્માન અને ઉત્તરાધિકારી નક્કી કરવાનો અધિકાર ધરાવતી હોય. એનું અનુકરણ એ આ ઉપખંડની પ્રજા તરીકેનો આપણો જીવન-આદર્શ રહ્યો છે. કદાચ એટલે જ આગેવાનોનાં પૂતળાં ક્યાં મૂકવાં એના હિસ્ટીરિયામાં, આપણે એવી જ પૂતળા-પ્રેમી રૂસી પ્રજાના અનુભવનેય ધ્યાનમાં લેતા નથી.

એટલે તો આપણા પ્રથમ સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધને અંગ્રેજ સંસ્થાનવાદીઓ '૧૮૫૭ના સિપાઈઓના બળવા' તરીકે આપણને ભણાવી શક્યા. એની નિષ્ફળતાનું એક કારણ મને એ પણ લાગે છે કે એમાં કેન્દ્રે કોઈ એક જ હકારાત્મક નાયક નહોતો. એ પછી આ સદીને આરંભે જ્યારે રાષ્ટ્રિય મુક્તિ આંદોલનનાં પગરણ મંડાયાં, અને એના કેન્દ્રે આપણે ગાંધીને સ્થાપ્યા ત્યારે જ એ આંદોલને જોર પકડ્યું; અને એમણે ચીંધ્યા એ બધાને (નેહરુ, સરદાર, વિનોબા) નાના નાના નાયકો તરીકે આપણે શિરોમાન્ય કર્યા. ફરી એમણે જ નેહરુને ચીંધ્યા એટલે એ તો 'નાયકપરિવાર'ના આજ સુધી દાદા જ બની રહ્યા છે. હા, એમાં વચ્ચેવચ્ચે જયપ્રકાશ નારાયણ જેવા ઊપસ્યા જરૂર પણ -

એટલે તો કદાચ સૂત્રો, સૂત્રભાષા, 'ઉદ્ધાર'ના કાર્યક્રમો, ભાવોદ્રેકમાં ચૂંટાતા નેતાઓ અને એવા જ ભાવાવેશમાં હરાવતા એ જ નાયકો આપણા ઇતિહાસના અવિભાજ્ય અંગો બની ગયા છે! કદાચ એટલે જ આપણી ધર્મકથાઓના નાયકોના જન્મોત્સવની જેમ જ સાંપ્રત કે ભૂતકાળના નાયકોની જન્મજયંતીઓની ઉજવણીઓમાં, એ દિવસે રજાઓ રાખવામાં, આપણે આટલાં સમય, શક્તિ અને સંપત્તિ ખર્ચવાને મોટો મહિમા માનીએ છીએ. એ 'મૂર્તિઓ' મૃત્યુ પછી મધુરસ્મરણીય જ બની રહે છે, એમનું સ્વર્ગ. આરોહણ એમના દોષોને ઢાંકી દે છે; અને પછી તો એમને ચાર હાથ ફૂટી નીકળે છે ! તેઓ શક્તિ અને ડહાપણથી સંપન્ન ગણાય છે. એમના રોમાંસની રોમાંચક કથાઓ કલા-માધ્યમોમાં પ્રસ્તુતિ પામે છે.

અને આ બધો વારસો આપણી મેઈનસ્ટ્રીમ હિન્દી અને એવી જ મોટા ભાગની પ્રાદેશિક ભાષાઓની ફિલ્મોને મળ્યો છે. ત્રણ કલાકના એના મનોરંજનમાં કેન્દ્રે હોય એટલે એ નાયક કે નાયિકા નથી, પરંતુ એ હકારાત્મક છે, એટલે 'નાયક' કહેતાં 'હીરો' છે; એ હીરો સર્વશક્તિમાન છે, એ કોઈથી હારે નહીં, અને શરૂમાં હારે તો અંતે જીતી જાય; એ ફિલ્મના અંત સુધી જીવતો રહે, અને મરી જાય તો પ્રેક્ષકો એનું ઉઠમણુંય કરે! એને ગીત ગાતાં-નાચતાં આવડે, એ યુવાન અને રૂપાળો હોય, એ ઊંચો-પહોળો અને આકર્ષક હોય. ટૂંકમાં, એ એવું બધું જ હોય

જે પ્રેક્ષકો ઇચ્છે.

મને એવું ઘણી વખત લાગ્યું છે કે આ ફિલ્મનું માધ્યમ આપણા સમાજના આ બંધારણ અને પ્રજાગણ માટે અત્યંત બંધબેસતું અને સુસંગત છે. મૂર્તિપૂજાની ભક્તિપંથી આપણી પરંપરાને 'ગ્લેમર'થી ચમકદમકતો એનો રૂપેરી પડદો બરાબર ઝીલે છે. એટલે જો ફિલ્મ માધ્યમ આપણે વિદેશથી આયાત ન કર્યું હોત તો આપણે એને વિકસાવવું પડ્યું હોત. છેવટે આપણે એ મૂર્તિપૂજક પરંપરા મુજબનું 'કથાચિત્ર' (ફિચર ફિલ્મ)નું માળખું તો વિકસાવીને જ જંપ્યા છીએ!

એટલે હવે ધર્મસ્થાનોમાં જતાં આપણાં ભક્તજનો અને ફિલ્મ થીએટરમાં બેઠેલાં આપણાં પ્રેક્ષકો વચ્ચે કોઈ ભેદભાવ જ નથી રહેતો. જેટલી નિયમિતતાથી આપણે ધનુષ્યચક્રધારીને પૂજીએ છીએ એટલી જ વફાદારીથી આપણે રાઈફલબંદૂકધારી અભિનેતાને ચરણે બેસી આપણા જીવનની કારમી વાસ્તવિક્તાને ભૂલવા ઉકેલ માગીએ છીએ. એનો ગુરુમંત્ર આટલો 'મામેકમ્ શરણમ્ વ્રજ' - મારું શરણું એ જ તારો ઉદ્ધાર!

વળી, આ નાયક-નાયિકાઓ પડદે ચલિતચિત્રના રૂપે દશ્યમાન થતાં હોવાથી અને એમના વિશે વ્યાપક, પ્રભાવક પ્રચારતંત્રો કાર્યરત હોવાથી તેઓને હાડમાંસની વ્યક્તિ તરીકે પ્રેક્ષકો અનુભવી શકતાં નથી. પરિણામે એ નાયક-નાયિકાઓ દૂરનિયંત્રણ(રિમોટ કંટ્રોલ)થી ભાવકોની સર્વ અપેક્ષાઓ સંતોષવાની સાથોસાથ, પેલાં ધર્મસ્થાનોની મૂર્તિઓની જેમ, દૂરથી પૂજનીય / અનુકરણીય રહેવાના ગુણને પણ જડબેસલાક બંધ બેસે છે. ભારે આર્થિક જોખમો લઈ શકતા સંપત્તિવાનોનો ટેકો મળવાને લીધે એ ઉત્તમ કલાકસબીઓને પોતાની પાંખમાં લઈ શકે છે અને સત્તાધીશોને ગજવે પણ ઘાલી શકે છે, એ તો વળી નફામાં!

વળી, માત્ર તસ્વીર રૂપે જ પ્રસ્તુત થવાનું આ નાયકોને સદ્ભાગ્ય મળ્યું હોવાથી એમને મોટો ફાયદો તો એ પણ મળે છે કે તેઓ પોતાના માનવી - હોમો સેપિયન - તરીકેના દોષો/ મર્યાદાઓ / અધૂરપો સહિત એમના ભક્તજનો સમક્ષ ખુલ્લા પડી જતા નથી; અને દ્વિપરિમાણીય ચિત્રથી જ સંતોષ માની લેતા ભાવકોને તો એથી વધુ કદાચ કોઈ અપેક્ષા જ નથી! અને એમાંય ક્યાંય જો ઊણપ રહી જાય તો રેડિયો-ટીવી- અખબારનાં માધ્યમો આ નાયક-નાયિકાઓ વિશેની રંગીન અફવાઓ, ગપસપો, ગુફતગુઓથી જ ભાવકોને 'સાક્ષર' કરવા ખડેપગે હાજર ક્યાં નથી?

નાટકના થીએટરમાં તો નટનટીઓ જીવતા ભાવક સામે હોય અને એટલે એમનો આંગિકવાચિક અભિનય ભાવકને ત્રિપરિમાણીય રસાનુભવ કરાવે; નાટકને અંતે નટોને મળી શકાય, 'કર્ટનકોલ'માં એમને બોલાવી પણ શકાય; અને જૂની રંગભૂમિમાં તો 'વન્સમોર'ના આદેશો એમની પાસે ફરીફરી ગીત / સંવાદ / નૃત્ય દોહરાવી એ નટ, એમની આખી મંડળી અને 'નાટ્ય સમય' પરનો અંકુશ પણ ભાવકને હાથ રહેતો! પરંતુ આપણી ફિલ્મનો હીરો તો તેત્રીસે કરોડ દેવતાઓના દૈવી અંશો એકસાથે પોતાનામાં ધરાવે છે! ભાવકોએ એને એ સ્થાન આપ્યું છે - અને એ ઉચિત રીતે એને ભોગવે છે. પરસ્પર પ્રત્યેની કોઈ જવાબદારી વિના!

તેમ આ હીરોને છટાદાર સંવાદો બોલવા સિવાય 'અભિનય' કરવામાં બીજી કોઈ મોથ મારવાનીય રહેતી નથી. એ મેઈન સ્ટ્રીમ ફિલ્મોના નાયકો તરીકે ભાવકો ન સ્વીકારે એટલા તેઓ પ્રૌઢ થયા પછી ઉત્તમ 'પાત્રો' ભજવી શકે એવાં (દિલીપકુમાર, અશોકકુમાર, બલરાજ સહાની, રાજકપુર, નિરૂપા રૉય જેવા અપવાદો સિવાય) ખરેખરાં નટનટીઓ કેટલાં છે? અલબત્ત, એ પ્રશ્ન તો રહે જ છે કે આપણી એ ફિલ્મો રંગીન હોવા છતાંય નાયક અને ખલનાયકની કથા માત્ર શ્વેત-શ્યામ રંગે જ તેઓ રજૂ કરે છે. એથી મોટે ભાગે નટને પડકાર રૂપ બને એવાં 'પાત્રો' એમાં ભાગ્યે જ એમને મળે છે. ખાસ કરીને છેલ્લા બેએક દાયકાની ફિલ્મો માટે તો આ નિરીક્ષણ સો ટકા સાચું છે. કારણ કે આ દરમિયાન કાયદો અને વ્યવસ્થાને પડકારતી 'ઍંગ્રી યંગમેન' - ક્રાંતિકારી વિદ્રોહી - ની એક મુદ્રા સિવાય એક પણ બીજી 'મૂર્તિ' ઊભી થઈ નથી; તેમ એ કહેવાતી 'સામાજિક ફિલ્મો' સિવાયની કોઈ ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક ફિલ્મ સમ ખાવાય આ ગાળામાં બની નથી. 'મોગલે આઝમ', 'ડૉ. કોટનીસની અમર કહાની,' 'સુજાતા', 'પ્યાસા', 'દો બીઘા જમીન', કે 'જાગતે રહો' જેવી વિવિધતાથી નટોને પડકારરૂપ બને એવા વિષયો અને પાત્રોને જાણે દાયકાઓથી માધ્યમ સાવેસાવ વિસારી બેઠું છે. સૂક્ષ્મ હિંસા તો એમાં થઈ જ રહી છે; અને આપણે સ્થૂળ હિંસાનું નાડું પકડીને બેઠા છીએ!

એટલે તો મેઈન સ્ટ્રીમ હિન્દી અને પ્રાંતીય ભાષાઓની ફિલ્મો માધ્યમ તરીકે દ્વિપરિમાણીય ભલે હોય, પણ એનાં પાત્રાલેખનો મને હંમેશાં એક પરિમાણીય - એકરંગી જ લાગ્યાં છે. એ નાયક-નાયિકાઓના પોષાકો, શૉટ સાઈઝ, ઍંગલો વગેરે બદલાતાં રહેતાં હોવા છતાં એ એકધારા પાસપોર્ટ સાઈઝના ફોટા પાડ્યા કરે છે; થોડા શબ્દફેરે સંવાદો ફેંક્યા કરે છે!

પરંતુ આ ફિલ્મ માધ્યમ ખરેખરા ત્રિપરિમાણી જીવન-અભિગમ અને વાસ્તવિક્તાને સુપેરે રજૂ કરી શકે એવી એની ત્રેવડને ન પિછાણી, એવી માગણી એના સર્જકો સમક્ષ મૂક્યા વિના જ, આપણે કૈલાશનિવાસી વિરક્ત શંકર ભગવાન જેવા આશુતોષ ભાવકો તરીકે પેલાં હીરો-હિરોઈનનાં દર્શનમાત્રથી જ રાજીના રેડ થઈ જઈએ છીએ. □

ઈતિહાસધારા

૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્ય વિપ્લવમાં મોટા ભાગનાં યુદ્ધો લખનૌ અને તેની આજુબાજુના પ્રદેશમાં જ લડાયેલાં. આ યુદ્ધોની સરદારી લીધેલી અવધના દેશનિકાલ નવાબ વાજીદઅલી શાહનાં બેગમ હજરતમહાલે; અને એમાં એમના મુખ્ય સાથી હતા મૌલવી અહમદુલ્લાહ શાહ જે ફૈઝાબાદના મૌલવી' તરીકે ઓળખાતા. મૌલવીસાહેબ મૂળ અયોધ્યાના નહિ, પણ દક્ષિણના આર્કટના રહેવાસી હતા અને ટીપુ સુલતાનના સંબંધી હતા. એ અને એમના અનુયાયીઓ લખનૌની શેરીઓમાં ઢોલ વગાડતા નીકળતા એટલે તે 'ડંકા સાહેબ'ના નામે પણ ઓળખાતા.

વિપ્લવમાં સામેલ અન્ય વિપ્લવીઓની જેમ મૌલવી સાહેબને અંગ્રેજો સામે ફરિયાદ કરવા જેવું કશું જ નથી, પરંતુ આ દેશ પર વિદેશીઓનું શાસન એમને એટલું તો ખૂંચતું રહેલું કે ૧૮૫૭ના વિપ્લવની શરૂઆતથીએ પહેલાં તેમણે આગ્રા તેમજ અન્ય સ્થળોએ અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવાનો પ્રચાર શરૂ કરી દીધેલો. વિપ્લવ શરૂ થતા જ તેમણે તેમાં ઝંપલાવી દીધું અને જૂન ૧૮૫૭માં પોતાની ટુકડીને સર હેનરી લૉરેન્સના સામના માટે દોરી જઈ લખનૌ શહેરમાં પ્રવેશીને બેગમ હઝરતમહાલના જમણા હાથ બની રહ્યા. હિન્દુ-મુસ્લિમ બંને કોમોમાં વિપ્લવનો સંદેશ ફેલાવતા મૌલવીસાહેબ શિસ્તના પ્રખર હિમાયતી હતા અને સૈનિકોને ગેરવર્તન અને લૂંટફાટ સામે સખત ચેતવણી આપી રાખેલી. લખનૌ આવ્યા પછી એમણે વ્યવસ્થા જાળવવા માટે ઠેર ઠેર લશ્કરી અને પોલીસ થાણાં ઊભાં કરી દીધાં. લખનૌના બચાવ માટે એમનું દળ બેગમ હઝરતમહાલના દળની જોડાજોડ રહીને લડેલું.

લખનૌ બ્રિટિશોએ ફરી હાથ કર્યા છતાં મૌલવીસાહેબે મચક ન આપતાં લખનૌથી ૨૫ માઈલ પર આવેલ બારી મુકામે પોતાનો પડાવ નાખ્યો ને ત્યાં હોપ-ગ્રાન્ટના હાથે પરાજય પામતાં તેમણે રોહિલખંડમાં પ્રવેશીને ત્યાં શાહજહાંપુરમાં નાનાસાહેબ સાથે મળી લશ્કરની જમાવટ કરવા માંડી. ઈ. ૧૮૫૮ના મેની ૫મીએ થયેલા બરેલીમર યુદ્ધમાં સર કૉલિન કૅમ્પબેલનો ભારે મુકાબલો કર્યો. પરંતુ પરાજયને વરતાં પીલીભિટ આદિ સ્થળોએ સામનો ચાલુ રાખ્યો. આ પ્રદેશમાંના પવાયાં રાજ્યનો રાજા બ્રિટિશો સાથે ભળેલો હતો. મૌલવીસાહેબે 'ગઢી' ખાલી કરવાનું કહેણ મોકલતાં તેણે સામનો કર્યો અને મૌલવીસાહેબ એ યુદ્ધમાં શહીદ થયા.

કહેવાય છે કે પવાયાંના રાજવીએ મૃત મૌલવીસાહેબનું મસ્તક કાપી બ્રિટિશોને મોકલી આપેલું. બ્રિટિશોએ તેમના માથા માટે જબરું ઇનામ જાહેર કરેલું. માથું મોકલી આપ્યા પછી રાજવીએ ધડને સળગાવી દીધેલું. બ્રિટિશોએ એ માથું જાહેર પ્રદર્શન માટે લંડન મોકલી આપેલું.

પોતાના કશા જ સ્વાર્થ વિના કેવળ દેશપ્રેમને વશ થઈ વિદેશીઓ સામે ઝઝૂમનાર ભારતના આ મહાન શહીદ વિષે ખુદ એક બ્રિટિશ ઈતિહાસકારે લખ્યું છે કે : 'એ પણ વિધિની એક વક્રતા છે કે ભારતના આ દેશપ્રેમીનો અંત એના દુશ્મનોના બદલે જેમના ભલા માટે એ લડેલ એ એના દેશભાઈઓના જ હાથે આવ્યો.'

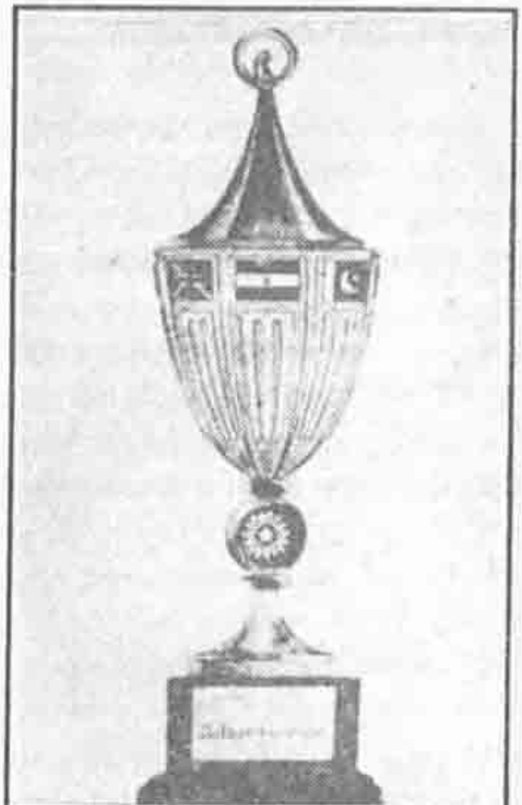
ઔરંગઝેબ પછી દિલ્હીની ગાદીએ આવેલા તેના પુત્ર બહાદુરશાહ પહેલા પછી વિવિધ ખટપટોના અંતે ગાદીએ જહાંદારશાહનું શાસન ખાસ જાણીતું હોય તો લાલકુંવર નામની તવાયફના કારણે. આ લાલકંવર પ્રસિદ્ધ સંગીતકાર મિયાં તાનસેનના વંશજ ખસૂરિયતખાનની પુત્રી હતી અને નાચગાનમાં પ્રવીણ હોવા સાથે ભારે નખરાબાજ અને વાચાળ હોઈ જહાંદારશાહ તેના કરતાં બમણી ઉંમરનો હોવા છતાં તેના પ્રેમમાં પડ્યો. એને પહેલી જ વાર નાચતીગાનતી સાંભળીને જહાંદારશાહને લાગ્યું કે પોતાને જોઈતી મહબૂબા મળી આવી છે, અને તેને પોતાના બે હાથમાં ઊંચકી લીધી.

લાલકુંવરને લાલ કિલ્લામાં લાવી જહાંદારશાહે ઈમ્તિયાઝમહાલનો દરજ્જો આપી તેના ભાઈ નિમાયતખાનને મુલતાનનો સૂબો બનાવી દીધો. લાલ કિલ્લામાં લાલકંવરે જહાંદારશાહ પર પૂરેપૂરો કબજો જમાવી લીધો. તેઓ અવારનવાર હઝ઼રત નસિરુદીન ચિરાગના મઝાર પર ઊપડી જતાં અને પોતાને એક પુત્ર અને ગાદીવારસ આપવાની દુઆ માગતાં લાહોરમાં મહિનામાં ત્રણ વખત તે દીપોત્સવ ઊજવતા. તેલના ભાવ એટલા તો આસમાને પહોંચ્યા કે ફારસીના અભ્યાસીઓ સુધ્ધાં તેમને મળતું તેલ બજારમાં વેચી દઈ કમાણી કરવા લાગ્યા. આ પરથી એક કહેવત પ્રચલિત થઈ -

પઢેં ફારસી, બેચેં તેલ,
યહ દેખો દુનિયા કા ખેલ.

આગ્રાના યુદ્ધમાં પરાજય પછી ચીંથરેહાલ સ્થિતિમાં રઝળતાં રઝળતાં જહાંદારશાહ અને લાલકંવર દિલ્હી પહોંચ્યાં, પણ જહાંદારશાહના ભત્રીજા ફર્રુખશિયરે સૈયદબંધુઓની સહાયે ગાદી હાથ કરી જહાંદારશાહ અને લાલકંવરને સલીમગઢમાં કેદમાં મૂકી દીધાં. અહીં જ જહાંદારશાહની હત્યા પછી લાલકંવરને લાલ કિલ્લામાં વિધવાઓની જોડે મૂકી દેવામાં આવી. દિલ્હીની ગોલ્ફ ક્લબમાં લાલ બંગલામાં તેની કબર આવેલી છે, જ્યારે જહાંદારશાહની કબર હુમાયૂંના મકબરામાં. □

અશોક હર્ષ

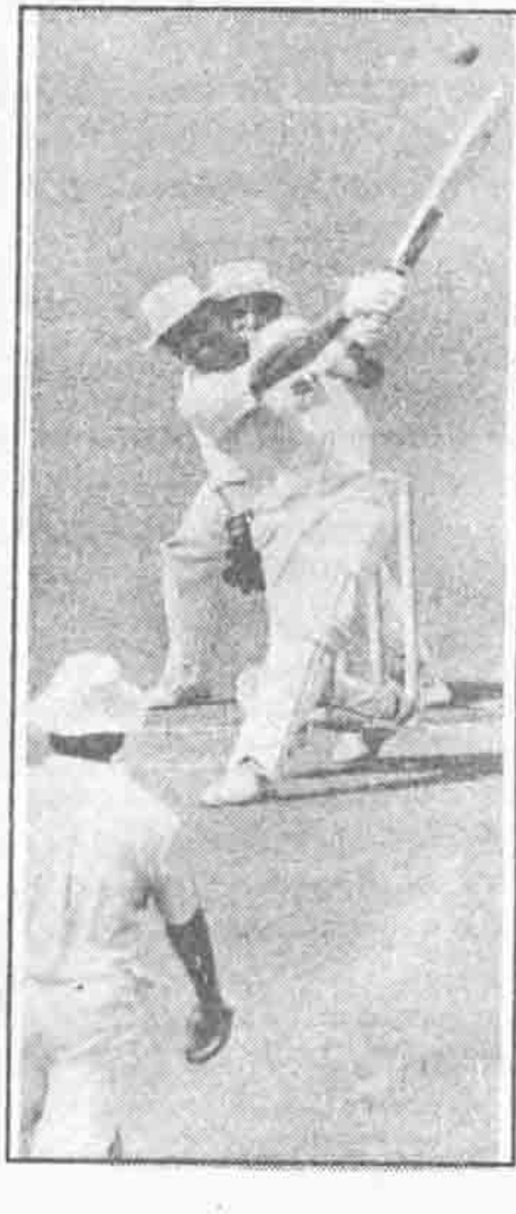
ચોથો વિશ્વ ક્રિકેટ કપ

(રિલાયન્સ કપ)

• કશ્યપ ધોળકિયા •

આ લેખાંક અગાઉ વિશ્વકપ ક્રિકેટના પહેલા ત્રણ વિશ્વકપ વિષે માહિતી મેળવી. આ ત્રણેય વિશ્વકપ પોતપોતાની રીતે વિશિષ્ટ હતા. ૧૯૮૩નો વિશ્વકપ એ સૌપ્રથમ જ આ પ્રકારનો પ્રયાસ હોઈ આકર્ષણનું કેન્દ્ર બનેલ. બીજા વિશ્વકપની ખાસિયત એ હતી કે વધુ ને વધુ ટીમોને તેમાં સામેલ કરવામાં આવેલ, જ્યારે ત્રીજા વિશ્વકપમાં ભારતે વિજય મેળવી તેને વિશિષ્ટતા અપાવી. આમ, ત્રણ વિશ્વકપના આયોજન પછી ચોથો વિશ્વકપ પણ આગલા ત્રણ વિશ્વકપની માફક જ વિશિષ્ટ બની રહ્યો! આ વિશ્વકપની વિશિષ્ટતા એ હતી કે તે પ્રથમ જ વખત ઇંગ્લન્ડની બહાર રમાયો અને તેનું આયોજન એવા બે દેશોએ સાથે મળીને કર્યું જેમના રાજદ્વારી સંબંધો વણસેલા રહ્યા હોય અને તેમના વચ્ચે 'લશ્કરી યુદ્ધ' પણ ખેલાઈ ગયાં હોય! ભારત અને પાકિસ્તાને ચોથા વિશ્વકપના આયોજનનું બીડું ઝડપી કમાલ કરી. બંને દેશોના ક્રિકેટ કંટ્રોલ બોર્ડના પદાધિકારીઓએ અદ્‌ભુત ખેલદિલી બતાવી આ વિશ્વકપના આયોજનમાં તનતોડ મહેનત કરી, એને સફળતા અપાવી અને રમતવિશ્વને દર્શાવી દીધું કે ક્રિકેટની રમત કેટલી મહાન છે કે બંને દેશો વચ્ચે રાજદ્વારી તનાવ હોવા છતાં પણ આ રમતને ખાતર બંને દેશોએ ખભે-ખભા મિલાવીને આ કપના આયોજનને સફળ બનાવ્યું.

કુલ આઠ દેશોએ આ સ્પર્ધામાં ભાગ લીધો. ગ્રૂપ 'એ'માં ભારત, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યૂઝીલૅન્ડ અને ઝિમ્બાબ્વે જ્યારે ગ્રૂપ 'બી'માં પાકિસ્તાન, વેસ્ટઇંડિઝ, ઇંગ્લન્ડ અને શ્રીલંકા સ્થાન

વેંગસરકર (જમણી બાજુ)

હેટ્રિક સર્જનાર
ચેતન શર્મા (વચ્ચે)

વિવિયન રિચર્ડ્સ

એલન બોર્ડરનું સ્વાગત

પામ્યાં. ગ્રૂપ 'એ'ની બધી જ લીગ મૅચ ભારતમાં રમાઈ જ્યારે ગ્રૂપ 'બી'ની અમુક મૅચને બાદ કરતાં મોટા ભાગની મૅચનું આયોજન પાકિસ્તાનમાં થયું. આમ, બે અલગ અલગ દેશમાં એક જ સ્પર્ધાની મૅચ રમાય તે પણ કેવું નવાઈભર્યું? એટલે જ જ્યારથી આ વિશ્વકપનું આયોજન ભારત-પાકિસ્તાને સંયુક્તપણે કરવાનું નક્કી કર્યું ત્યારથી જ અન્ય દેશોએ આ આયોજન પરત્વે શંકા દર્શાવેલી. ક્રિકેટ એ આમ તો અંગ્રેજોની રમત છે અને એટલે જ ત્રણ વિશ્વકપ સુધી તેનું આયોજન ઇંગ્લૅન્ડમાં જ થયું, પરંતુ ક્રિકેટની રમતની ભારત-પાકિસ્તાનમાં લોકપ્રિયતા તેમજ ભારતના ૧૯૮૩ના વિશ્વકપમાંના વિજયે આ સ્પર્ધાને એશિયાખંડમાં યોજવા માટે સત્તાવાળાઓને મજબૂર કર્યા.

વિશ્વકપની ફાળવણી કર્યા બાદ આંતરરાષ્ટ્રિય ક્રિકેટ કૉન્ફરન્સને મુખ્ય ચિંતા હતી આ આયોજન પાછળ ખર્ચાતાં અઢળક નાણાંની! જેવી રીતે આગલા વિશ્વકપને ઇંગ્લૅન્ડમાં પ્રુડન્શિયલ કંપનીએ પ્રાયોજિત કરી વિશ્વકપના આયોજનમાં મદદ કરી હતી તેવી રીતે આ વિશ્વકપને કોણ પ્રાયોજિત કરશે તે મોટો પ્રશ્નાર્થ હતો. શું ભારત અને પાકિસ્તાન બંને સ્થળોએ એક જ પ્રાયોજક હશે કે અલગ અલગ? હોટેલ વ્યવસ્થા, સુઘડતા, મેદાનની સ્થિતિ, પ્રવાસ વ્યવસ્થા શું શ્રેષ્ઠ હોઈ શકશે? આયોજન બાદ ખોટ જાય કે નફો થાય તો તેની વહેંચણી આ બંને દેશ કઈ રીતે કરશે? આવા અનેક પ્રશ્નો ચોથા વિશ્વકપનો પહેલો બૉલ નંખાયો તે પહેલાં જ થયેલ, પરંતુ વિશ્વકપનો છેલ્લો બૉલ પડ્યો ત્યારે આ બધા જ પ્રશ્નોના ઉત્તર સર્વે પ્રશ્નકર્તાઓને પૂર્ણ સંતોષકારક મળી ગયા હતા.

ભારતના કાપડ ઉદ્યોગની સૌથી મોટી કમ્પની રિલાયન્સે આ વિશ્વકપને પ્રાયોજિત કરવા તૈયારી દર્શાવી. અને ત્યારબાદ આ 'રિલાયન્સ કપ'નું આયોજન સરળ બની ગયું. કુલ ૨૭ મૅચનું શાનદાર આયોજન થયું. ન કોઈ ટીમની ફરિયાદ, ન કોઈ ટીમનો વિરોધ, ન એવો કોઈ વિવાદાસ્પદ બનાવ! અત્યંત સરળતાથી સુમેળ ભર્યા વાતાવરણ વચ્ચે બધી જ ટીમોએ ખેલદિલીપૂર્વક ભાગ લઈ આ વિશ્વકપને સફળતા અપાવી. સામાન્ય રીતે ઑક્ટોબર મહિનામાં વરસાદ ક્યાંક વિઘ્ન પહોંચાડે તેવી શક્યતાઓ હતી, પરંતુ એક મૅચને બાદ કરતાં વરુણદેવે પણ આયોજકોની તરફેણ કરી!

આ વિશ્વકપની શરૂઆત પાકિસ્તાનમાં થઈ, જ્યારે ભારતની ધરતી પર આ વિશ્વકપની પ્રથમ મૅચ ભારત અને ઑસ્ટ્રેલિયા વચ્ચે મદ્રાસ ખાતે રમાઈ. ઑસ્ટ્રેલિયાએ તેની ૫૦ ઓવર્સમાં ૨૭૦ રન ફટકાર્યા, જેમાં જ્યોફ માર્શના ૧૧૦ મુખ્ય

ગાવસ્કર

ઈમરાનખાન

વૉલ્શ

રહ્યા. ભારત તરફથી શ્રીકાંતે ૭૦ અને નવજોત સિદ્ધુએ ૭૩ રનનો ફાળો આપી ભારતના સ્કોરને ઓસ્ટ્રેલિયાના સ્કોર સુધી પહોંચાડવામાં મદદ કરી, પરંતુ નિયમિત અંતરે ભારતે વિકેટ ગુમાવતાં એક તબક્કે છેલ્લી ઓવરમાં ભારતની એક જ વિકેટ બાકી હતી અને જીત માટે ભારતને ફક્ત છ રનની જ જરૂર હતી. ઓસ્ટ્રેલિયાના સ્ટીવ વૉએ છેલ્લી ઓવર ફેંકવાનું બીડું ઝડપ્યું. સામે ભારતના મનિન્દરસિંઘની કસોટી હતી. બરાબર એક વર્ષ પહેલાં આ જ મેદાન પર ટેસ્ટમૅચમાં પણ આવી જ સ્થિતિ હતી અને ટેસ્ટ ક્રિકેટ ઇતિહાસની બીજી 'ટાઈટેસ્ટ' નોંધાઈ હતી. પરંતુ ચાર રન બાદ સ્ટીવ વૉએ મનિન્દરને આઉટ કરી દેતાં ઓસ્ટ્રેલિયાએ આ વિશ્વકપમાં આવી રોમાંચક જીતથી શુભ શરૂઆત કરી. તે વખતે ક્યાં કોઈને ખબર હતી કે ઓસ્ટ્રેલિયાની આવી શરૂઆત તેને વિશ્વવિજેતા પદ તરફ લઈ જશે ?

ભારતની પ્રથમ જ મૅચમાં હાર થઈ એટલે ભારતીય ટીમમાં હતાશા જરૂર વ્યાપી, પરંતુ કપિલદેવના સુકાનીપદ હેઠળ ભારતીય ખેલાડીઓએ ખરે ટાણે સુંદર દેખાવ કરી એક પછી એક વિજય હાંસલ કર્યો. ઓસ્ટ્રેલિયા સામેની વળતી મૅચમાં જ નવી દિલ્હી ખાતે ૫૬ રને વિજય મેળવી ભારતીય ટીમે તેના વિભાગમાં કુલ છમાંથી પાંચ વિજય મેળવી ૫.૩૯ રનની સરેરાશ સાથે પ્રથમ સ્થાન મેળવ્યું, જ્યારે ઓસ્ટ્રેલિયા પણ કુલ છ માંથી પાંચ મૅચ જીતી જતાં ૫.૫ની સરેરાશ સાથે બીજા ક્રમે રહ્યું.

ભારતની અન્ય લીગ મૅચમાંથી નાગપુર ખાતે ન્યૂઝીલૅન્ડ સામેની મૅચ સીમાચિહ્ન સમી બની રહી. ભારતના 'લિટલ માસ્ટર' સુનિલ ગાવસ્કરે આમ તો ટેસ્ટક્રિકેટમાંથી નિવૃત્તિ જાહેર કરી દીધી હોવાથી ભારતનો જો સેમિફાઈનલમાં પ્રવેશ ન થાય તો તે ગાવસ્કરની છેલ્લી આંતરરાષ્ટ્રિય મૅચ હતી અને એ રીતે બૅટિંગના બેતાજ બાદશાહ માટે માઈલસ્ટોન સમી આ મૅચમાં તેણે એક દિવસીય મૅચમાં કેવુંક બૅટિંગ હોય તેનું અદ્‌ભુત પ્રદર્શન કરી ફક્ત ૮૫ દડામાં સદી ફટકારી! ગાવસ્કર - શ્રીકાંતની જોડીએ ન્યૂઝીલૅન્ડના બૉલર્સને મૂંઝવી દીધા અને ફક્ત ૧૭ ઓવર્સમાં ૧૩૬ રન બોર્ડ પર મૂકી ૨૨૨ રનનું લક્ષ્યાંક તદ્દન આસાન બનાવી દીધું. આ 'બૅટિંગ તાંડવ' અગાઉ ન્યૂઝીલૅન્ડની ટીમ ૨૨૧ રનમાં ઑલ આઉટ થઈ ગયેલ. જેમાં ભારતના બીજા મીડિઅમ પેસર ચેતન શર્માએ હૅટ્રિક ઝડપી આ સ્પર્ધાની સૌપ્રથમ હૅટ્રિકનું સન્માન મેળવી લીધું.

બીજી તરફ પાકિસ્તાનની ધરતી પર યજમાને પહેલી મૅચથી મેળવેલ જીતનો ક્રમ જાળવી રાખ્યો, પરંતુ પહેલા બે વિશ્વકપની વિજેતા વેસ્ટઇંડિઝની ટીમ ધાર્યો હતો તેવો દેખાવ ન કરી શકી. ઇંગ્લન્ડે તેને બબ્બે વખત હાર આપી તેનો સેમિફાઈનલ પ્રવેશ અશક્ય બનાવ્યો. વિવિયન રિચર્ડ્સના સુકાનીપદ હેઠળની આ ટીમમાં ઉત્તમ ખેલાડીઓ હોવા છતાં ખરા સમયની તેમની નિષ્ફળતા વેસ્ટઇંડિઝની સેમિફાઈનલ પ્રવેશ માટે નડતરરૂપ બની. અલબત્ત, શ્રીલંકા સામેની મૅચમાં ૫૦ ઓવર્સમાં ૩૬૦ રન ફટકારી વેસ્ટઇંડિઝે વિક્રમ નોંધાવ્યો, તો વળી સુકાની રિચર્ડ્સે ફક્ત ૧૨૫ બૉલમાં ૧૮૧ રન ફટકારી વિશ્વકપમાં સૌથી વધુ વ્યક્તિગત રનનો વિશ્વવિક્રમ નોંધાવ્યો.

પાકિસ્તાન-વેસ્ટઇંડિઝ વચ્ચેની લીગ મૅચ એ આ ગ્રૂપની સર્વશ્રેષ્ઠ બની રહી. વેસ્ટઇંડિઝે પોતાના દાવમાં ૨૧૬ રન નોંધાવ્યા અને પાકિસ્તાને પણ તેનો બરાબર જવાબ આપ્યો. પરંતુ છેલ્લી ઓવરમાં પાકિસ્તાનને જીત માટે ૧૪ રન જોઈતા હતા. અને તેની ફક્ત એક જ વિકેટ બાકી હતી. વેસ્ટઇંડિઝના કર્ટની વૉલ્શે એ ઓવરનો પ્રારંભ કર્યો. બૅટિંગમાં અબ્દુલ કાદીર અને સલિમ જાફરની જોડી હતી. ચાર બૉલમાં ૧૨ રન મેળવી લઈ પાકિસ્તાન જીતની એકદમ નજીક આવી ગયું. આ સમયે રન લેવાની ઉતાવળમાં બૉલરના છેડા તરફ રહેલ સલિમ જાફર હજી તો બૉલર વૉલ્શ બૉલ ફેંકે તે પહેલાં જ ક્રિઝની બહાર નીકળી ગયો અને વૉલ્શ માટે જાફરને આઉટ કરવાની આસાન તક હતી પરંતુ સજ્જનોની આ રમતની આચારસંહિતા મુજબ ખેલાડીને એ રીતે રન આઉટ કરતા પહેલાં એક વખત ચેતવણી આપવી જોઈએ. વૉલ્શે જાફરને આઉટ ન કરી અદ્‌ભુત ખેલદિલી બતાવી વેસ્ટઇંડિઝને ગૌરવ અપાવ્યું. પાકિસ્તાને જોઈતા રન કરી લીધા. વેસ્ટઇંડિઝ મૅચ હાર્યું, પરંતુ ક્રિકેટ પ્રેમીઓનાં દિલ જીતી લીધાં. રિલાયન્સ વિશ્વકપની આ સર્વશ્રેષ્ઠ ઘટના બની રહી. વૉલ્શે, જાફરને રન આઉટ કર્યો હોત તો વેસ્ટઇંડિઝ જીતી જાત અને કદાચ સેમિફાઈનલમાં પ્રવેશી પણ શકત, પરંતુ વૉલ્શની મહાનતાએ જીત કરતાં રમતની પ્રણાલિકાને વિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું.

પ્રથમ સેમિફાઈનલમાં પાકિસ્તાન અને ઓસ્ટ્રેલિયા ટકરાયાં. લાહોરના ગદ્દાફી સ્ટેડિયમ પર ૫૦,૦૦૦ પ્રેક્ષકોની હાજરી વચ્ચે પાકિસ્તાનના સુકાની ઇમરાનખાનની ટીમ ફિલ્ડિંગમાં ઊતરી. આ મૅચનું પાકિસ્તાનવાસીઓ માટે વિશેષ મહત્ત્વ હતું. કેમ કે તેમના પ્રિય એવા ઇમરાનખાને આ વિશ્વકપ પછી નિવૃત્તિ લેવાની જાહેરાત કરી. આ વિશ્વકપની ફાઈનલ કલકત્તામાં રમાનાર હોઈ પાકિસ્તાનની ધરતી પર ઇમરાનની આ છેલ્લી મૅચ હતી (બાદમાં ઇમરાને નિવૃત્તિ પાછી ખેંચી લઈ આંતરરાષ્ટ્રિય ક્રિકેટમાં પુનઃ પ્રવેશ કરેલ). પાકિસ્તાનના ફાઈનલ પ્રવેશની આશા ઊજળી હતી, પરંતુ ઓસ્ટ્રેલિયાએ તેના ફાળાની ૫૦ ઓવર્સમાં ૮ વિકેટે ૨૬૭ રન ફટકારતાં જીતનું

પલ્લું ઓસ્ટ્રેલિયા તરફ નમ્યું. ડૅવિડ બુને ૬૫ રન ફટકારી શ્રેષ્ઠ બૅટિંગ કર્યું. પાકિસ્તાનની શરૂઆતની વિકેટ મેકડર્મોટ સામે ઝડપથી પડતી ગઈ, પરંતુ જાવેદ મિયાંદાદ-ઇરામનની જોડીએ સુંદર તેમજ સમજપૂર્વક બૅટિંગ કરી પાકિસ્તાનની વિજયની આશા ટકાવી રાખી. છતાં મિયાંદાદને ૭૦ના અંગત સ્કોર પર અને ઈમરાનને અંગત ૫૮ના સ્કોર પર બ્રુસરીડ અને બૉર્ડરે આઉટ કરી દેતાં પાકિસ્તાનની હાર નિશ્ચિત બની. અંતે પાકિસ્તાન ૨૪૯ રન જ કરી શકતાં ૧૮ રને ઓસ્ટ્રેલિયાનો વિજય થયો અને એ રીતે ઓસ્ટ્રેલિયાનો ફાઈનલ પ્રવેશ થયો.

બીજી સેમિફાઈનલ મૅચમાં ભારત અને ઇંગ્લન્ડનો મુકાબલો થયો. મુંબઈના વાનખેડે સ્ટેડિયમ પર રમાયેલ એ મૅચ ગાવસ્કરની કારકિર્દીની છેલ્લી મૅચ બની રહી. ઇંગ્લન્ડની તે વખતની સંગીન જોડી ગ્રેહામ ગુચ અને માઈક ગેટિંગે ભારતીય બૉલર્સની એક પણ કારી ફાવવા ન દીધી. ગુચે ૧૧૫ રન જ્યારે સુકાની ગેટિંગે ૫૬ રન ફટકારી ઇંગ્લન્ડના સ્કોરને ૫૦ ઓવર્સમાં ૬ વિકેટે ૨૫૪ સુધી પહોંચાડી, સધ્ધરતા આપી. ભારત માટે આ લક્ષ્યાંક મુશ્કેલ હતો. આગલી મૅચમાં ઝમકદાર સદી ફટકારનાર સુનિલ ગાવસ્કર પાસેથી તેના 'હોમગ્રાઉન્ડ' પર વધુ એક એવા જ દેખાવની અપેક્ષા હતી, પરંતુ ગાવસકર તદ્દન નિષ્ફળ ગયો. સાથોસાથ ભારતની સંપૂર્ણ બૅટિંગ લાઈન એડી હેમિંગ્સ સામે ઝૂકી ગઈ. એકમાત્ર અઝહરુદ્દીન સારું બૅટિંગ કરી શક્યો, પરંતુ અઝહરુદ્દીનના ૬૪ રન જીત તો ન જ અપાવી શક્યા. ભારતની ૩૫ રને હાર થઈ, ઇંગ્લન્ડનો ફાઈનલ પ્રવેશ થયો અને એ રીતે ભારત અને પાકિસ્તાન બંને યજમાનમાંથી કોઈ પણ ટીમ ફાઈનલ સુધી ન પહોંચતાં 'એશિસ્'ની બંને ટીમ ઓસ્ટ્રેલિયા અને ઇંગ્લન્ડ ટકરાઈ.

ઓસ્ટ્રેલિયાએ આ સ્પર્ધા પૂર્વે સખત પરિશ્રમ કરેલ. ભારતના વાતાવરણમાં, ભારતીય વિકેટ પર રમવાનું હોઈ આગલે વર્ષે એટલે કે ૧૯૮૬માં આજ સમય દરમિયાન ભારત સામે એક શ્રેણીનું આયોજન કરી પરિસ્થિતિથી વાકેફ થઈ ગયેલ. સુકાની બૉર્ડરના વડપણ હેઠળની આ યુવાન ટીમને કોચ બૉબી સિમ્સનના અનુભવનો પૂરતો લાભ મળ્યો. વ્યક્તિગત ખેલાડીની ફિટનેસ પર ખૂબ જ ધ્યાન અપાયું. પરિણામે સમગ્ર સ્પર્ધા દરમિયાન ઓસ્ટ્રેલિયાની ફીલ્ડિંગ અફલાતૂન રહી. બુન-માર્શની ઓપનિંગ જોડી તે વખતે શ્રેષ્ઠ ફોર્મમાં હતી, તો છેલ્લી ઓવર્સમાં સ્ટીવ વૉની ચતુરાઈ ભરી બૉલિંગ એ વિશ્વકપમાં આકર્ષણરૂપ હતી. બીજી તરફ ઇંગ્લન્ડે સૌની ધારણા બહારનો દેખાવ કર્યો. ગ્રેહામ ગુચે ઓપનિંગને સદ્ધર બનાવ્યું. મધ્ય ક્રમમાં સુકાની ગેટિંગે મજબૂત બૅટિંગ કર્યું અને એલન લૅમ્બે સમય આવ્યે આક્રમક વલણ અપનાવ્યું. બૉલિંગમાં જ્હોન એમ્બ્યુરી અને હેમિંગ્સનો અનુભવ કામ આવ્યો.

કલકત્તાના ઇડન ગાર્ડન પરની ફાઈનલમાં ખૂબ રસાકસી અને ઉત્તેજના બાદ ઓસ્ટ્રેલિયાનો ફક્ત સાત રને વિજય થયો. ટૉસ જીતી દાવ લઈ ઓસ્ટ્રેલિયાએ ૫ વિકેટે ૨૫૩ રન ફટકાર્યા. ડૅવિડ બૂને ૭૫ રનનું યોગદાન આપી, બાદમાં 'મૅન ઑફ ધ મૅચ'નો ઍવૉર્ડ જીતી લીધો. જ્યારે છેલ્લી ૧૦ ઓવર્સમાં માઈક વેલેટાના ૩૧ બૉલમાં ૪૫ રનની મદદથી ઓસ્ટ્રેલિયાએ ૮૦ રન ફટકાર્યા, જે નિર્ણાયક સાબિત થયા. ઇંગ્લન્ડ બિલ એથે, લૅમ્બ, અને ગેટિંગના પૂરતા પ્રયત્નો છતાં લક્ષ્યાંકથી સાત રન દૂર રહ્યું.

જુદા જ વાતાવરણમાં રમાયેલ વિશ્વકપ જૂદી જ પ્રણાલિકા પ્રમાણે સમાપ્ત થયો. વિજેતા ટીમ પણ પહેલી જ વખત આ સન્માન પામી. એલન બૉર્ડરે 'ક્રિકેટ ફોર પીસ'ની પ્રતિકૃતિ સમા આ વિશ્વકપને સ્વીકાર્યો ત્યારે ઇડન ગાર્ડન પર એક જુદું જ દૃશ્ય ખડું થયું, જેને ભારતીય પ્રેક્ષકોએ ખૂબ આનંદથી વધાવી લીધું. □

અનુસંધાન] આપણા સ્વરકાર [પૃ. ૧૪થી

'સંગીત સુધા' નામે એમણે સ્વરબદ્ધ કરેલી ગુજરાતી રચનાઓની ૧૦ કેસેટ બહાર પડી છે, જેમાં પ્રાચીન-અર્વાચીન પદ, ગરબા, ગઝલ, ગીત આદિ રચનાઓના ગાનમાં સિદ્ધ ગાયકોની સાથેસાથે ઊગતા ગાયકોને પણ લીધા અને પ્રોત્સાહિત કર્યા. આ કેસેટમાં થોડી રચનાઓ એમના પુત્ર માલવે પણસ્વરબદ્ધ કરી છે. આમાં લાભશંકર ઠાકરની 'અવાજને ખોદી શકાતો નથી' જેવી ગદ્યકવિતાને પણ ક્ષેમુભાઈએ પોતાના કંઠે રજૂ કરી છે.

આજે ૭૧ વર્ષે પણ 'શ્રુતિ'ના વૃન્દગાનમાં ઉત્સાહભેર બેસી જાય છે. રાજ્ય કક્ષાના યુવકમહોત્સવોમાં નિર્ણાયક તરીકે કે પરિસંવાદોમાં ગંભીર વક્તા તરીકે કે સંગીત સંમેલનોમાં આયોજક તરીકે એ પોતાની સંગીતપ્રીતિ અને સૂઝનો સતત પરિચય કરાવતા રહ્યા છે. આકાશવાણી દિલ્હીમાં તેઓ સ્વરપરીક્ષક તરીકે ૧૯૬૬થી નિમાયા છે. સંગીતક્ષેત્રે તેમની બહુમુખી પ્રતિભાને સ્વર્ગસ્થ અવિનાશ વ્યાસે આ શબ્દોમાં બિરદાવી હતી. 'ક્ષેમુની સ્વર બાંધણીમાં પ્રગતિશીલ નવીનતા છે, એના સ્વરાંકનમાં ઊછરતા યુવાનની મસ્તી છે. સાથે ઠરેલપણું પણ છૂપ્યું છુપાતું નથી.

આવા ક્ષેમુભાઈ નાનામોટા, નવાજૂના સહુ ગાયકોના પ્રીતિપાત્ર અને માનપાત્ર રહ્યા છે. એમના કંઠનું કામણ અને સ્વરબાંધણીની મૌલિકતા અવિસ્મરણીય રહેશે. □

પ્રસંગપરાગ

શિક્ષકની ન્યાયતુલા

અમારા એલ્જિબ્રા-જ્યોમેટ્રી-ઍરિથમૅટિકના મેટ્રિક્યુલેટ શિક્ષક વિષયના પૂરા જાણકાર, ઉત્તમ શિક્ષક અને શિસ્તના ભારે આગ્રહી. એમને એમના વિષયોની કોઈ પણ ચોપડીનાં મનોયત્નોમાંથી દાખલો પૂછીએ તો તે તરત ઉકેલી આપે ને તે કયા પુસ્તકમાંથી છે તે પણ કહે ! નબળા તેમજ ઉત્તમ વિદ્યાર્થીઓને પોતાને ઘેર રાતવાસો રાખી પ્રેમથી ને જહેમતથી ભણાવે. પણ શિસ્ત-નિયમપાલનના એટલા જ આગ્રહી !

તે વખતે પાંચમું-છઠ્ઠું ધોરણ હશે. ભૂમિતિનો વર્ગ ચાલે. સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓ કંપાસ-બૉક્સ વગર આવેલા ! સાહેબે એ સૌને ઊભા કર્યા - ચાળીસના વર્ગમાંથી વીસેક જેટલા ! પણ એ સૌને સધિયારો મળી ગયો ! ઊભા થનારમાં તે શિક્ષકનો ભાણે જ તથા શાળાના હેડમાસ્તરનો ભાણેજ પણ હતા ! એ બન્ને બચવાના અને પાછળ બધા બચી જવાના !

- અને સાહેબે નિર્ણય પણ એવો જ આપ્યો, 'આ વખતે માત્ર ઠપકો આપી જવા દઉં છું. હવે પછી નહીં ચલાવી લઉં. બેસી જાવ.' સૌને હા...શ થઈ !... પણ ત્યાં તો સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે સાહેબે ઉમેર્યું :'બેસી જાવ... બે જણ સિવાય ! પેલા ભાણેજોને ઊભા રાખ્યા. કહ્યું : 'તમે શિક્ષકના કુટુંબના છો એટલે તમારી જવાબદારી વધારે ગણાય. તમને માફ ન થાય.' અને એ બન્નેને વર્ગબહાર કર્યા તથા તે દિવસે તેમને શૂન્ય ગુણ આપ્યા !

આવી ન્યાયપરાયણતાની વાત આજે કદાચ કોઈ ન માને, પણ એવી શિસ્તની કેળવણી પામી ઘડાનાર તો આજે પણ શ્રી જી. એચ. પંડ્યા સાહેબના નામ સાથે અવશ્યક મસ્તક નમાવે છે.

- વિનોદ અધ્વર્યુ

અનુસંધાન] માધુકરી [પૃ. ૪૭થી

અમેરિકામાં પ્રદર્શિત 'બિહાર-શાંતિયાત્રા'ની તસવીરોએ તેમને આંતરરાષ્ટ્રિય ખ્યાતિ અપાવી છે. ગાંધીજીની ૪૦ જેટલી તસવીરો જયપુર મ્યૂઝીઅમમાં તેમજ નવી દિલ્હીના ગાંધી મ્યૂઝીઅમ તેમજ રાજઘાટ ખાતેના ગાંધી પેવેલિયનમાં કાયમી સ્મૃતિ રૂપે સંગ્રહાયેલી છે.

ગુજરાત અને બહારના સંખ્યાબંધ વ્યક્તિવિશેષોની એમણે છબિઓ લીધી છે તે પણ એમનો બહુ મૂલ્યવાન સંગ્રહ છે. એમની તસવીરકલામાં ચિત્રકારની આંતરસૂઝનો સંયોગ સધાયો છે. સ્વયંવિકસિત એવી એમની છબીકલાની કુશળતાના કારણે આ તસવીરોમાં સુંદર સંયોજનની સાથે કાવ્યાત્મક યથાર્થતા તથા કલાકારની સંવેદનશીલ અનુભૂતિનાં દર્શન થાય છે. વ્યક્તિચિત્ર કે દૃશ્ય ચિત્ર, દરેકમાં પ્રકાશ-છાયાની સુયોગ્ય માવજત, શ્વેત-શ્યામ છબી ચિત્રોમાં પણ ચિત્રાત્મક રંગીન કલાકૃતિનો આસ્વાદ કરાવી જાય છે.

- પ્રતાપસિંહ જાડેજા ('ફૂલછાબ')

લઘુકથા

જાગરણ

પી.જી. કડીવાર

પોષના ઉંબરે પગ મૂકતાં શિયાળાના પહેલા પો'રની ઠંડીને ગોદડાથી હડસેલતાં કાનજીએ પાસે સૂતેલી પત્નીને કહ્યું, 'અલી, જાગ છ?'

'હોવ.' ગોદડાની આડશે જ પડખું ફરતાં પત્ની બોલી, 'બોલો, હું છ?'

ભારે લાગતી વાતને બીડી સળગાવી હળવી કરતો કાનજી બોલ્યો, 'આપણો સેઢાપાડોસી મનજી કે'તો'તો કે, ભલે એકાદ-બે તોલા હોનું ભંગાવવું પડે, પણ બળદને તો નિભાવી જ લેવા છે.'

'હં...' પત્નીએ ટાપશી પૂરી એટલે કાનજીએ વાતને વધારી, 'એટલે, મને પણ મનમાં થયું કે, આપણે પણ આવું જ કંઈક કરવું પડશે. બળદને થોડા ભૂખે મરવા દેવાશે?' અને ઉધરસનું ઠણકું ખાતાં ઉમેર્યું, 'તું જ કે'ને, ઈ વગર બીજો ઉગારો પણ ક્યાં છે?'

'ના, હો!' અંગ પરનું ગોદડું હટાવતાં પત્ની બોલી, 'આપણે એવું કાંઈ નથી કરવું. આવતું વરહ કોણ જાણે કેવુંયે થાય? પીરો માલ પાહે હૈશે તો ભીડ ટાણે ખપ લાગશે, અને માનો કે, બળદ જીવી ગયા તોય ખેતીના ખપના તો નથી જ રે'વાના. માટે, ભલા થઈને આવી વાત જ ના કરતા.'

પત્નીના જવાબથી હચમચી ઊઠેલા કાનજીને હવે વાત વધારવી વાજબી ના લાગતા બીડી ઓલવી, સોડ તાણી...

ચૂંટી ખણીખણીને વહેતી દુકાળની રાત્રિ અધમારગે પહોંચવા આવી છતાંય કાનજીની આંખો મિંચાણી નહીં. અંદરથી જાણે કોઈ હડસેલી રહ્યું હોય તેમ, આખરે એ ખાટલામાંથી બેઠો થયો ને પડખે સૂતેલી પત્ની તરફ નજર કરતો હળવા પગલે બાજુના ઓરડામાં ગયો. અવાજ ના થાય એવી સાવધાનીથી કબાટમાંથી બે બંગડી કાઢી બંડીના ગજવામાં સેરવી દીધી. પછી હવા પણ ના હલે એવી સાવધાનીથી ખાટલામાં ઢબૂરાઈ ગયો.

એની આંખો ખૂલી ત્યારે સવારનો તડકો ઓસરી વટાવી ઉંબરો ચડવા આવ્યો હતો. બંડીનું ગજવું તપાસતો ઝડપથી બેઠો થઈ ગયો. રસોડું વાસણના અવાજથી રણકતું હતું.

હાથ-મોં ધોઈ એ ઓસરીની કોરે બેઠો. ચાનો કપ એના પહેલાં આવીને હાજર થઈ ગયો હતો. ચા પીતાં પીતાં એણે બાજુમાંથી પસાર થતી પત્ની સામે માંદલું સ્મિત કર્યું. પત્ની સવારના તડકા જેવું ખુશનુમા સ્મિત વેરતાં ઘરમાં ગઈ. એ બહાર જવા પગ ઉપાડે ત્યાંજ - 'ઊભા રો'તો!'

પત્નીના અવાજે એનો ઊંચકાયેલો પગ ધ્રાસકા સાથે પાછો પડ્યો. પત્ની છેક બોલી, 'તમને ઇમ હૈશે કે, તમે એકલાયે જ જાગરણ કૈરું હૈશે, કેમ?' અને રાજીપાભરી આંખે ઉમેર્યું, 'બંગડિયું બે-તણ ઠેકાણે દેખાડીને ભંગવજો, હો! ક્યાંક છેતરાઈ ના જાતા!' □

ઝવેરચંદ મેઘાણીનું જીવનચિત્ર

કસુંબલ રંગ [૧૭]

કનુભાઈ જાની

'રાણો પ્રતાપ'ના અનુસંધાનમાં એક વાત રહી ગઈ. યાદ આવે છે એક સાંજ. ૫-૯-૫૮ ને શુક્રવાર. શાહાણીસાહેબનું ઘર. સાથે હતા, મને મિત્ર-વાત્સલ્યભાવે ત્યાં દોરી ગયેલા, ઊંચા ગોરા રૂપાળા શ્વેતકેશી, કરચલીઓથી વૃદ્ધત્વ દીપાવતા વિદ્વાન (સ્વ.) કપિલભાઈ ઠક્કર. શાહાણીસાહેબ તો એમના (ને મેઘાણીના) ય ગુરુ. અંગ્રેજીના પ્રોફેસર ને પછી શામળદાસ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ. એ શિષ્યપ્રેમી ગુરુ ધીમે ધીમે સ્મૃતિપટ ઉકેલતા જતા હતા. શિષ્ય ને એની લેખિની, માનવતા, નમ્રતા વગેરે માટે પોરસાતા જતા હતા. વાતચીત અંગ્રેજીમાં જ ચાલતી હતી. પેલા નાટકના અનુસંધાનમાં એનો એક અંશ...

'ભાવનગર આવે ત્યારે અહીં ચા ને બ્રેડબટર અમારું હોય જ...' '...મેં એમના 'રાણો પ્રતાપ'ને સિંધીમાં ઉતાર્યું છે.'

'એમ ?! આપનું ગુજરાતી-બંગાળી કેવું સારું કહેવાય !'

'ના, એકેય નહિ. એ નાટક રામુ ઠક્કર ગુજરાતીમાં વાંચતા જાય, એનું ઈન્ટરપ્રિટેશન અંગ્રેજીમાં આપતા જાય, ને હું તરત સિંધી કરતો જાઉં. એ રીતે એ લખાયું છે.'

'મેઘાણીને એ કેવું લાગેલું ?'

'જોયેલું જ નહિ !'

'મને એ જોવા મળે ?'

'સૉરી. મારી પાસે પણ એની એકે નકલ નથી. ૧૯૨૬માં એ કરાંચીમાં સિંધીમાં જ ભજવાયેલું, પછી મુંબઈમાં. તે વખતે મારી પાસેની નકલો ગઈ. પછી પાછી ન મળી.'

'મારે જોઈતી હોય તો શું કરું ?'

'પ્રકાશક પાસે કદાચ હોય.'

'કોણ પ્રકાશક ?'

'એન. ડી. ગુરુબક્ષાણી.'

' 'એન' એટલે ? આખું નામ ?'

'આખું નામ નિર્મલદાસ.'

'સરનામું ?'

ઊઠ્યા. ડાયરીઓ જોઈ. એકમાંથી મળ્યું. લખાવ્યું :

'કમલા હાઈસ્કૂલ, ખાર, મુંબઈ.'

(૧૯૯૫ના આ મેઘાણીજન્મશતાબ્દી વર્ષોમાં સિંધી અકાદમી એ અનુવાદ કે રૂપાન્તર મેળવી ના શકે ?) અમને વળાવતાં એમના છેલ્લા શબ્દો, મેઘાણી માટેના હતા :

'વેરી વેરી નોબલ મેન.'

માત્ર નાટકનો જ નહિ, કદાચ મેઘાણીની કોઈ પણ કૃતિનો આ પહેલો અનુવાદ હશે. સિંધીને એ યશ જાય છે. એ ગુરુપ્રસાદી !

* * *

૧૯૨૩નું વર્ષ મેઘાણીજીવનનું બહુ મહત્ત્વનું વર્ષ. 'ડોશીમાની વાતો', 'રાણો પ્રતાપ' ને 'રસધાર-૧'નું વર્ષ. કલમે વિવિધતા, ગતિ ને ચોક્કસ દિશા પકડ્યાં હતાં. (એમ તો, 'સૌરાષ્ટ્ર'ને જરૂર પડેલી એટલે, ૧૯૨૨માં જ એક વાર્તા પણ લખેલી.) ગૃહજીવનની એક બહુ મહત્ત્વની ઘટના પણ એ સાલની. (પછી તો, ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઘડતરમાં ઊલટભેર લાગ્યા રહેલા - ને હજીયે છે, તેથી જેનો જન્મદિન ઋણભાવે પણ ગુજરાતને માટે સ્મરણીય તે) ૨૦-૬-૧૯૨૩ને રોજ દમયંતીબહેનના ઘરમાં ઘોડિયું બંધાણું, 'બચુ' આવ્યો. બે બાબતો થઈ એથી. ઘરમાં કલ્લોલ ને હળોળોળોનું ગાન; પણ પતિપત્ની બંનેનાં કામોમાં એકનો વધારો. આ તો પૂરા સમયનું રોકાણ માગી લે એવું જવાબદારીભર્યું કામ. ખાસ કરીને માતા માટે. બચુની જવાબદારી, ને નાજુક શરીર. ઋજુ પ્રકૃતિ. સાસુ-સસરા જોડે મેળ બેસાડવો, ને પતિ પ્રેમાળ ખરા પણ એટલા બધા કાર્યરત ને કે છતે પતિએ જાણે ઊર્મિલાપણું ! ઓછાંબોલાં હોય એને અમૂંઝણ વધારે થાય.

તો, પતિ માટે ? પકડેલી કાર્યદિશા છોડાય નહિ; આદર્શો છૂટે જ નહિ; રાષ્ટ્ર-સમાજ પ્રત્યેનું સતત અને સજાગ કર્તવ્યે જોતરતું ઋણભાન; વિચારશીલ પ્રકૃતિનો જૂના વિચારના જોડે - જો એ ઉદાર હોય તો જ - મેળ બેસે, સંકુચિત ને ગ્રહોભર્યા હોય તો મેળ કઠિન; એવાં સ્વજનો તો મૂંઝવણ વધારે; પત્નીની ફરિયાદો, કામના ઢગ, વિચારની ખાઈ, પેઢી-પેઢી વચ્ચેનો એવો દુર્મેળ '૨૦-'૪૦ના ગાળાના કયા યુવાને નથી વેઠ્યો ? એમાંથી ઝવેરચંદ પણ વંચિત નહોતા. પણ બાળકના અવતરણ સાથે ગૃહજીવનમાં માંગલ્યનો એક તબક્કો પણ આરંભાય છે.

યુવાન લેખક ઝવેરચંદને હાથે - ને દમયંતીબહેનને ખોળે આજના ૭૨-૭૩ના, સફેદાઈ પકડતી આછી દાઢી, સફેદ વાળ, માથે આછી ભૂરી ખાદીની ગાંધી ટોપી, સ્લેટિયા રંગનો ને અડધી બાંયનો ઝભ્ભો ને સફેદ કે ક્યારેક તો ઝભ્ભાના જ રંગનો લેંઘો, ચંપલ, મોં પર થોડીક કરચલીઓ જ ઉંમરની ચાડી ખાય, નહિ તો નિત્યયુવાનશી અદા ને આછું ફરકતું મરકલડું; હાથમાં રંગીન ખાદીની થેલી (ક્યારેક ખભે પણ હોય), થેલીમાં ચાલતા કામના કાગળો, ને આખી દુનિયામાં - ને ખાસ કરીને ગુજરાતમાં સુરુચિ-સંસ્કાર - ચિત્રો - સિનેમા - બાળકોનાં ચલચિત્રો - પુસ્તકો - કવિતા - વાર્તા - સુવિચાર સૂક્તો વગેરે વગેરે દ્વારા

ફેલાવવાની વ્યવહારુ ને સફળ યોજનાઓ; એને પહોંચી વળવાની ને એમાં જાણ્યે-અજાણ્યે વધુ ને વધુ લોકોને શામિલ કરી દેવાની સૂઝશક્તિ, આયોજન; આ બધુંય પાછું સામાન્ય જનને પોષાય એવું કરવું એવી દૃષ્ટિ; આ બધાં માટે આયોજિત પરિભ્રમણો; સમકાલીન સત્ત્વશીલ સાહિત્ય ને વૈચારિક-સાંસ્કૃતિક આંદોલનોનો સાર દર માસે ઘરઘરમાં પહોંચે એવા 'મિલાપ'નું વર્ષો સુધી સંચાલન; 'મિલાપ' ગ્રંથોના વિતરણ-વેચાણની પ્રવૃત્તિનું નામ, 'મિલાપ' આગોતરી સંસ્કાર-યોજનાઓનું નામ; 'આગોતરા ગ્રાહક' શબ્દ ને પ્રથાના જે ઉદ્‌ભાવક ને પ્રસારક; એમાંથી થતી કમાણીનો અમુક હિસ્સો જ રાખી બાકીનો લેખકો વગેરેમાં વહેંચી દેવાની દેખાડા વિનાની નીતિનિષ્ઠા; 'ઘરમાં બહેનો પર બહુ બોજો પડે છે; ચા-પાણી એ જ લાવે ! વાસણ-વાસીદું એ જ કરે ?!' એ સ્થિતિના પોતા પૂરતા ઉપાયરૂપે પોતાનું ઘરકામ ને સ્નેહીઓને ત્યાં જાય ત્યારે પોતાનાં વાસણો માંજી લેવાનો ને ચા-પાણી ન જ લેવાનો દુરાગ્રહ; મોટા અનુવાદક, અનેક પુસ્તકોથી જાણીતા, ને અંગ્રેજીના સારા જાણકાર, કોલંબિયા યુનિવર્સિટીમાંથી પત્રકારત્વની તાલીમ પામેલા, ૧૯૨૩ના 'બચુભાઈ' તે આજના આપણા - એમની આગવી ગુજરાતની લિપિમાં 'મહેન્દ્રભાઈ'. સાદા, સરળ, આગ્રહી, સંસ્કારવિતરણની સર્જનાત્મક યોજનાઓના કર્તા. મેઘાણીનો પુસ્તકપ્રેમ, અનુવાદ-રૂપાન્તરની ફાવટ, યુગ-પ્રવાહો પ્રત્યેની જાગૃતિ (યુગવંદના)એ ત્રણેયનો વારસો મહેન્દ્રભાઈએ જાળવ્યો ને અનેકગણો કરી બતાવ્યો. (આમ જુએ તો આખો મેઘાણી પરિવાર - કલકત્તામાં રમણીકભાઈથી માંડીને ભાવનગરમાં જયન્તભાઈ, અમદાવાદમાં નાનકભાઈ, મુંબઈમાં વિનોદભાઈ ને હવે હિમાંશીબહેન, ઇન્દુબહેન-મુરલીબહેન ને મંજરીબહેન સુધીનાં, બીજાં નામો પણ ઉમેરવાં પડે. એટલાં બધાં સહિત આખો પરિવાર-ગુજરાતમાંની કલા અને સંસ્કારની મેઘાણી-આરંભિત પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય રહ્યો છે. ચરિત્ર એ અંગત જીવનકથા હોવાથી, આવો ઉલ્લેખ અહીં પ્રશસ્તિ માટે નથી, જાણકારી માટે છે. મૂળ વાત તો નીકળી છે બચુભાઈની.)

એ ઝવેર-દમયન્તીબહેનના લાડકોડ પામતા હતા. એ ઘરમાં થોડુંક રોકી રાખનારું કામેય ઝવેરભાઈ માટે વધ્યું હતું. પણ દમયન્તીબહેન માટે તો પતિ, વડીલો અને બાળક, ત્રણને સાચવવાની જવાબદારી ! ભણેલા, આદર્શ ને ચોક્કસ કામમાં ખાઈ-ખપૂચીને મંડી પડેલા કાર્યરત સંવેદનશીલ યુવકનું ઘર માંડવું ને સાચવવું બહુ કપરું ગણાય. ઓછા-બોલાં આપમૂંઝિયાં દમયન્તીબહેનની મૂંઝવણો કેટલીક સ્વભાવગત હતી; પણ કેટલીક પરિસ્થિતિજન્ય પણ. ત્રણ અક્ષરવાળો 'સં-સા-ર' ત્રણ બાજુનો બનેલો છે : સ્વભાવગત જાત; વિભિન્ન-સ્વભાવી સ્વજનમંડળ; અને પાર વિનાની સંકુલ પરિસ્થિતિઓથી પદેપદે પડકારતો સમાજ ! અહીં અવ્યક્ત, હાથ બહારનાં, 'નિયતિ' જેવાં પ્રચ્છન્ન એકાએક ત્રાટકતાં બળોની તો વાત જ નથી ! જીવનની નાની એવી કુલડીમાં ભાતભાતના રંગો ભરીને જાણે કોઈ ભાવિને ત્રોફતું રહે છે ! - ક્યારેક એનાં અધૂરાં ચિતરામણે ઊઠી જવું પડે એમ ત્રાસતું પણ રહે છે ! આ સ્થિતિમાં મેળ-સુમેળ-દુર્મેળની પ્રકૃતિ કે પરિસ્થિતિજન્ય ઘટનાઓ એવી ઝીણી ઝીણી ને રોજ-બ-રોજની, પછી તો સૌને ગૌણ લાગે એવી પણ એક વાર તત્ક્ષણ સંવેદનથી વલોવી નાંખતી સતત ને પ્રચ્છન્ન ચાલતી હોય છે કે એની કથા ક્યારેય મળવાની નહિ. પતિ, ભલે એને કામે, પણ સ્ત્રીઓમાં કે નારીસમૂહમાં વારંવાર હળતો-મળતો હોય તો મનમાં કઠે. ઘરથી દૂર ઝાઝું એને રહેવાનું થતું હોય અને વહેલામોડા આવવાનું થતું હોય તો-

'ઢળી પલંગને પાયે સુંદરી રડતી હતી'

એ વાત કાંઈ 'કાન્ત'ની કાવ્યનાયિકાની નથી, ઘરઘરની છે ! એમાં બાળક ક્યારેક પજવતું લાગે, ક્યારેક સાજુંમાંદું હોય, વૃદ્ધ વડીલો પોતાનામાં પડ્યાં હોય, ધારી સહાય ન મલે, ખેંચાવું પડે, શરીર બરાબર ન હોય - ચીડ સ્વભાવનો એક ભાગ બને, ક્યારેક સ્વભાવ પર પૂરો કાબૂ ન રહે તો ઉત્તેજનામાં અણધાર્યું પગલું લઈ બેસાય - એ આપણી સંસારકથા કોઈ એકના ઘરની નથી. પણ એમાંથી ઝવેરભાઈનું કુટુમ્બેય મુક્ત નહોતું. ઝવેરભાઈ, આમ તો કુટુમ્બજીવનની અંગત વાત કોઈને ન કરે; પણ ક્યારેક, નિખાલસતાથી કરી પણ દેતા. એવા ઉદ્‌ગારો પરિસ્થિતિજન્ય ક્ષણિક હોય, કાયમી અભિપ્રાય જેવા ન હોય. છતાં અછડતાં પરિસ્થિતિચિત્રો એવામાં મળે. એવું એક મહત્ત્વનું સ્મરણચિત્ર ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈએ આપ્યું છે. ('સ્ત્રીજીવન', વર્ષ ૮; અંક ૮; જૂન ૧૯૪૭; પ્રો. અનંતરાય રાવળ-સંપાદિત સ્મૃતિ-અંક; પૃ. ૪૮૨-૩)

'ઈ.સ. ૧૯૨૩ દરમ્યાન મ્હારી મુલાકાત થઈ હશે, પણ એવામાં તો એમણે ગીર અને ભોગાવો ઇત્યાદિના બહારવટીઆ અને સતીઓની અનેક કથાઓ એકઠી કરી હતી. પણ... મેઘાણી મ્હને નિરાશાવાદી અને દુઃખી લાગતા... સાબરમતી જેલમાં અમે સાથે રહ્યા ત્યારે બહુ ગાઢ પરિચય થયો અને ત્યાં તો વખત પણ પુષ્કળ મળે, એટલે એકબીજાનાં અંતર ખોલવાની તકો પણ બહુ મળી. ત્યારે મ્હેં એમના આ નિરાશાવાદી સ્વભાવ વિષે ચર્ચા કરી હતી... પિતાજી પોલિસ ખાતામાં હતા એટલે વારસામાં અધર્મ મૂકેલો અને ધોતાં મારે બહુ સહન કરવું પડેલું.'

વારસામાં શૌર્ય ને સાહસ સાથે ગરીબાઈ ને આવું બીજું શું મળ્યું-ન મળ્યું એની ખરાઈ, લખનાર ને ઉલ્લેખિત બન્નેમાંથી એક્કેય હાજર ન હોવાથી, થઈ શકે એમ નથી. માણસ પોતેય

પોતાની વાત કરતો હોય છે ત્યારે ક્યારેક તત્કાલીન મનઃસ્થિતિનો જ એ ઉદ્‌ગાર હોય છે, તટસ્થ યથાતથ મૂલ્યાંકન-અવલોકન એ ન હોય. છતાં આ ઉદ્‌ગારસ્મૃતિ નોંધપાત્ર છે. આગળ જતાં કહે છે :

"સ્ત્રી સંબંધે પણ લગ્ન પહેલાં અને પછીથી હર્ષશોક બહુ થયા હતા. 'લગ્ન પહેલાં અમે મળેલાં અને છેડા ગાંઠીને ઘેર આવીએ ત્યારે, એણે ઘુમટો ના તાણવો એવું નક્કી કરેલું અને સુધારાવાળું લગ્ન કરવા અને બીજાને દાખલો બેસાડવા અમે નિશ્ચય કર્યો. પણ તે વખતે ટીકાખોર ટોળું એટલું મોટું થઈ ગયું કે એણે લોકલાજથી દબાઈ જઈને લાંબો ઘુમટો ખેંચ્યો અને મ્હારા મનોરથો તૂટી પડ્યા. મ્હારા સસરા રેશમી વસ્ત્રોના વહેપારી હતા અને દીકરીને સાસરવાસામાં રંગ-બે-રંગના રેશમી વસ્ત્રો બહુ આપેલાં. એ વસ્ત્રોમાં એ બહુ સુંદર લાગતી. પણ લગ્ન પછી તરત મ્હારી લાભુબહેનનો ક્ષયરોગ ઘણો વધી ગયો અને એ ગુજરી ગઈ. પછી તો શોકને લીધે એનાથી રેશમી વસ્ત્રો પહેરાયાં નહિ અને અમારી મજા મારી ગઈ. આવાં કારણોએ મારા કુમળા માનસ પર આઘાત કરેલો છે.'

ઘુમટો ને વસ્ત્રો ! રાખ ને ધૂળ ! આજે ક્ષુલ્લક લાગે એવી બાબતો, એક કાળે જ્યારે પ્રસંગ બનીને આવતી હોય છે ત્યારે તીવ્ર સંવેદનો કોતરી જતી હોય છે. આ જ ઝવેરચંદ અને પત્નીને સતત ગાંધી-સહવાસને કારણે વિયોગદશા ભોગવડાવનાર મહાદેવભાઈ બન્ને જેલમાં પત્નીની સાડીઓને લાયક ઝીણું ઝીણું કાંતવામાં ઉજાગરા ને થાક વેઠીને હોંશભેર એવા લાગી ગયેલા ને એની વાતો પણ કરી લેતા કે એ ખાનગી રીતે જોઈ- સાંભળીને ડૉક્ટરસાહેબે આ બન્નેના પત્નીપ્રેમ પર 'ભેટે ઝૂલે છે તલવાર' એ જ ઢાળે એક પ્રતિકાવ્ય કરેલું -

ઝીણા ખેંચાય છે તાર
રેંટિયાના મીઠા સૂરો રે !
જેલે પુરાયેલ વિજોગી બંધવા
રાતે ને દહાડે લ્હેરાય,
રેંટિયાના મીઠા સૂરો રે !
'શ્રીમતી સારુ અમે
સાડીઓ વણાવશું'
મનખાદે પાવન થઈ જાય !
રેંટિયાના મીઠા સૂરો રે !
મોટો વેચીને ઊંઘ,
લેતો ઉજાગરા,
ન્હાનાની આંખે ગુલાલ !
રેંટિયાના મીઠા સૂરો રે !

કાળવ્યત્યય કરીને ૧૯૩૦ની વાત અહીં એ કારણે કરી કે માણસના કોઈ પ્રાસંગિક ઉદ્‌ગારને આખરી તારણ માનવાની ભૂલ નથી કરવા જેવી. સ્વભાવભેદો પતિ-પત્ની વચ્ચે હતા જ; એના સારા-માઠા બન્ને પ્રકારના પ્રસંગો મળવાના. બન્ને જોતાં જવું પડે. સંસાર આમ આગળ વધતો હતો - બચુ ઉમેરાતાં.

← રાણપુરના કિલ્લા પાસે મેઘાણી
(નીચે ડાબેથી)
પુત્ર મહેન્દ્ર મેઘાણી
ગિજુભાઈ બધેકા

સાહિત્યકાર તરીકે તો લખ્યું એવા જ સ્થપાયા. એક માત્ર મુનશીને બાદ કરતાં બીજા કોઈની બાબતમાં આવું બન્યું નથી. 'કુરબાનીની કથાઓ' ને ડોશીમાની દાદાજીની વાતોમાં રસધાર-૧ની વાતો ઉમેરાઈ, કે તરત જ એવી પ્રસરી કે એ જ વર્ષે (૧૯૨૩) પ્રગટેલા 'વાર્તાનું શાસ્ત્ર'માં કહેવાતી વારતા લખાતી બનતાં કેવી બની જાય એનાં બે ઉદાહરણો ગિજુભાઈએ ઝવેરચંદમાંથી આપ્યાં ને વિગતે ચર્ચ્યાં ! કડક આલોચના કરી. મેઘાણીએ કોઈ પ્રતિભાવ ન આપ્યો. છેડાઈ ન પડ્યા. અદબ જાળવી.

અહીં, અવાન્તરે, એ વાત પણ ખ્યાલમાં રાખવા જેવી છે કે કથ્ય લોકકથાના મૂળગત સ્વરૂપ પ્રત્યે કેટલી વહેલી જાગરૂકતા ગિજુભાઈ દ્વારા દાખવાઈ ! અને આવી લોકકથા આપવાનું કામ ગિજુભાઈએ તો ૧૯૧૯માં આરંભેલું. શામળદાસ કૉલેજ મેગેઝીનના (Vol. III : 1918-19; No. 2 : 1919) અંકોમાં ગુજરાતી વિભાગમાં પૃ. ૨૩ પર 'કાઠિયાવાડની પુરાણી જનસમૂહમાં ફેલાયેલી વાર્તાઓ'એ મથાળે અંતે કે આરંભે ક્યાંય લેખક-સંપાદકના નામ-તખલ્લુસ કશાના નિર્દેશ વિના - પણ કેટલાંક સાધાર તારણોથી ગિજુભાઈદીધી ઠરતી ત્રણ લોકકૃતિઓ છે : ૧ વાદીલો હજામ; ૨ નં ૩ નીચે મુજબ :

૨ : એક વાતની વાત, સવાયાની સાત,
એક બોરડીનો કાંટો સાડી અઢાર હાથ !
એની અણી પર વસે ત્રણ ગામ:
બે ઉજ્જડ ને એકમાં વસતી જ નહિ !
એમાં વસે ત્રણ બ્રાહ્મણ :
બે ઉપવાસી ને એક જમે જ નહિ !
તેને ઘેર હતી ત્રણ ગાયો :
બે વરોળ ને એક વીંયાય જ નહિ !
તેને આવ્યા ત્રણ વાછડા :
બે ખોટા ને એક સાચો જ નહિ !
તેણે ખેડ્યાં ત્રણ ખેતર :
બે બીડ ને એકમાં ઊગે જ નહિ !

* * *

૩ : એક હતો નકો નકો રાજા :
તેણે વસાવ્યાં ત્રણ ગામ :
બે ઉજ્જડ ને એકમાં વસતિ જ નહિ !
તેમાં વસ્યા ત્રણ કુંભાર :
બે અણઘડ અને એક ઘડે જ નહિ !
તેણે ઘડી ત્રણ તોલડીઓ :
બે ફૂટેલ ને એક સાજી જ નહિ !
તેમાં નોતર્યા ત્રણ બ્રાહ્મણ :
બે ઉપવાસી અને એક જમે જ નહિ !
તેને આપ્યા ત્રણ ત્રાંબિયા :
બે ખોટા અને એક સાચો જ નહિ !
તે બતાવ્યા ત્રણ સોનીને :
બે આંધળા ને એક દેખે જ નહિ !
આ વાત કરી ત્રણ છોકરાને :
બે ભૂલ્યા અને એકને આવડી જ નહિ !

એક જ મોટિફની બે રચનાઓ! ગિજુભાઈએ આપી. મેઘાણીના એ કૉલેજકાળના સમકાલીન. આવા એક જ રસના સમકાલીનો હોવા એ એક સદ્ભાગ્ય; પછી એની ટીકાને માથે ચડાવવાની સમતા એ મોટો ગુણ! સાચું સ્વીકારવાનો આ અભિગમ મેઘાણીમાં જીવનભર રહ્યો. એનું પહેલું ઉદાહરણ આ, ગિજુભાઈએ કરેલી કડક ટીકા.

૧૯૨૩માં લોકકથાઓની મહત્તા સમજાઈ. (જો કે એ નામ હજી હોઠે ચડ્યું નથી.) પોતાની કલમ પ્રત્યે પણ સભાન હતા. લોક સુધી પહોંચવું, લોકસાહિત્યની મહત્તા બરાબરની સૌને ગળે ઉતારવી, લોકજીવનનાં (સોરઠી જીવનનાં) મૂલ્યો પ્રત્યે સૌને સજાગ કરવા. આ બધાં માટે યોગ્ય ને રસિક શૈલી જોઈએ. એ છે કે નહિ એની મૂંઝવણમાં પડ્યા. આ મૂંઝવણ સતત સાતેક વરસ ચાલી !!

૧૯૨૩ના ડિસેમ્બર સુધીમાં તો રસધાર-૨ની સામગ્રી પણ તૈયાર હતી. પણ એકમાં લખવામાં, છાપવામાં, પ્રૂફ જોવામાં, ઉપરના પૂંઠામાં, મહીંની ગોઠવણીમાં, બાંધણીમાં - બધી બાબતે એટલી ઉતાવળ થઈ હતી કે એ પ્રથમાવૃત્તિ પ્રત્યે અભાવો ઊપજ્યો હતો. દસ હજારમાંથી કેટલીકનું તો વિતરણ અટકાવી, બાળી મુકાવી ! ૨૬-૧૨-૧૯૨૩ને રોજ ધૂમકેતુને લખેલા પત્રમાં પૂછે છે : ('લિ..' પત્રાંક ૩૦)

'રસધાર-ભાગ ૨નું વસ્તુ એકઠું કરીને બેઠો છું. હવે લખું તે અગાઉની શૈલીએ જ ને ? કાંઈ નવી લાઈન લેવા જેવી હોય તો કહેશો. તમારું રા'નવઘણ મેં વાંચ્યું નથી, નહિ તો કદાચ વધુ સારી શૈલીનો ખ્યાલ આવત.'

લોકકથા માટે પણ વધુ સારી શૈલીનો - આ વ્યામોહ જગમાન્ય પ્રથમ લોકકથાસંગ્રાહક ગ્રિમબંધુઓને પણ (૧૯૧૨) નડ્યો છે. એક મૂલાનુસારી ભાષા-શૈલીનો આગ્રહી, બીજો ભાઈ સાહિત્યિક શૈલીનો. જૂનાં શિલ્પો, સિક્કા, ગીતો, કથા ન રંગાય, ન ઘસાય, ન જૂદે ઢાળે ઢોળાય, ન ફેરવાય. એમ કરવા જતાં એની આગવી અદા, એનાપણું જ જાય. પરંપરાનાં સારાં તત્ત્વોની તો માવજત હોય; સુધારાના ખ્યાલે ફેરફાર નહિ. આ વાત હજી ત્યારે મેઘાણીનેય સૂઝી નહોતી. વાતનો રસ હતો, કલમની શક્તિમાં શ્રદ્ધા હતી. આત્મપરસ્તીનો અહેસાસ ઊગી ચૂક્યો હતો, 'ધૂમકેતુ'નો પ્રભાવ હતો ને જમાનાની લોકસાહિત્યસૂગ કાઢવી હતી.

વળી યુગપ્રભાવ પણ હતો. એ કાળ ચિંતનનો હતો. ૧૯૨૧ના

અસહકાર જેવા આંદોલને સ્વતંત્રતા અને નવી જીવનવ્યવસ્થાને વિચારે સર્જકોને ચડાવ્યા હતા. સાહસ ને શૌર્યની વાર્તાઓનો તો સદંતર અભાવ હતો. અદ્ભુત રસ તો જાણે શામળ સાથે ગયો હતો. એ પાછો મેઘાણીની રસધારે, નવે રૂપે, લોકકથાને મિષે પાછો આવ્યો. પણ, 'ધૂમકેતુ'ની માફક મેઘાણી પણ, મડિયાના શબ્દોમાં, 'ભાંગતી જતી સમાજ-રચનાના સદંશો સાચવી રાખવાના હિમાયતી' હતા. ના, માત્ર 'હિમાયતી' જ નહિ, આગ્રહી.

પાંચેય રસધારો તપાસીને, એમાંથી નવી નવલિકાઓ જુદી તારવી આપી છે ઘણાઓએ. એમાં મેઘાણીની સર્જકતાને બરાબરની લબડધક્કે લેતા લાગે, વધુ પડતા વાંકદેખા બની જતા અનુભવાય, એવા વિશ્વનાથ ભટ્ટ પણ રસધારની નવલિકાશૈલીની વાતો તારવી આપીને, એ વિષે (નિકષરેખા', ૧૯૪૫; પૃ. ૨૨૯) લખે છે :

'આ પાંત્રીસચાળીસ વાર્તાઓ ગુજરાતી નવલિકા સાહિત્યની મહામોલી સંપત્તિ ગણાય એવી છે. એમાં જે પ્રેમશૌર્યથી થનગનતી જોમદાર મધ્યકાલીન સંસ્કૃતિ ચેતનવંતી ધમકભરી તદ્દશ શૈલીમાં રા. મેઘાણીએ મૂર્ત કરી છે તેને લીધે આપણા નવલિકા સાહિત્યમાં એ વાર્તાઓ સદાને માટે વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવશે. ગુજરાતી નવલિકાવાટિકામાં ઓછેવત્તે અંશે ઐતિહાસિક ગણાય એવી કૌતુકપ્રિય નવલિકાઓનો જો કોઈ કુંજ હોય તો તે રસધારમાંની વાતો જ છે.'

આમાં વિ. મ. ભટ્ટે એને 'ઐતિહાસિક નવલિકાઓ' તરીકે ઓળખાવી છે તે તરફ ધ્યાન જવું જોઈએ. પણ એ કેવો ઇતિહાસ ? ઘણુંબધું બની ગયા પછી, ભુલાઈ પણ ગયા પછી, બહુ લાંબે ગાળે, 'પુરાવા' વીણીવીણીને માહિતીની ગોઠવણી કરાય - એવો નહિ; લોકકંઠે, લોકહૈયે, લોકજીવનની ઘટનાઓની તરતી-ઊતરતી રહેલી સજીવ સરવાણીનો ઇતિહાસ. લોકજીવનનો ઇતિહાસ. રસધારની વાતો, તેમાંય પહેલા ભાગની તો ખાસ, દંતકથાના પ્રકારની Legends છે. ૧૯૨૬માં 'કૌમુદી'માં એક ટીકાનો જવાબ વાળતાં એમણે લખ્યું છે કે અનેક સાધનો પરથી મોડો મોડો ઇતિહાસ લખાય છે ! એ સાધનો પર નભતો, 'અપંગ' છે. જનજીવનને જાળવે છે જનશ્રુતિ :

'જનકથા અને ઇતિહાસ વચ્ચેના સીમાડા રોજેરોજ લોપાતા જાય છે. ઇતિહાસે જનકથાનો આશ્રય બહુ લીધો છે. બીજી બાજુ આધારભૂત મનાઈને સેંકડો વર્ષો સુધી ગોખાયેલી ઐતિહાસિક હકીકતો પણ કાળક્રમે રદ થયેલી છે. માટે હું તો જનહૃદય પર રાજ કરી રહેલી લોકકથાઓને પણ ઇતિહાસનો બળવાન આધાર લેખું છું. એ કથાઓમાં ઇતિહાસનો સાચો પ્રાણ ધબકે છે. તેમ છતાં ઇતિહાસ જે દિવસે ગામડે ગામડે અને પાળીએ પાળીએ પહોંચી સત્યાસત્યને તારવી કાઢશે અને દેશ દેશ વચ્ચેની તકરારી સામગ્રીને સમતોલપણે વહેંચી દેશે તે દિવસે આપણે સહુ એના નિર્ણયને નમી પડીશું. અત્યારે તો ઇતિહાસ જડ છે, અપંગ છે, અંધ છે, જ્યારે જનકથાઓ કંઈક અંશે પણ જીવંત ઇતિહાસની દિશા દેખાડે છે...' (લિ.' પૃ. ૭૬)

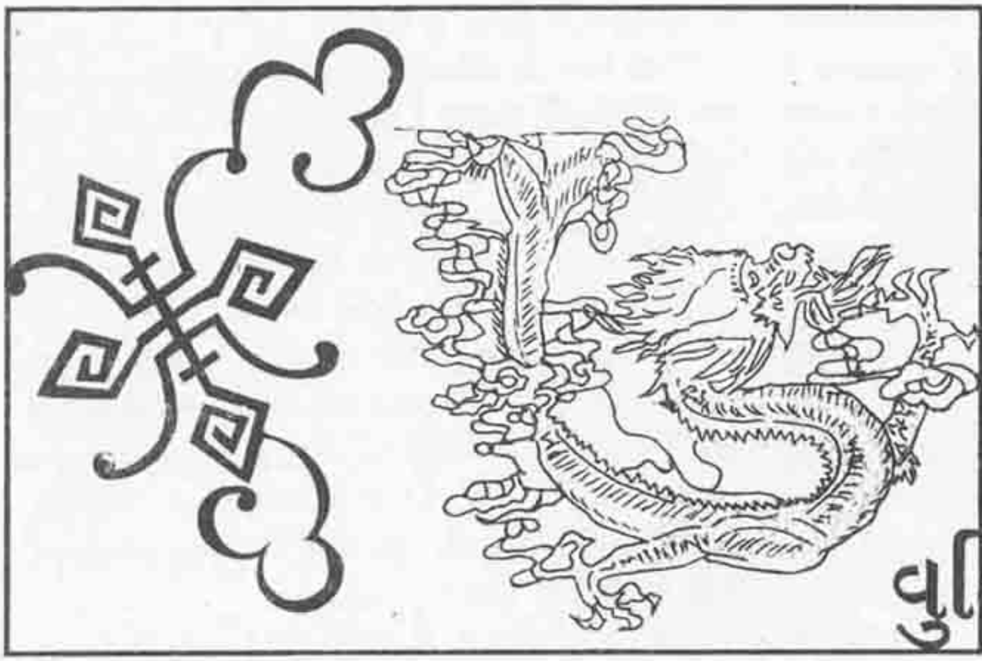
'જીવંત ઇતિહાસ'ની દિશામાંનું એમનું એ પ્રથમ પગરણ હતું. 'જીવંત ઇતિહાસ' અને 'લોકકથા'ની યથાતથતા વચ્ચેની અવઢવ તો હતી જ, તેમાં સાહિત્યરંગનું જબરું આકર્ષણ ને નવી નવલિકાનું આકર્ષણ ભળ્યાં હતાં. રસધારમાં શુદ્ધ નવલિકા છે કે નહિ તે હજી તપાસનો વિષય ગણાય, પણ મેઘાણીના નવલિકાલેખનનું એક મોટું પરિબળ એ છે, ને એમના સબળ ગદ્યનું પ્રાણવાન પ્રયાણ પણ. મેઘાણી કાયમના શ્રુતિગમ્ય-શ્રુતિરમ્ય રહ્યા છે તે એ ગદ્યને કારણે; ને એને અસંપ્રજ્ઞાતપણે પ્રયોગની મોકળાશ મળી રસધારમાં. સંવાદ, કથન, વર્ણન, પ્રસંગાલેખન, નાટ્યાત્મક ને ઊર્મિમય સંવેદનોનું આકલન, ચિન્તન, કટાક્ષ, તળપદા પ્રયોગોનો વિનિયોગ, વિભિન્ન જાતિ-જ્ઞાતિગત બોલીઓનો વિનિયોગ, એમ એ ગદ્યને પછી જે ફાવટ આવી તેના પ્રથમ રંગો આમાં જોવા મળે છે. એટલે રસધારને ગદ્યશૈલીની દૃષ્ટિએ, લોકકથા કે દંતકથાની દૃષ્ટિએ ને નવલિકાની દૃષ્ટિએ એમ ત્રિવિધ રીતે જોવી જોઈએ. અલબત્ત, આપણે તો ચરિત્રનાયકના પુરુષાર્થની એક ઘટના રૂપે જ એને લઈએ છીએ, વિવેચનની દૃષ્ટિએ નહિ. (ક્રમશ:)

અનુસંધાન] માસ્તરસાહેબ [પૃ. ૮થી

આવા માસ્તરસાહેબ નાની વયથી જ દમના વ્યાધિથી ઘેરાયેલા હતા, છતાં આપણને એમ થાય છે કે આટલાં બધાં અને આવાં શ્રેયસ્કર કાર્યો તેમણે કેવી રીતે કર્યાં હશે? એમણે તો એમની ખુદની લખેલી પંક્તિઓ સાકાર કરી બતાવી.

'છોને વિવિધ વ્યાધિ શરીરમાં આવી ઘર કરીને રહે :
છોને સગાંસંબંધીઓ પ્રિય મિત્ર નજરે ના પડે.
તો પણ આત્મસ્વરૂપ અવલોકી, મુખથી મલક મલક હસીએ.'

અજબગજબના આ માનવીનું અવસાન દમના વ્યાધિથી ઈ.સ. ૧૯૧૧ના ડિસેમ્બરમાં થયું. તેમના જતાં શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગ સૂનો પડ્યો, શ્રીમહાકાલ સૂનું પડ્યું અને વિશ્વ પણ જાણે સૂનું પડ્યું : 'શ્રીમહાકાલ' એટલે શ્રી માસ્તરસાહેબ* એ ભાવના હતી. આ બન્ને શબ્દો પર્યાય બની ગયા હતા. આવા અપ્રતિમ યોગપુરુષને સાચે જ વિશ્વવંદ્ય નામ શોભે તેવું છે. આવી વિસરાઈ ગયેલી વ્યક્તિ વિષે લખવાની ધન્યતા અનુભવી આનંદ માણવો એ પણ એક લહાણું છે. □

中

સ્થિર નદી, સરતાં નીર

વુશિનું વશીકરણ

પ્રીતિ સેનગુપ્તા

જો રાતે રોમાંચક બનાવ બન્યો હતો, તો વુશિમાંની પ્રથમ સવાર પણ એવી જ વિશિષ્ટ ખીલી. બહાર જોતાં જ મને અત્યધિક - સુંદર દૃશ્યાવલોકન પ્રાપ્ત થયું. મારા રૂમની બારી પડતી હતી તે તરફ વુશિ શહેરની પ્રકૃતિનું સુભગ દર્શન થતું હતું. સામે જ હતું 'લી લેક'નું તરલ જળ. દૂર તરફના એના કિનારા પર, ક્ષિતિજની રેખ આંકતા નીચા પહાડોની હારમાળા હતી. નજીક તરફ હતો 'લી ગાર્ડન.' એનાં કોમલાંગી ચીની વૃક્ષોની વચમાં કેટલાયે 'મંડપો' બનાવાયેલા હતા. લાલ રંગેલા થાંભલા, ઢળતાં છાપરાં. લાક્ષણિક રીતે ચીની.

બહારથી કેવી 'ડબ્બા' જેવી લાગતી હતી અમારી હોટેલ, પણ કેટલા સૌંદર્યની સમીપે હતી એની ઉપસ્થિતિ ! જાણે એ સિદ્ધ કરતી હતી કે બાહ્ય સાધારણતાથી નિરાશ ના થઈ જવું. અને ખરેખર, વ્યક્તિની જેમ જ, સ્થાનનું સત્ત્વ પણ એની અંદર છુપાયેલું પડ્યું હોય છે.

સવારથી જ વાતાવરણ વાદળિયું હતું. સદ્‌ભાગ્યે વરસાદે અમને બહુ હેરાન ના કર્યા, જો કે આખો દિવસ ઝીણી ઝરમર તો ચાલુ રહી જ હતી. સૂરજ વાદળોની બહાર આવ્યો જ નહીં. જાણે સૂરજ ઊગ્યો જ નહીં ! એ દિવસે! પણ તેથી તો અમારા હરવા-ફરવાની અંદર, બીજા દિવસો કરતાં, કાંઈ જુદો જ રંગ પુરાયો! એ દિવસના થોડા કલાક નૌકા-વિહારમાં વીત્યા હતા. મનમાં થતું રહેલું કે થોડા દિવસો જ જો આ રીતે વિતાવી શકાય તો કેટલું ગમે !

ત્ઝેજ્યાંગ અને જ્યાંગ્સુ નામનાં બે પરગણાંની વચમાં 'લેક તાઈહુ' આવેલું છે. અમને એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે ચીનનાં જળાશયોમાં એ ચોથા નંબરે આવે, જ્યારે ચીન પરનું એક પુસ્તક એને દેશનું ત્રીજા નંબરનું મોટું સરોવર ગણે છે. ક્રમાંકની ગણતરી જે હોય તે, પણ 'તાઈહુ'નો ઘેરાવો જ એને ખ્યાતિ આપવા માટે પૂરતો છે - લગભગ ૨,૪૨૫ ચોરસ કિ.મી. એની અંદર નાના-મોટા થઈને કુલ અડતાલીસ તો ટાપુઓ છે! ચીનની મહાનદી યાન્ગ્ત્સેની નજીકનો, દક્ષિણે પડતો, આ પ્રદેશ છે. એ હંમેશાં વધારે લીલો, તાજો અને ખેતી માટે આસાન હોઈ વધારે સમૃદ્ધ રહ્યો છે. 'તાઈહુ'નો દૃશ્યપટ સદીઓથી વન-હરિત, વારિ-નીલ, તેમજ સૂક્ષ્મ-મસૃણ વૃષ્ટિપાતના અવગુંઠન નીચે રહેતો આવ્યો છે, અને એ પ્રદેશના કવિઓની અસંખ્ય કૃતિઓમાં વર્ણવાતો આવ્યો છે. ચીની કવિતા અને ચીની ચિત્રકળાની પ્રેરણાનો ઘણો આધાર ચીનનો નિસર્ગ-વૈભવ છે, તે જ્યારે આવા દૃશ્યપટ જોઈએ ત્યારે સ્પષ્ટ રીતે સાબિત થાય છે.

સ્થાનિક પ્રજા માટે 'લેક તાઈહુ' જીવાદોરી સમાન છે. એ લોકો એના પાણીમાં માછલી પકવે અને પકડે છે, બતકો ઉછેરે છે, તથા કમળ ને શિંગોડાંનો પાક ઉગાડે છે. આ બધાંથી વધારે અગત્યનું આર્થિક પાસું છે રેશમના કીડાઓને પોષણ આપવા માટે ઉગાડાતા મલ્બેરીના છોડનો ઉછેર. આ સરોવરમાં વ્યવસ્થિત રીતે મોતી પણ પકવવામાં આવે છે. કુદરતી સૌંદર્ય જરા પણ નષ્ટ કર્યા વગર જળ-તત્ત્વનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવો તે ચીની પ્રજાની કુશળતા છે. ઉપરાંત, આ જ તળાવનાં પાણી અને કાદવ દ્વારા ખવાઈ-ખોતરાઈ, એમનાં દ્વારા કશીક કુદરતી રાસાયણિક ક્રિયા પામી, ભૂખરા-સફેદ પાષાણો વાંકોચૂકો, અણીઓ ને કાણાંવાળો, ચિત્ર-વિચિત્ર લાગતો આકાર પામે છે. આસપાસનાં વિખ્યાત ઉદ્યાનોમાં આ પાષાણો ઠેર ઠેર વપરાયેલા જોવા મળે છે, અને ચીની લાક્ષણિક ઉદ્યાન-કળાનું અસામાન્ય

પાસું બન્યા છે.

એક મોટી, લાંબી મોટર-બોટમાં અમે બધાં બેઠાં હતાં. નવી ને સરસ બોટ હતી. ગ્રાન્ડ કૅનાલની નવ દિવસની મુસાફરી માટે એ જ વપરાતી હતી. અંદર ચાર અથવા છ જણ બેસી શકે તેવા, ભૂરા રંગનું કાપડ જડેલા સૉફા હતા. એ દરેકની વચ્ચેના ટેબલ પર તાસકોમાં નારંગી, સફરજન, પીપરમીટ, અને ગળી શિંગ - જે વુશિની સ્પેશિયાલિટી ગણાય છે - મૂકેલાં હતાં. બહુ જ ગમી જાય તેવો, અને ભૂખ લગાડે તેવો, એ આવકાર હતો!

જોવાનું પણ ઘણું હતું. એક ટેકરી પર કેટલાંક સેનેટોરિયમ હતાં. ૧૯૫૧માં આસપાસની ફૅક્ટરીઓમાં કામ કરતાં લોકોની ચિકિત્સા માટે એ બંધાયેલાં. અત્યારે ત્યાં ચીની તથા પાશ્ચાત્ય ઔષધ-પદ્ધતિથી, તેમજ પૅરાફિન મીણના વપરાશથી, ઉપચાર કરવામાં આવે છે. બીજી એક ટેકરી પર પ્રાચીન એક વિહાર હતો. દયાની દેવીની મૂર્તિની માનતા માનવા હજી ઘણા સ્થાનિક લોકો ત્યાં જાય છે. તાઈહુ સરોવરમાં નૌકા-વ્યવહાર સતત ચાલુ જ હતો. સપાટ, લાંબી 'બાર્જ' હોડીઓ બીજી બે, ત્રણ કે વધારે હોડીઓને ખેંચીને જતી હતી. 'જન્ક' કહેવાતાં વહાણોના શઢ વર્ષોના વપરાશથી કધોણા-મેલા થયેલા હતા. કેટલીયે નાની હોડીઓ પ્રજાજનોને એક ટાપુથી બીજા ટાપુ પર લઈ જતી હતી. બેએક કલાક અમારી નૌકા સરોવરમાંના થોડા ટાપુઓની આસપાસ સરકતી રહી. આકાશ અને જળ - બંનેનો રંગ સરખો થયેલો હતો - વરસાદિયો ભૂખરો. પીંછીના લસરકાથી ઊપસતાં ચીની ચિત્રો અમારી ચૌતરફ સર્જાયેલાં હતાં. મને તો એમ લાગતું હતું કે હું અતૂટ ચિત્રપટમાં થઈને સરકી રહી હતી.

તાઈહુમાંના ટાપુઓમાંથી થોડા ખૂબ નાના છે, કોઈ પર ફક્ત થોડી શિલાઓ ને થોડાં વૃક્ષો જ જોવા મળે, તો કેટલાક પર લોકોનો વસવાટ છે. સૌથી મોટા ટાપુનો ઘેરાવો નેવું ચોરસ કિ.મી. છે, ને એના પર દસ હજારથી પણ વધારે લોકો જીવે છે. એનું નામ 'હૉર્સ આઈલૅન્ડ' છે. એ નામ શા માટે પડ્યું હશે તે ખબર નથી, પણ બીજા એક ટાપુને 'ટર્ટલ આઈલૅન્ડ' કહે છે તે એના એવા, કાચબા જેવા, આકાર પરથી છે. એ ટાપુ પર અમે ઊતર્યાં હતાં. નાનો, ટેકરાળો ટાપુ. એના પર સર્વત્ર 'મેઈ' કહેવાતાં ફૂલોનું સહજ પ્રાચુર્ય હતું. પ્રફુલ્લ 'પ્લમ બ્લૉસમ્સ' જેને આપણે 'જરદાલૂનો છોડ' કહી શકીએ - તેનો વાસંતી પ્રસાર. ખૂબ કોમળ ને કમનીય, અનિંદ્ય પાંચ પાંખડીનાં ફૂલ - સફેદ રંગના અને ગુલાબી રંગનાં. જાણે વર્ષોથી જોયા કરેલાં ઉત્તમ ચીની ચિત્રો જીવંત થયાં હતાં. અતિસુકુમાર આ કુસુમ વસંતની શરૂઆતે ત્રણેક જ અઠવાડિયાં ખીલે. એ ઋતુ બસ, આ એક જ ટાપુ પર જરા વહેલી આવી ચડી હતી. કેવું ખુશનસીબ અમારું!

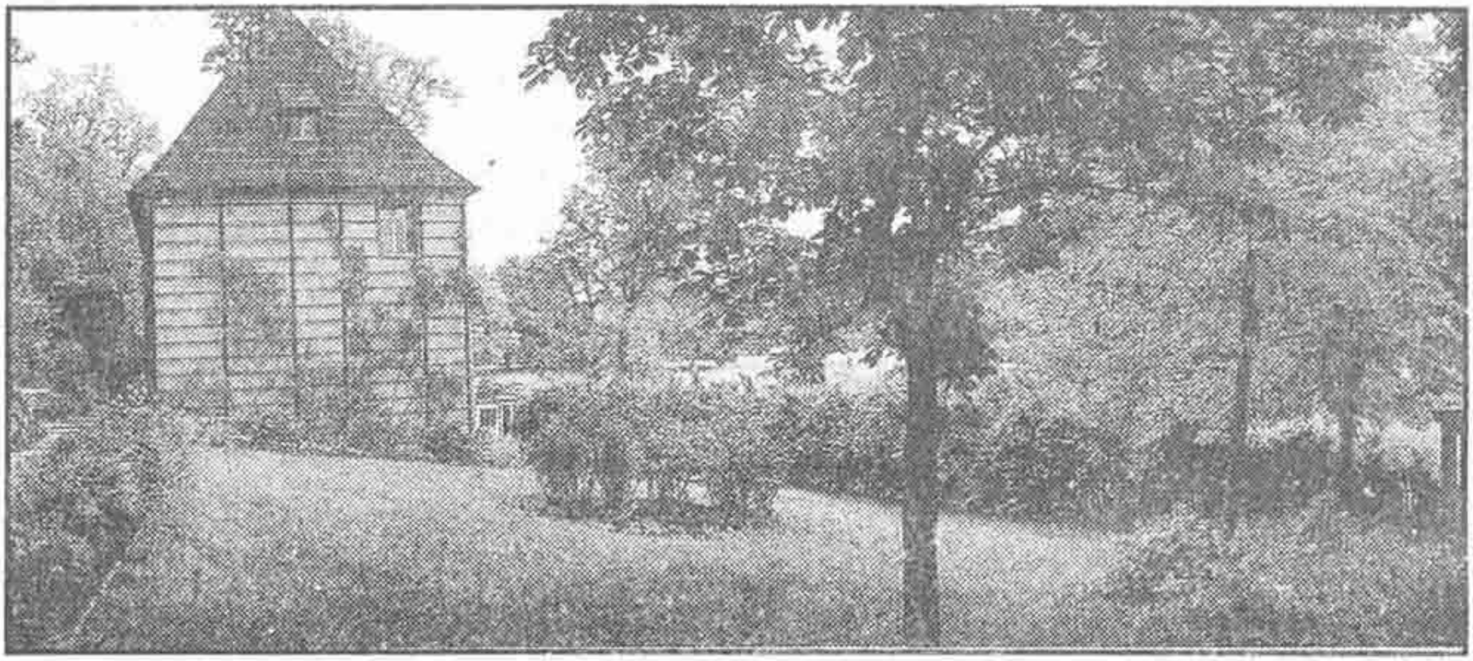
બીજા એક ટાપુ પર પણ નૌકા ઊભી રહેલી. એનો એક પાતળો છેડો કર્કશ શિલાખંડોના સ્વરૂપે તળાવમાં અંત પામતો હતો. એ તરફ એક ચીની મંડપ શોભા બક્ષી રહ્યો હતો. બીજી તરફ એક પથ ઢાળ ચડતો જતો હતો. એ ટેકરી રસદાર, ઘટાદાર લીલોતરીથી છવાયેલી હતી. છેક ઉપર એક 'ટી-હાઉસ' બનાવાયેલું હતું. કહેવાય ચીની ચા-ગૃહ, પણ એ ઋતુમાં એ ચાલુ નહોતું થયું હજી. પણ ઢળતા છજાવાળા એના વરંડામાંથી નભ-જળ-દ્વીપનું હૃદયંગમ વિસ્તારાવલોકન થતું હતું. લગભગ પારદર્શી પડદાની જેમ ચૌતરફ છવાઈ ગયેલા આછા, ભીના, ભૂખરા ધુમ્મસને લીધે એ દર્શન હજી વધારે આકર્ષક બનતું હતું.

તાઈહુના આખા પરિસરનું વાતાવરણ, અને આવી દૃશ્યમાળાની અથાગ રમણીયતા પ્રેરણાત્મક, ધ્યાનાત્મક વિચારો ઉત્પન્ન કરી રહી હતી. એ જ રીતે, એ જ જગ્યાએ વધારે સમય ગાળવો હતો. પણ એ ક્યાં શક્ય હતું? તેથી ધુમ્રાચ્છાદિત કેટલાંક દૃશ્યોના ફોટા લઈને એ સૌંદર્ય, એ સ્મૃતિ પાસે રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

વુશિની આજુબાજુના પ્રદેશમાં છેલ્લાં પંદરસો વર્ષોથી રેશમનું ઉત્પાદન થતું આવ્યું છે. મોટા ભાગના ખેડૂતો વધારાની આવક માટે નવરાશના સમયમાં રેશમના કીડા ઉછેરતા હોય છે. એ લોકોની રીત તો સાદી હોય. ઘાસની સાદડી પર કીડા પાથરી એમને મલ્બેરીનાં તાજાં પાંદડાં ખવડાવે, ને પછી ઘાસના ભારામાં એમને મૂકી દે, જ્યાં પાંચેક દિવસની અંદર કીડા કોશેટા બનાવી દે છે. આ કોશેટા પછી સ્પિનિંગ મિલોમાં આપી દેવાય, જ્યાં મશિનથી રેશમના તાર ખેંચી લેવામાં આવે. એપ્રિલથી નવેમ્બરમાં ખેતરોમાં આ પ્રક્રિયા જોવા મળે.

અમે માર્ચમાં ત્યાં હતા, તેથી અમને એક સરકારી રેશમ-ફૅક્ટરી જોવા લઈ જવાયાં. જુદા જુદા તબક્કાઓમાંથી પસાર થઈ રહેલા કીડાઓ તરફ હું તો એક નજર પણ નાખી નથી શકતી. નાનપણમાં પૂર્વ ભારતમાં ક્યાંક આવી ફૅક્ટરી જોવા જવાનું બનેલું. ત્યારે તો યાદગીરી અને નમૂના માટે એક કોશેટો પણ ઘેર લઈ આવેલી. હવે તો કોશેટાને પણ હાથ ના લગાડું. હવે ચીની અર્થશાસ્ત્ર અને કારીગરોનાં જીવનનાં સંદર્ભમાં ફૅક્ટરી જોવા જવામાં રસ પડે. આ ફૅક્ટરીમાં બધી પ્રક્રિયાઓ માટે જાતજાતનાં યંત્ર દાખલ કરવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા હતા. ફૅક્ટરી ખૂબ મોટા પાયા પર હતી. આકાંક્ષા ઉત્પાદન અને નફો વધારવાની હતી, પણ મેં જોયું કે બધું કામ કારીગરો હાથથી જ કરી રહ્યા હતા, તે પણ પ્લાસ્ટિકનાં, કે રબરનાં, હાથ-મોજાં વગરના હાથી. આખો દિવસ સતત એ બધાં ગરમ, તેમજ ઠંડા, પાણીમાં હાથ નાખી અગણ્ય કોશેટાઓની સંભાળ લીધા કરતાં હતાં. બધું જ ખૂબ ઝડપથી અને વ્યવસ્થિત રીતે થતું રહે.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૧ ઉપર)

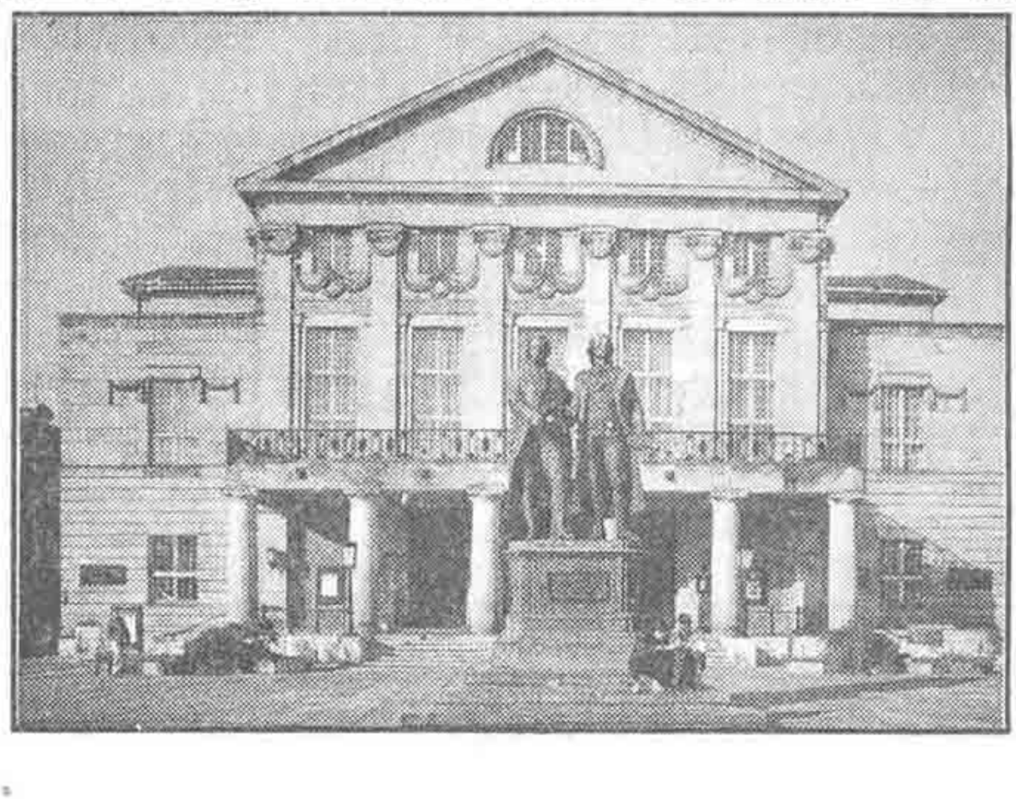

વાઈમર

ઈ. ૧૯૯૯ની યુરોપની સંસ્કારનગરીમાં ગઅટેનું ગાર્ડન હાઉસ લિમ નદીના કાંઠે આવેલું પાકું ઘર, જ્યાં તે ૧૭૭૬થી ૧૭૮૨ સુધી રહેલો. અહીં એણે પોતાનાં ઘણાં પ્રકૃતિકાવ્યો લખ્યાં અને 'ઇફિજિની'નો પ્રથમ ભાગ લખ્યો હતો.

ગઅટે ૧૭૪૯માં જન્મ્યો એટલે તે ૧૯મી સદીનો ગણાય પરંતુ ૮૩ વર્ષનું લાંબું આયુષ્ય ભોગવ્યું અને એ રીતે ૧૯મી સદીનો લગભગ ત્રીજો ભાગ પણ તેણે જોયો. એ હિસાબે તેને ૧૯મી સદીનો કહી શકાય. તે યુરોપના ઇતિહાસના એક સૌથી તોફાની જમાનામાં જન્મ્યો હતો. તેણે પોતાના દેશમાં નેપોલિયનના સૈન્યને ફરી વળી પાયમાલ કરતું પણ જોયું હતું. પોતાના જીવનમાં તેને ભારે આફતો સહન કરવી પડી હતી. પરંતુ જીવનની વિટંબણાઓ ઉપર ધીમે ધીમે તેણે આંતરિક કાબૂ મેળવ્યો હતો. તથા અનાસક્તિ અને સમાધાન પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં, અને તેને લીધે તેને શાંતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. તેણે ઘણા વિષયોમાં રસ લીધો હતો. વળી, તે દરેકમાં તેણે વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરી હતી. તે ફિલસૂફ હતો, કવિ હતો, નાટકકાર હતો, અને વિજ્ઞાનના વિવિધ વિષયોમાં રસ લેનાર વિજ્ઞાની પણ હતો. વળી, એક નાનકડા જર્મન રાજ્યનો તે પ્રધાન પણ હતો. આપણે તો ખાસ કરીને તેને કવિ તરીકે પિછાનીએ છીએ. અને 'ફાઉસ્ટ' નામનું નાટક એ તેની સૌથી મશહુર કૃતિ છે. તેના લાંબા જીવન દરમિયાન તેની કીર્તિ દૂરદૂર સુધી પ્રસરી અને સાહિત્યના તેના પોતાના ક્ષેત્રમાં તો તેના દેશબંધુઓ તેને દેવતાઈ પુરુષ તરીકે લેખવા લાગ્યા હતા.

શીલર તેનો સમકાલીન હતો. તે પણ કવિ હતો અને ગઅટે કરતાં વયમાં નાનો હતો. છતાં એ બંને વચ્ચે ઘનિષ્ઠ સંબંધો હતા. અને નેશનલ થીએટરના પ્રાંગણમાં ગઅટે અને

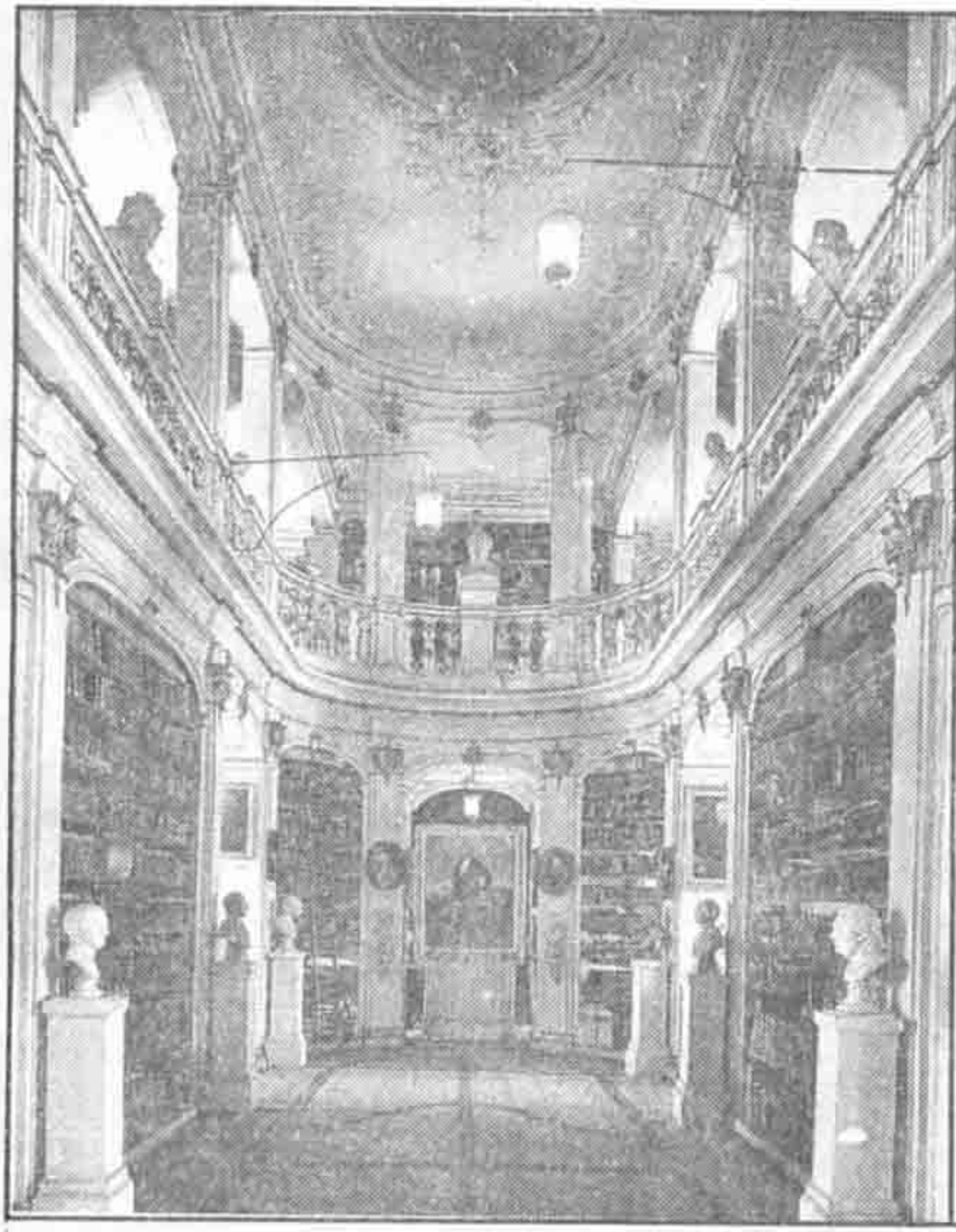
જર્મન નેશનલ થીએટરના પ્રાંગણમાં ગઅટે અને શીલરની પ્રતિમા. બન્ને મિત્રો હતા.

શીલરની ઘનિષ્ટતા સૂચવતું એક શિલ્પ પણ છે.

ઈ. ૧૯૯૯ની સાલમાં ગઅટેની ૨૫૦મી જન્મજયંતી આવે છે ત્યારે ફલોરેન્સ, આમ્સ્ટર્ડમ અને માંચેસ્ટરની માફક જર્મનીના થુરિંજીયાનું વાઈમર નામનું નગર ઈ. ૧૯૯૯ના યુરોપના કલ્ચરલ નગર તરીકે વિકસાવવાનું નક્કી થયું છે. આ આહ્‌વાનની પૂર્વતૈયારી રૂપે માત્ર વાઈમર જ નહિ પણ સમગ્ર જર્મની કાર્યરત બની ગયું છે. ફેડરલ ગવર્નમેન્ટે પણ આ વિચારને આવકાર્યો છે અને કલ્ચરલ કેપિટલ ઑફ યુરોપ લિમિટેડ કલ્ચરલ કેપિટલ - ૧૯૯૯ની તાજેતરમાં એક કમિટી પણ નિમાઈ છે. માત્ર વાઈમર જ નહિ પણ સમગ્ર યુરોપ આ અંગે સહભાગી બનશે.

ઈટાલીમાં ગઅટે

ગ્રીન કેસલમાં રૉકોકો હૉલ ખાતે આવેલું જર્મન પ્રશિષ્ટ સાહિત્યનું કેન્દ્રિય ગ્રંથાલય

કલ્પચર કેપિટલ બનાવવાનો આ વિચાર આવકાર્ય છે. આ રીતે યુરોપનાં નગરો સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિ પણ આગળ આવતાં રહીએ દૃષ્ટિએ ઘણો ફાળો આપી શકે. વાઈમર આ દૃષ્ટિએ મહાભાગી છે. વળી, યોગાનુયોગ પણ કેવો ? કવિ ગઅટેની ૨૫૦મી જન્મજયંતી.

સિબિલ ફોન કુલીવનું ચિત્ર એ વાઈમરના સંગ્રહાલયમાં છે. લુકાસ ક્રેનેચ સેને આ પોર્ટ્રેટ તૈયાર કરેલું,જેનો જન્મ ૧૪૭૨ અને અવસાન વાઈમરમાં ૧૫૫૩માં થયું હતું.

કબ્રસ્તાનનો ભેદ

મૂ.લે. સત્યજિત રાય
અનુવાદ : સુકન્યા ઝવેરી

રહસ્ય અને રોમાંચના નિરૂપક નવલકથાકાર જટાયુ ઉર્ફે લાલમોહન ગાંગુલીની લખેલી નવલકથા પરથી બૉમ્બેના પરિચાલક પુલક ઘોષાલે ઉતારેલી ફિલ્મ કલકત્તાના પૅરેડાઈઝ થિએટરમાં જૂબિલી ઉજવ્યાને બરાબર ત્રીજે દિવસે સાંજના જોરથી સારેગમ હોર્ન વગાડી એક સેકન્ડ-હેન્ડ ઍમ્બૅસેડર ગાડી આવી અને અમારા ઘર સામે ઊભી રહી. અમને ખબર હતી કે લાલમોહનબાબુ એક ગાડી ખરીદવાના વેંતમાં છે. પણ એ આટલું જલદી સંભવશે એવો તો ખયાલ નહોતો. અને કેવળ ગાડી ખરીદી એટલું જ નહિ, ડ્રાઈવર પણ રાખ્યો છે; કેમ કે લાલમોહનબાબુને ગાડી ચલાવતાં આવડતી નથી. એ તો ઠીક પણ શીખવાની ઇચ્છાય નથી. એ વાત એમણે અમને એટલી બધી વાર કહી હતી કે અંતે નછૂટકે ફેલુદાને એનું કારણ પૂછવું પડ્યું. એટલે લાલમોહનબાબુ કહે કે પાંચેક વર્ષ પહેલાં એક મિત્રની ગાડી પર શીખવા માંડ્યું હતું. 'બે દિવસ શીખ્યો. ત્રીજા દિવસે એક સરસ વાર્તાનો પ્લૉટ મગજમાં ઘૂમતો હતો એવામાં ફર્સ્ટ ગીઅરમાંથી સેકન્ડ ગીઅરમાં નાખવા જતાં ગાડીએ એવો આંચકો ખાધો કે પ્લૉટના દોર કોણ જાણે ક્યાંય ગુમ થઈ ગયા., મારો એ અફસોસ આજ પણ ગયો નથી.'

સફેદ શર્ટ અને ખાખી પૅન્ટ પહેરેલા ડ્રાઈવરે નીચે ઊતરી દરવાજો ખોલ્યો એટલે લાલમોહનબાબુ નાનકડો કૂદકો મારી, રસ્તા પર ઊતરવા જતા હતા ત્યાં ધોતિયાની પાટલીનો છેડો પગમાં આવતાં ગોઠીમડું ખાતા રહી ગયા છતાં પણ એમના હોઠના ખૂણેથી હાસ્ય ગયું નહોતું. ફેલુદા જો કે ગંભીર હતા. ત્રણે જણ ઘરમાં આવી બેઠા એટલે એમણે મોં ખોલ્યું, 'તમારું આ વિચિત્ર હૉર્ન બદલાવી ચાલુ સાધારણ સભ્ય હૉર્ન નખાવશો નહિ ત્યાં સુધી આ ગાડીને રજની સેન રોડમાં પ્રવેશવાની મનાઈ છે.'

જટાયુએ જીભ કાઢી. 'મને થયું કે આ લગાડવું જરાક રિસ્કિ છે. પણ જ્યારે ડેમોન્સ્ટ્રેટ કર્યું ત્યારે હું નખાવવાની લાલચ ન રોકી શક્યો. - જાપાની છે, સમજ્યાને!' 'કાન ફાડી નાખે એવું, જીવ બાળે એવું' ફેલુદા બોલ્યા. 'તમારા પર હિન્દી ફિલ્મની અસર આટલી વધી જલદી થશે એનો તો મને ખ્યાલ નહોતો. અને રંગ પણ એટલો જ પીડાદાયક.'

લાલમોહનબાબુએ કાતરભાવે હાથ જોડ્યા. 'માફ કરો મિસ્ટર મિત્તિર. હૉર્ન તો હું કાલે જ ચેન્જ કરીશ, પણ રંગ રહેવા દો. ગ્રીન ખૂબ આરામદાયક છે.'

ફેલુદા વાતનો દોર જતા કરી, ચાનો ઑર્ડર દેવા જતા હતા ત્યાં લાલમોહનબાબુએ રોકીને કહ્યું, 'એને રહેવા દો' ચાલો એક વાર એક આંટો મારી આવી. તમને અને તપેશબાબુને એકવાર બેસાડીશ નહિ ત્યાં સુધી મારા જીવને શાંતિ નહિ થાય. બોલો ક્યાં જશું!'

ફેલુદાએ વાંધો ન ઉઠાવ્યો. જરાક વિચાર કરી કહ્યું, 'તોપસેને એક વાર ચાર્નકની સમાધિ દેખાડી આવવાનો વિચાર છે.'

'ચાર્નક! જૉબ ચાર્નક!'

'ના.'

'તો ચાર્નક બીજો પણ છે!'

'બીજાયે છે, પણ કલકત્તાનો પ્રતિષ્ઠિત ચાર્નક એક જ જણ.'

'તો પછી -'

તેનું નામ જૉબ નહિ જોબ. જૉબ એટલે કામ, નોકરી, અને જોબ નામ છે. બીજા એ ભૂલ ભલે કરે પણ તમે શા માટે કરો છો?'

અહીં કહી રાખું કે ફેલુદાનો લેટેસ્ટ શોખ છે જૂનું કલકત્તા. ફેન્સી લેનમાં એક ખૂનની તપાસ કરવા ગયા ત્યારે એને ખબર પડી કે ફેન્સી અસલમાં છે ફાંસી, અને એ જ લત્તામાં બસો વર્ષ પહેલાં નંદકુમારને ફાંસી અપાઈ હતી. બસ, ત્યારથી જ એ શોખ લાગ્યો છે. ગયા ત્રણ મહિનામાં એણે એ વિષે કેટલી બધી ચોપડીઓ વાંચી છે, નકશા જોયા છે, ચિત્રો જોયાં છે કે એનો શુમાર નથી! અને એની સાથે મારું પણ જ્ઞાન વધી રહ્યું છે. અને એનો સૌથી મોટો અંશ આવ્યો છે વિકટોરિયા મેમોરિયલ-(મ્યૂઝીઅમ)માં બે બપોર વીતાવ્યાથી.

ફેલુદાનું કહેવું છે દિલ્હીઆગ્રા પાસે કલકત્તા બચ્ચું કહેવાય, છતાં પણ એની મહત્તાને ઉડાવી દીધે ન ચાલે. અહીં તાજમહાલ નથી, કુતુબમિનાર નથી, જોધપુર-જેસલમેર જેવા કિલ્લા નથી. કાશીવિશ્વનાથની ગલી નથી - એ બધું ઠીક - 'પણ તું વિચાર કર તોપસે - એક સાહેબે મચ્છર, માખી, સાપ, દેડકા, ચામાચીડિયાથી ભરેલા મેદાનને વગડાને એક છેડે, ગંગા-કાંઠે બેસી વિચાર કર્યો કે અહીં કોઠીની સ્થાપના કરશે, અને જોતજોતામાં જંગ સાફ થઈ જઈ ત્યાં મકાનો બન્યાં, અટ્ટાલિકાઓ, રસ્તાઓ બન્યા, રસ્તાની બે બાજુએ ગૅસની લાઈટ થઈ, એ રસ્તા પર ઘોડા દોડ્યા, પાલખીઓ દોડી, અને સો વર્ષ જતાં - ન જતાં તો એવું એક શહેર બની ગયું

- સિટી ઑફ પૅલેસીસ. અત્યારે એ શહેરના કેવા દેદાર થઈ ગયા છે એ વાત જવા દે, હું ઈતિહાસની વાત કરું છું. શહેરના રસ્તાનાં નામ બદલી તેઓ ઈતિહાસને ભૂંસી નાખવા માગે છે; પણ એ શું ઉચિત છે? કે એ શું સંભવિત છે? જો કે સાહેબલોકોએ તો એ પોતાની સગવડ માટે જ કર્યું હતું, પણ જો ન કરત, તો ફેલુ મિત્તિર અત્યારે શું કરતો હોત એનો વિચાર તો કર! એના એક ચિત્રની કલ્પના તો કર - તારો ફેલુદા - પ્રદોષચંદ્ર મિત્ર, પ્રાઈવેટ ઈન્વેસ્ટિગેટર - કોઈ જમીનદારના ચોપડામાં માથું ઘાલી કલમ ચલાવતો હોત. જ્યાં ફિંગર પ્રિન્ટ જો કહીએ તો સમજાય અંગૂઠાછાપ.'

બી.બી.ડી. બાગ - જેનું નામ હતું ડેલહાઉઝી સ્ક્વેર - જે ડેલહાઉઝી આપણા દેશમાં આવી લપાલપ રાજ્ય ગળી ગયો હતો, અને સાથેસાથે પ્રથમ રેલગાડી અને પ્રથમ ટેલિગ્રાફ - તાર ચાલુ કર્યા હતા. - એ બી.બી.ડી. બાગમાં બસો વર્ષ પુરાણા સેન્ટ જોન્સ ચર્ચના કંપાઉન્ડમાં કલકત્તાના ઈંટના પ્રથમ મકાનમાં જોબ ચાર્નકની કબર જોઈને લાલમોહનબાબુ જો કે બોલ્યા હતા 'થ્રિલિંગ,' પણ મને લાગે છે કે એ શબ્દ આકાશમાં વાદળની ઘનઘોર ઘટા અને એ સાથે ગુરુગંભીર ગડગડાટ માટે જ! કબર પરની માર્બલની એક તકતી તરફ થોડી વાર તાકી રહી તેઓ કહે, 'આ તો લાગે છે જોબ પણ નથી - જોબુસ આ વાત શું છે, કહો જોઈ?'

'જોબુસ છે જોબનું લૅટિન સંસ્કરણ.' ફેલુદા બોલ્યો. 'આખું લખાણ લૅટિનમાં છે એ તમને ખબર ન પડી?'

'લૅટિન-ફૅટિન મને ન આવડે, મોશાઈ. અંગ્રેજી નથી એટલી ખબર પડી. નામ ઉપર ડી.ઓ.એમ. કેમ લખ્યું છે!'

ડી.ઓ.એમ, એટલે ડોમિનુસ ઓમનિઉમ મૅજિસ્ટેર. એટલે કે ઈશ્વર સર્વનો કર્તા છે. અને એની નીચે જે શબ્દો લખ્યા છે એમાંથી એક શબ્દ જુઓ, Marmore-'મર્મર સૌધ' તો ખબર છે ને? એ મર્મર અને આ મારમોર એક જ વસ્તુ - માર્બલ. અને બીજી એક મજા શું છે ખબર છે ? 'મર્મર' શબ્દ સંસ્કૃત નથી ફારસી છે. અને 'સૌધ' છે સંસ્કૃત. આ રીતે સંસ્કૃત-ફારસી કે સંસ્કૃત-અરબી શબ્દોને મસ્ત રીતે આપણે જોડી દઈએ છીએ. જેમકે સલાહ-પરામર્શ. સલાહ છે સિલાહ, એટલે કે પરામર્શ પરામર્શ સંસ્કૃત શબ્દ. એવો બીજો શબ્દ છે કાગળપત્ર. કાગળ અરબી, પત્ર સંસ્કૃત. એ પછી.'

ફેલુદાનું લૅક્ચર પૂરું ન થયું, કારણ વાત નહિ ચિત નહિ ને અચાનક ઊઠ્યું ધૂળનું એક વાવાઝોડું (જટાયુ કહે પ્રલયંકર). એવું મેં ક્યારેય જોયું નહોતું. અમે તો દેમાર કરતા લાલમોહનબાબુની લીલી ઍમ્બૅસૅડરમાં જઈને બેસી ગયા, અને ડ્રાઈવર હરિપદબાબુએ ગાડી એસ્પ્લેનેડ ભણી મારી મૂકી. આ પહેલી વાર જોયું કે ચોક્ટર - સૉરી- શહીદમિનાર દેખાતો નહોતો. હવાની ઝડપ ખબર નહોતી પડતી, કેમ કે ગાડીના કાચ બંધ કરેલા હતા. પણ એ જોયું કે શિંગચણાવાળાનું પાતળું લાંબું નેતરના મૂડા જેવું સ્ટૅન્ડ એટલે કે ખૂમચો, જેના પર એ પોતાનો સામાન ને થાળો રાખે છે, એમાંનું એક કિલ્લાના મેદાનમાંથી ઊડીને હવામાં ઊડતું-ઊડતું આવી અમારી આગળની ચાલુ બેમાળી બસ જોડે અથડાઈને બીજી પળે ત્યાંથી વછૂટી કર્ઝન પાર્ક તરફ ઊડી ગયું.

પાર્ક સ્ટ્રીટ પાસે આવી જોયું તો ટ્રામ બંધ. કેમ કે એક દેવદાર ઝાડ તૂટીને ટ્રામના પાટા પર પડ્યું હતું. ફેલુદાની ઈચ્છા હતી કે અમને પાર્ક સ્ટ્રીટનું જૂનું કબ્રસ્તાન દેખાડે, પણ આ વાવાઝોડાને લીધે એ સંભવ્યું નહિ. જો જાત તો વખતે એક ઘટના નજર સમક્ષ બનતી જોઈ શકત - બીજે દિવસે સવારે જેના વિષે છાપામાં આવ્યું હતું. ચોવીસ જૂનના આ પ્રલયંકર વાવાઝોડામાં સાઉથ પાર્ક સ્ટ્રીટ કબ્રસ્તાનમાં એક ઝાડ તૂટી પડતા નરેન્દ્રનાથ વિશ્વાસ નામના એક પ્રૌઢ સજ્જનને ખૂબ ઈજા થઈ હતી. તમને હૉસ્પિટલમાં લઈ જવામાં આવ્યા હતા. જો કે તેઓ સાંજના આ જૂના આદિકાળના કબ્રસ્તાનમાં શું કરતા હતા એ છાપામાં નહોતું આપ્યું. (ક્રમશઃ)

અનુસંધાન] વાચકો લખે છે [પૃ. ૨ થી

વસન્તઋતુમાં તાજું ખીલેલું પુષ્પ જેમ શોભે, શ્યામલ રાત્રિના આરંભે જેમ ચાંદની ખીલે, તેમ, કરમચંદના પુત્ર હે ગાંધી, તમારો શુભ યશ, તેની અત્યંત નિર્મળ આભા વડે, દિશાઓમાં ઝળહળે છે. (૨)

વીરાંગના આર્યપત્નીના સહચર હે મોહનદાસ ગાંધી, તમારા જેવા જ્ઞાનીનો યશ, માધુર્યમાં અમૃતરસને, પરાગભરી સુગંધમાં કમળને, નિર્મળતામાં ચન્દ્રકિરણોને અને ચમકતી કાન્તિમાં મોતીઓની સેરને પરાજિત કરે છે, તે મનુષ્યોના કાનના નાના અમથા છિદ્રમાં શી રીતે સમાઈ શકતો હશે ? (૩)

તમારા યશનો સ્વાદ માણતા કવિઓને સંદેહ જાગે છે કે શું આ તે દેવોએ પીતાં વધેલા અમૃતની ધારા સ્વર્ગમાંથી ઝરે છે ? કે શિવજટામાંથી વહેતો ગંગાપ્રવાહ ભૂમિને શીતળ કરી રહ્યો છે ? કે કલ્પવૃક્ષનાં પુષ્પોની પરાગરજ ભમરાઓના મુખેથી વરસી રહી છે ? (૪)

જેવી રીતે, ચન્દ્રને જોઈ ચકોરો, જેવી રીતે સૂર્યને જોઈ ચક્રવાકો રાજી રાજી થાય છે તે પ્રમાણે, તમને ગાંધીજીને નિહાળી, મનુષ્યો પરમાનન્દસિન્ધુમાં ગરકાવ થઈ જાય છે.(૫)

પ્રખ્યાત સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશના રહેવાસી મનુષ્યોનું આ મોટું સદ્ભાગ્ય છે કે, શૌર્ય, ધીરજ વગેરેથી યુક્ત પવિત્ર ગાંધીજીએ ભારતની ભૂમિમાં દીક્ષા લીધી છે.(૬)

જ્યાં સુધી ચતુર્મુખ બ્રહ્માના મુખમાંથી નીકળેલી વેદત્રયી છે, જ્યાં સુધી વાલ્મીકિ કવિએ રચેલું રમણિય રામચરિત છે, જ્યાં સુધી વ્યાસની શ્રીકૃષ્ણના ચરિતામૃતભરી સૂક્તિઓ છે, જ્યાં સુધી વાગ્દેવીના પનોતા પુત્ર કાલિદાસની વાણી છે, જ્યાં સુધી આર્યોનો વંશ છે, અને પવિત્ર નારીઓનાં ચરિત્રો છે, ત્યાં સુધી, તમારી દેશસેવામાંથી પ્રગટ થતી નિર્મળ કીર્તિ તપો ! (૭, ૮, ૯)

વિક્રમસંવત ૧૯૭૧, ૨૭ જાન્યુઆરી ૧૯૧૫,

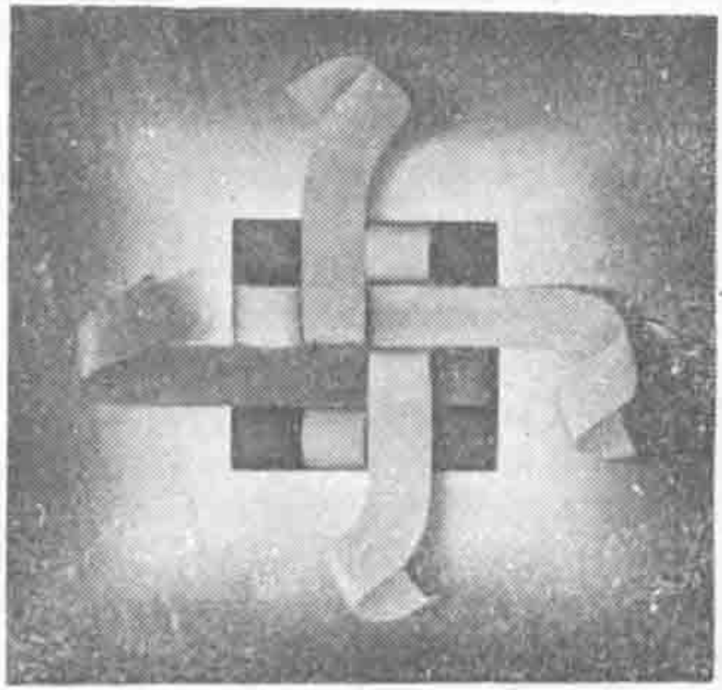
માઘ શુક્લ ૧૨, બુધવાર, ૯-૩૦

રાજવૈદ્ય જીવરામ કાલિદાસ,

શાસ્ત્રી, રસશાલા ઔષધાશ્રમ, ભુવનેશ્વર પીઠ, ગોંડલ (મૂળ સંસ્કૃતમાંથી અનુવાદ : વિજય પંડ્યા, અમદાવાદ.)

કલાયાત્રી

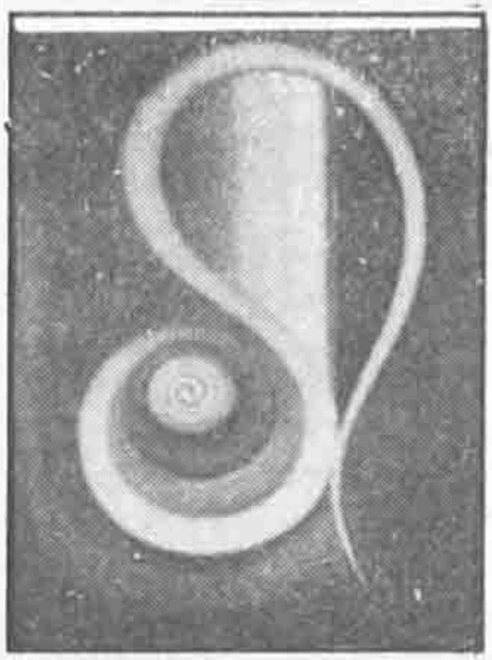
મધુકર ભાટ

મહારાષ્ટ્રના જલગાંવ જિલ્લાના ચોપડા ગામમાં ઈ. ૧૯૩૫માં જન્મેલા અને ગુજરાતમાં અમદાવાદમાં સ્થિર થયેલા વ્યાવસાયિક કલાકાર મધુકર ભાટ નાનપણથી જ ચિત્રકામમાં રસ લેતા હતા. ઈ. ૧૯૫૬થી ૧૯૬૦ સુધી મુંબઈમાં જે.જે. સ્કૂલ ઑફ આર્ટ્સમાં કલાભ્યાસ કરી બૅચલર ઑફ ઍપ્લાઈડ આર્ટ્સની ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરી.

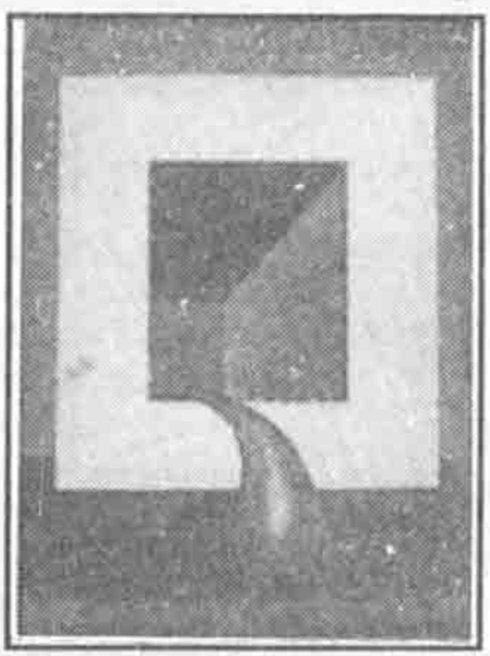
ચિત્રકળાના ક્ષેત્રે તેઓ સુદીર્ઘ કારકિર્દી ધરાવે છે. ગ્રાફિક કલાક્ષેત્રનો એમને બહોળો અનુભવ છે. વ્યાવસાયિક કલાકાર તરીકે તેમણે ઘણી ખ્યાતનામ કંપનીઓ સાથે કામ કર્યું છે. ૧૯૭૪ તથા ૧૯૭૬માં શિષ્યવૃત્તિ મેળવી તેઓ બે વાર અમેરિકાની કલાયાત્રાએ જઈ આવ્યા છે. ત્યાં તેમણે પોતાનાં ચિત્રોનાં પ્રદર્શનો કર્યાં છે. અમદાવાદના ભદ્ર વિસ્તારમાં તેમનો વિશાળ ગ્રાફિક ડિઝાઈન સ્ટૂડિઓ છે. રાષ્ટ્રિય કક્ષાનાં તેમજ રાજ્ય પ્રદર્શનોમાં તેમણે ઘણી વાર ભાગ લઈ જે પારિતોષિકો પ્રાપ્ત કર્યાં છે તેમાં બૉમ્બે આર્ટ સોસાયટી, ગુજરાત રાજ્ય લલિતકલા અકાદમી, હૈદરાબાદ કલાપરિષદનો સમાવેશ થાય છે. ૧૯૭૨માં ભારત કલાપરિષદ હૈદરાબાદ તરફથી તેમને સુવર્ણચંદ્રક પ્રાપ્ત થયેલો.

મધુકરભાઈને જેટલો ચિત્રકલામાં રસ છે તેટલો તંત્ર અને યોગમાં રસ છે. એમનાં કેટલાંક ચિત્રોમાં એમણે તંત્રનો વિષયવસ્તુ તરીકે ગૂઢ અને અમૂર્ત શૈલીએ

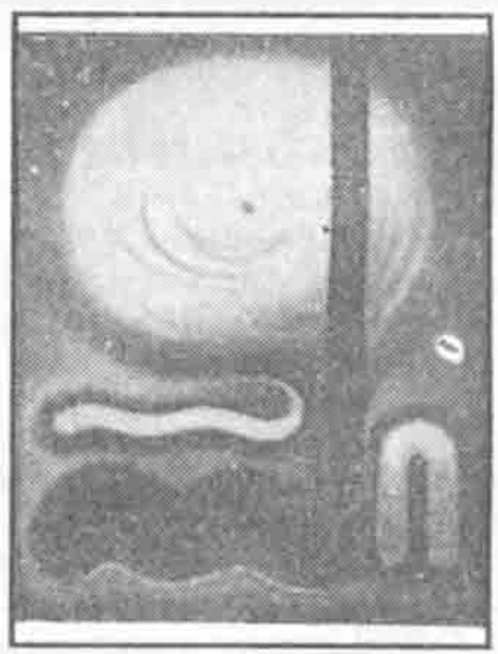
આત્મચૈતન્ય

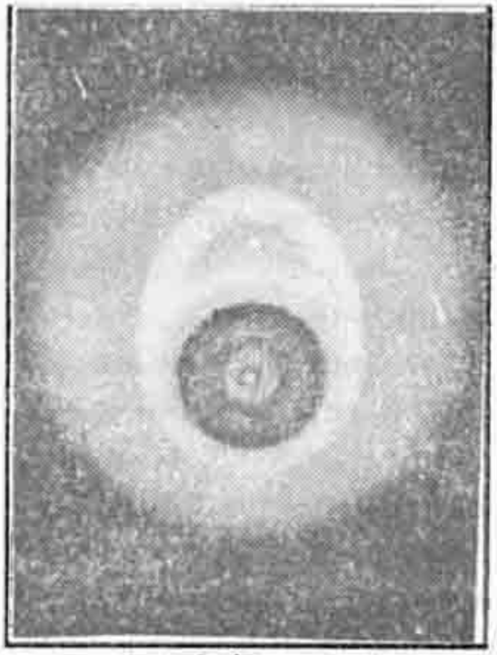

જીવનસ્રોત

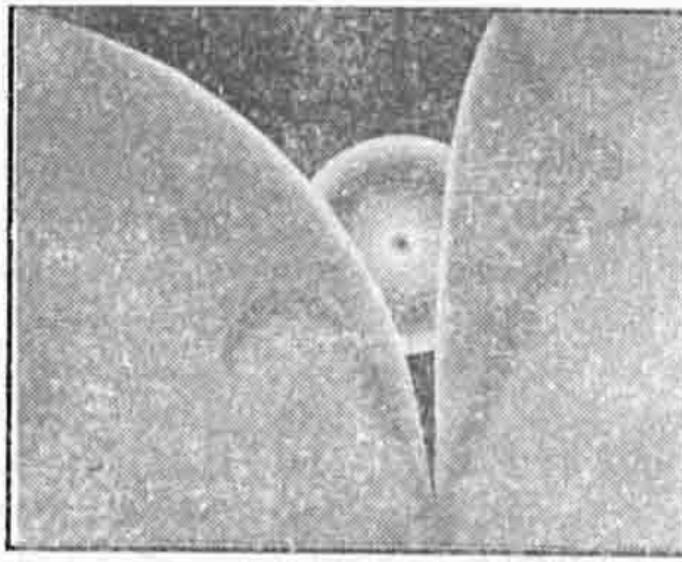

ઊર્ધ્વગતિ

પ્રકૃતિનું રહસ્ય

અતિથિ

ઉપયોગ કર્યો છે. તેમનાં આવાં કેટલાંક ચિત્રો અહીં આસ્વાદ-અર્થે પ્રકટ કર્યાં છે. અમૂર્ત જણાતાં આ ચિત્રોને તંત્રનો ચોક્કસ આધાર હોવાથી તેને તાંત્રિક શૈલીનાં ચિત્રો કહી શકાશે.

આ ચિત્રોમાંના ભૌમિતિક આકારોમાં બિન્દુ કેન્દ્ર સ્થાને છે. આ બિન્દુમાં સમસ્ત બ્રહ્માંડ સમાયેલું છે. આ ચિત્રો જોતાં તેમાંના બિન્દુની જાદુઈ અસરનો અનુભવ થાય છે. તેમનાં આ પ્રકારનાં ચિત્રોનું મુખ્ય વિષય વસ્તુ 'માનવની આંતરિક શાંતિ અને સત્ય માટેની શોધ' છે. તેમણે પોતાનો આ વિભાવ તૈલરંગોમાં પ્રકટ કર્યો છે. એમના રંગોની તાજગી, પ્રારદર્શક્તા અને મધુરતા આકર્ષક જણાય છે. સ્પ્રેનો ઉપયોગ કરી બનાવેલાં હોય તેવાં લાગતાં આ ચિત્રો કેવળ પીંછીના લસરકે જ તૈયાર થયાં છે. ભૌતિકવાદના અતિરેકના આ કાળમાં મધુકરભાઈનાં તંત્ર-આધારિત આ ચિત્રો માનવમનને ઊર્ધ્વ દિશામાં લઈ જવાના પ્રયત્નરૂપ હોઈ આવકાર્ય છે. - **બંસીલાલ દલાલ**

અનુસંધાન] **સ્થિર નદી સરતાં નીર** [પૃ. ૩૫થી

રેશમના દોરાના જથ્થાનાં પોટલાં હંમેશાં તદ્દન એકસરખાં જ હોય, અને ઉપર બાંધેલા દોરા દરેક પોટલા પર બરાબર એક જ જગ્યાએ હોય.

માટીનાં પૂતળાં બનાવતી એક ફૅક્ટરી માટે પણ વુશિ શહેર જાણીતું છે. એ બહુ મોટી નહોતી. મોટા ભાગે ત્યાં છોકરીઓ કામ કરતી હતી. એ બધી કાચી માટીનો લોંદો લે; ત્યાં જ, સામે ટ્રેબલ પર મૂકે, અને હાથથી જ પૂતળી બનાવે. દરેક પૂતળી - ડિઝાઈનને વિષય પ્રમાણે - બરાબર એકસરખી જ હોય. આકાર, ઊંચાઈ દરેકનાં એકસરખાં. આવડત તરીકે, અથવા શિસ્ત તરીકે, સરખાપણાની આ વૃત્તિ ઘણી સારી છે, પણ જ્યારે એમાં ચીની સરકારનો કશો સભાન સિદ્ધાંત જોવા મળે ત્યારે દુઃખ થાય. ચૅરમેન માઓ વ્યક્તિવાદનાં જોખમો પર ઘણું લખી ગયા. ત્યારથી સરકારની નીતિ પણ એ જ રહી છે. વ્યક્તિવાદને એ વખોડે છે. સરખાપણા પર, અને ભૂલ વગરની ચોક્કસતા પર, એનો ભાર રહે છે.

તોયે, કળાક્ષેત્રનો વિકાસ આવાં નિયંત્રણો હોવા છતાં પણ ખૂબ થયો છે તે ડગલે ને પગલે જોઈ શકાય છે. અમારી સાથેનાં માર્ગદર્શિકા મિસિસ લો કેટલાંક સામયિકો લાવેલાં, ને લવાજમ ભરવા માટેનાં પરિપત્ર. મને ખાસ કરીને બેમાં રસ પડેલો - 'ચીનમાં સ્ત્રીઓ' અને 'ચીની સાહિત્ય.' કયું મંગાવવું એ નક્કી કરતાં મુશ્કેલી પડેલી. પછી જ્યારે સામયિક નિયમિત રીતે ન્યૂ યૉર્ક પહોંચવા માંડ્યું ત્યારે ખૂબ આનંદ થયેલો. એની છપાઈ સરસ હતી, એમાં રંગીન ચિત્રો વિપુલ પ્રમાણમાં રહેતાં. વાર્તા ને કવિતાઓ હંમેશાં બહુ જોમવંત ના લાગતાં. આખરે તો અનુવાદ, એ કેમ ભુલાય? પણ દરેક મહિને આખો અંક વાંચી જવાની જરૂર જતી.

દેખીતું છે કે મેં 'ચીની સાહિત્ય' પર પસંદગી ઢોળેલી. એમાં સરકારી પ્રચાર નહિ હોય, પણ ચીની સર્જનશક્તિનું પ્રમાણ જોવા મળશે, એમ માનીને. એ બાબતે હું સાચી જ પડેલી. □

કંકાવટી

શ્રી માર્જરીબહેન

ગાંધીજીનાં કાર્યોમાં સતત સક્રિય રહેતાં એવાં માર્જરીબહેન હવે આપણી વચ્ચે નથી. એમનું અવસાન ૧૬મી ઑગસ્ટ ૧૯૯૫ના દિને લંડન પાસેના એક ગામમાં થયું. તેઓ નેવું વર્ષનાં હતાં. તેઓ કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીનાં ગ્રેજ્યુએટ હતાં. નાની ઉંમરથી જ એમને બહેનોનાં શિક્ષણ અને ઉન્નતિમાં રસ હતો. એટલે એ પહેલાં જર્મનીમાં શિક્ષક તરીકે કામ કરતાં હતાં. પછી એમને ભારતની વાતો સાંભળી ભારત આવવાનું આકર્ષણ થયું અને ૧૯૨૯માં ભારત આવ્યાં. શિક્ષિકા તરીકે કામ કરવાનું શરૂ કર્યું, તેઓ ત્યારે મદ્રાસમાં હતાં. ત્યાં એમને રાજાજીનો સંપર્ક થયો. તેમના અને ગાંધીજીના પત્રવ્યવહારથી વાકેફ થયાં અને ભારતની આઝાદી માટે કાર્ય કરવાનું મન થયું. એમણે ગાંધીજીનો સંપર્ક સાધ્યો. પછી તો એમણે ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર વિશે જાણ્યું અને એ શાંતિનિકેતન આવ્યાં. બંગાળી શીખ્યાં અને ટાગોરનાં ઘણાં પુસ્તકોનો અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યો. અહીં જ એ ઍન્ડ્રુઝને મળ્યાં. બન્ને વચ્ચે દોસ્તી થઈ. એમને ઍન્ડ્રુઝનું જીવનચરિત્ર લખવું હતું એટલે એ સેવાગ્રામ ગયાં, ત્યાં ગાંધીજીની મુલાકાત થઈ. ગાંધીજીએ માર્જરીબહેનનાં ખૂબ વખાણ સાંભળ્યાં હતાં. એમણે માર્જરીબહેનને નઈ તાલીમની શાળાનું સંચાલન કરવા કહ્યું. એમણે ઘણી જ કુશળતાથી આ કામ કર્યું. ૧૯૪૭માં ભારત આઝાદ થયું ત્યારે એમણે બ્રિટિશ નાગરિકત્વ છોડી ભારતનું નાગરિકત્વ સ્વીકાર્યું.

વિનોબાજીના ભૂદાન-ગ્રામદાન આંદોલનમાં પણ એમણે સક્રિય ભાગ લીધો. વિનોબાજીનાં પુસ્તકોનો અનુવાદ પણ કર્યો. ગામડાંનું જીવન એમને ખૂબ જ ગમતું. શાંતિસેનામાં પણ એમણે કામ કર્યું હતું. 'ગાંધીવિચાર' એમની જીવન સાધના બની ગયો હતો.

૧૯૬૫માં જયપ્રકાશના આમંત્રણથી નાગાલૅન્ડ ગયાં, ત્યાં ખૂબ જ મહેનત કરી શાંતિની સ્થાપના કરી.

એમને ઘણી ભાષા આવડતી હતી. એમાં હિન્દી, તામિલ, બંગાળી ભાષા ઉપર એમનો ખૂબ કાબૂ હતો.

હજી ગયે વર્ષે જ ૧૧ સપ્ટેમ્બરના રોજ જયજગત મહોત્સવ વખતે દિલ્લીમાં વિનોબાનું પુસ્તક 'અહિંસા કી તલાશ મેં'નું એમણે કરેલું ભાષાન્તર 'Moved by love'નું શંકર દયાળ શર્માએ વિમોચન કર્યું.

છેલ્લાં ૧૧ વર્ષથી તેઓ ઇંગ્લંડમાં હતાં. આ દિવસોમાં એમણે 'ઇંડિયન ટૅપેસ્ટ્રી' પુસ્તક છેલ્લું લખ્યું. ઑક્સફર્ડ પાસે ગાંધીવિચારના પ્રસાર માટે સમર સ્કૂલ ચાલતી એમાં એ વ્યાખ્યાન આપવા જતાં હતાં.

આમ, એમનું જીવન પ્રેરણાસ્રોત સમાન હતું. બધાં એમને માર્જરીબહેન કહીને સંબોધન કરતાં હતાં. મને વિચાર આવે છે કે ગાંધીજીએ એમનું નામ 'મંજરીબહેન' કેમ નહીં કર્યું હોય ? સ્ત્રીઓએ આવી પ્રતિભાશાળી સ્ત્રીના જીવનમાંથી પ્રેરણા મેળવી પોતાના સંજોગો અનુસાર પોતાના જીવનનું ધ્યેય નક્કી કરવું જોઈએ.

- તરલિકા આચાર્ય

તુલસીની કેક

સામગ્રી : તુલસીનાં પાન ૧ કપ, વરિયાળી+સુવાનાં પાન, તજ ૧ ચમચી, લવિંગ ૧ ચમચી, દૂધ ½ કપ, ઘઉંનો લોટ ૧-½ કપ, ખાંડ ¾ કપ, માખણ ½ કપ, બેકિંગ પાઉડર ૧ સૂપનો ચમચો.

રીત : તજ અને લવિંગનો ઝીણો ભૂકો કરવો. બધી વસ્તુઓ ભેગી કરી મિક્સરમાં નાખી હલાવવું. હાંડવા જેવો ઘટ્ટ લોટ કરવાનો છે એટલે પાણી નાખવું અને ખીરું રેડી શકાય એવું બનાવવું.

કેક બનાવવાના વાસણને ચારે બાજુ અને તળિયે માખણ લગાડી ઉપર લોટ છાંટવો. ચોંટી જાય એટલો રાખવો. વધારાનો ખંખેરી નાખવો.

આ કેકના તૈયાર કરેલા વાસણમાં ખીરું રેડી દો. ઓવનને મધ્યમસરની ગરમ કરવી. ગરમ થાય એટલે કેકનું વાસણ અંદર મૂકી દેવું. અર્ધો કલાકમાં કેક તૈયાર થઈ જશે. જોવા માટે ચપ્પુ અંદર ખોસી જોવું. લોટ ચોંટતો ન હોય તો કેક થઈ ગઈ છે એમ સમજવું. ઉપરથી થોડીક ગુલાબી થાય એટલે ઓવન બંધ કરી દેવી. કેકને બહાર કાઢી લેવી. થોડી વાર પછી જાળી વાળી ટ્રે ઉપર ઊંધી કરી કાઢી લેવી. આપતી વખતે લીલાં તુલસીની માંજર સાથે ડાળખી ઉપર ગોઠવવી. ગોળને ઢીલો થાય ત્યાં સુધી ગરમ કરી અંદર સૂંઠ અને ઘી નાખી તેને તૈયાર કરેલી કેક ઉપર રેડ્યા પછી ખાવાના ઉપયોગમાં લેવી.

- તરલિકા આચાર્ય

- રેશમી, શિફોન અને એવી બીજી ભારે સાડીઓને જીવાતથી બચાવવા સાડીના સળમાં લવિંગ મૂકવાં.

('ફૂલછાબ'માંથી)

અતીતમાં અવગાહન

પતંગ

અમારે ત્યાં વસંતનો બીજો માસ પતંગ ઉડાડવાની ઋતુ છે. આકાશમાં તમે નજર કરો તો વસંતનો સંદેશ આપી રહેલા કેટલા યે પતંગોથી આંખ ભરાઈ જાય. પણ હું ક્યાં છું ? મારી આસપાસ બધે શિયાળાની કરાળતા વિસ્તરી છે, છતાં મારા કૌમારની વસંત અને મારું વતન જાણે આકાશમાં શ્વાસ લઈ રહ્યાં છે.

હું પતંગનો શોખીન ન હતો. મારે મન એ બાળકોનાં અર્થહીન રમકડાં હતાં. પરંતુ એથી ઊલટું, તરતમાં જ માંદગીમાંથી ઊઠેલા દશ વર્ષના મારા નાના ભાઈને તો એની એટલી દિલ્લગી હતી કે એકકે પતંગ ખરીદવાનું પોતાનું ગજું ન હોવા છતાં તે આખો બપોર ફાટેલે મોંએ આકાશ સામું જ તાક્યા કરતો.

એક દિવસ સવારનો તે મારી નજરે ન ચડેલો. એટલામાં મને સાંભર્યું કે તે વાડામાં વાંસ એકઠા કરતો હતો. સીધો હું વાડામાં પહોંચ્યો. જોઉં છું તો ધૂળથી ઢંકાએલા ખેરીચા પાસે એક સ્ટૂલ પર બેસી તે પંતગનાં ધધ્ધોકમાન બનાવી રહ્યો હતો. મને જોતાં જ ચમકીને એ ઊભો થઈ ગયો ને ધ્રૂજવા લાગ્યો. લાલ ચળકતા કાગળનો પતંગ પણ બાજુમાં તૈયાર પડેલો.

મારી આ શોધથી મને સહેજ આનંદ થયો, પણ પછી એણે મારાથી લપાઈને આ બધું કેમ કર્યું એ સવાલથી મને ખૂબ ખેદ થયો. અને એ બધું માત્ર એક રમકડા માટે ! મને ખૂબ ક્રોધ ચડ્યો ને પતંગનો બધો મસાલો તેની પાસેથી ઝૂંટવી લઈ તેના કકડેકકડા કરી નાખ્યા. વય અને બળમાં હું એનાથી ચડિયાતો હતો એટલે વિજય મારો જ થયો. તેને જેમનો તેમ હૃદયભંગ ઊભો રહેવા દઈ હું મગરૂબીપૂર્વક ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. હવે એ શું કરવાનો એ હું નહોતો જાણતો, જાણવાની દરકાર પણ ન હતી.

પરંતુ, આખરે મારી સજાનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. અમે બંને ભાઈઓને એકબીજાથી વિખૂટા પડ્યે વર્ષો વીત્યાં બાદ, હું લગભગ આધેડ થવા આવ્યો હોઈશ ત્યારે, બાળકો માટે લખાએલી એક પરદેશી ચોપડી કમનસીબે મારા હાથમાં આવી. અને ત્યારે મને ખબર પડી કે બાળકો માટે રમત જેવું બીજું કોઈ પ્રોત્સાહન નથી ને રમકડાં તો તેમને મન દેવદૂત જેવાં છે. એ સાથે જ વીસ વર્ષ પહેલાંની મારી ઉપલી ધૃષ્ટતા મારી નજર આગળ ઓચિંતી તરી આવી ને મારું હૃદય જાણે સ્પંદનવિનાના સીસાના ગઠ્ઠા જેવું બની ગયું.

મને થયું કે, મારી ભૂલ સુધારવા માટે હું એને થોડા પતંગ મોકલી આપું, અને એના વારંવારના આગ્રહ મુજબ હું પણ તેની સાથે રમવા માંડું ! બસ હસીએ, ખેલીએ, બૂમો પાડીએ ને ગેલ કરીએ ! પણ અફસોસ, હવે વેળા વીતી ગઈ હતી. મારી જેમ તેને પણ મોટી દાઢી ઊગી આવી હતી. ત્યારે ? એની પાસે જઈને માફી માગું ? મને લાગ્યું કે એથી જ કદાચ મારા મનને સાંત્વન મળશે.

ફરી હું તેને મળ્યો ત્યારે મારા દિલમાં કંઈ ને કંઈ થવા લાગ્યું. આખરે મેં હિંમત પકડીને જાતે જ પતંગવાળો પ્રસંગ ઉખેળીને તેને કહ્યું કે, એ મારી જવાનીની ઉદ્ધતાઈનો દોષ હતો. મને ખાતરી હતી કે મારો ગુનો એ માફ કરશે.

'ખરેખર એવું બન્યું હતું ?' એ સાશ્ચર્ય સ્મિત કરતો કરતો બોલ્યો. જાણે કોઈ ત્રાહિતને લગતી વાત સાંભળતો હોય તેમ એ આખો પ્રસંગ તે સાંભળી રહ્યો. તેને એ બાબતનો રજ પણ ખ્યાલ નહોતો આવેલો.

સંપૂર્ણ વિસ્મૃતિ, નહિ તિરસ્કાર, નહિ ક્ષમા ! હું શી રીતે તેની માફી માગી શકું ? બીજી શી ઇચ્છા હું કરી શકું ? ભારે હૈયે મારે એ બોજો ઊંચકવો જ રહ્યો.

અને આજે આ ભૂમિમાં મધ્ય વસંતે જ્યારે જ્યારે આકાશમાં તરતા પતંગો જોઉં છું ત્યારે ત્યારે વિસ્મૃત બાળપણ નજર આગળ તરી આવી આશ્ચર્ય ને ગ્લાનિ અનુભવી રહું છું. (ચીની કથા) □

(સળંગ અંક ૨૦૫)

જયભિખ્ખુ સાહિત્ય ટ્રસ્ટ આયોજિત નિબંધ-સ્પર્ધા

શ્રી જયભિખ્ખુ સાહિત્ય ટ્રસ્ટ દ્વારા સ્વ. શ્રી કે. એલ. શેઠ અને શ્રીમતી કલાબહેન કે શેઠ પ્રેરિત જયભિખ્ખુ સ્મારક નિબંધસ્પર્ધાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. આમાં ધો. ૧૧, ૧૨ તેમજ સ્નાતક કક્ષા સુધીના વિદ્યાર્થીઓ માટે (૧) આઝાદી પછીનું ભારતીય રાજકારણ, (૨) સમાજમાં નારીનું સ્થાન, (૩) ઝવેરચંદ મેઘાણીની સાહિત્યસેવા અને (૪) ટેલિવિઝનનો પ્રભાવ - માંથી કોઈ એક વિષય પર બે હજાર શબ્દોની મર્યાદામાં ગુજરાતી અથવા હિન્દીમાં નિબંધ લખવાનો રહેશે. સાથે સ્કૂલ કે કોલેજના આચાર્યશ્રીનું પ્રમાણપત્ર બીડવાનું રહેશે. આમાં પ્રથમ પારિતોષિક રૂ. ૨૦૧, દ્વિતીય પારિતોષિક રૂ. ૧૦૧, તૃતીય પારિતોષિક રૂ. ૫૧ તથા પાંચ પ્રોત્સાહક અને પાંચ આશ્વાસક પારિતોષિકો આપવામાં આવશે. જ્યારે બીજા વિભાગમાં અનુસ્નાતક કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે અને સાહિત્યરસિકો માટે (૧) વર્તમાન શિક્ષણ પદ્ધતિમાં સુધારણા, (૨) રાજકારણમાં ધર્મ, (૩) જયભિખ્ખુની નવલકથાઓ અને (૪) ભારતીય સમાજમાં વહેમો અને અંધશ્રદ્ધા - માંથી કોઈ એક વિષય પર ત્રણ હજાર શબ્દોની મર્યાદામાં ગુજરાતી અથવા હિંદીમાં નિબંધ લખવાનો રહેશે. આમાં પ્રથમ પારિતોષિક રૂ. ૪૦૧, દ્વિતીય પારિતોષિક રૂ. ૨૦૧, તૃતીય પારિતોષિક રૂ. ૧૦૧ તથા પાંચ પ્રોત્સાહક અને પાંચ આશ્વાસક પારિતોષિકો આપવામાં આવશે. બંને વિભાગના નિબંધો ૨૫મી માર્ચ ૧૯૯૬ પહેલાં રજિસ્ટર્ડ પોસ્ટથી આ સરનામે મોકલવા : શ્રી કુમારપાળ દેસાઈ, ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, એચ. એલ. કોલેજ ઓફ કોમર્સ હોસ્ટેલના કંપાઉન્ડમાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧

અડકો દડકો

રીંછનું નાક કાળું કેમ ?

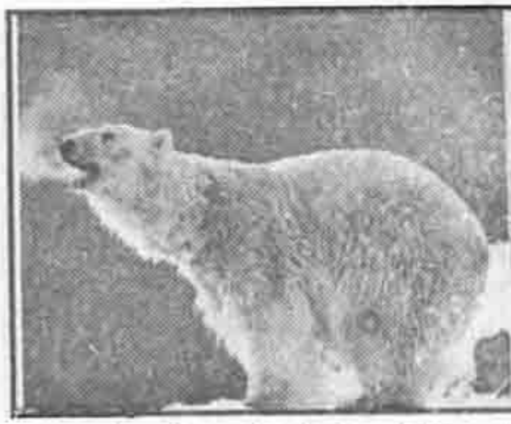
- શ્રદ્ધા ત્રિવેદી -

તમને ખબર છે કે બહુ વર્ષો પહેલાં રીંછ આખા શરીરે ધોળું જ હતું ? નવાઈ લાગીને ! પણ ખરેખર, એ સાચું છે. રીંછ આખા શરીરે સફેદ હતું, તેનું નાક પણ ! આજે તમે જુઓ છો કે તેનું નાક કાળું છે. હા, તે પણ સાચું. બાકી પહેલાં તેનું નાક પણ ધોળું હતું. તો પછી નાક કાળું કેવી રીતે થયું ? જાણવું છે ને ! તો સાંભળો :

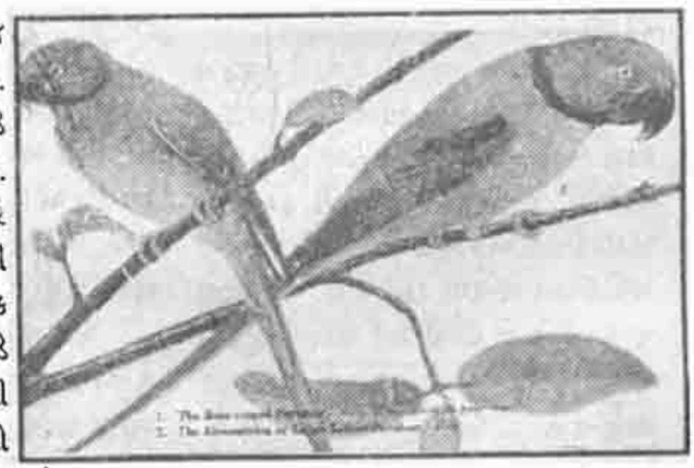
જ્યારે રીંછનું નાક પણ ધોળું હતું ત્યારની આ વાત છે. ઉત્તરધ્રુવના પ્રદેશને આપણે ટુન્દ્ર પ્રદેશ પણ કહીએ છીએ. આ પ્રદેશ કાયમ બરફથી છવાયેલો રહે. તેથી ધોળું રીંછ ગમે ત્યાં જાય પણ પકડાય, નહીં. બરફના એક ઢગલા પરથી જ્યારે તે બીજા ઢગલા પર કૂદે ત્યારે દૂરથી તો એમ જ લાગે કે જાણે પવનના જોરે બરફ જ ફેંકાયો ! રીંછ તો બરફ પર ભાઈ અહીં દોડે ને તહીં દોડે. પણ કોઈ તેને ન પકડી શકે કે ન કોઈ તેનો શિકાર કરી શકે; કારણ બરફ સાથે તેનું શરીર એવું તો ભળી જાય કે તે ક્યાં છે તેની ખબર જ ના પડે ને ! આથી તે ચૂપચાપ દરિયાઈ ઘોડા કે સીલ નામની માછલી પાસે જાય. અરે, તે માણસો પાસે પણ જાય. તેને બીક જ ન લાગે.

આ પ્રદેશના શિકારીઓ જ્યારે શિકારે જાય ત્યારે રીંછ તેમની સ્ત્રીઓ અને બાળકો પાસે આવે ને તેમને ડરાવે. તેમનાં અન્નપાણી ખાઈપી જાય. ને એમ બધાંને ત્રાહિમામ્ પોકરાવે. વારંવાર આમ થયા કર્યું તેથી બધાંય તેનાથી કંટાળ્યાં. પણ કરે શું ? તે પકડાય તો ને !

પણ એક દિવસની વાત છે. બધાં જ શિકારીઓએ તેને પાઠ ભણાવવાનું નક્કી કર્યું. તેઓ શિકારે ગયા છે એવો દેખાવ કર્યો. આથી રીંછ એક શિકારીના મકાનમાં ઘૂસ્યું.

શિકારીઓ કંઈ દૂર ગયેલા જ નહીં. આ તો રીંછને પકડવાની તેમની યુક્તિ હતી. તેને ભોળવવા તેમણે કેટલીક સુકાયેલી માછલીઓ ત્યાં બહાર મૂકી હતી. રીંછ તો રોજની ટેવ મુજબ ત્યાં આવ્યું ને માછલી ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યું. આ તકની રાહ જોઈને ઊભેલા શિકારીઓ હાથમાં મશાલ લઈ તેની ચારે બાજુએ વીંટળાઈ વળ્યા. વળી, શિકારી કૂતરાઓ પણ હાજર જ હતા. તે ય ફરી વળ્યા. શિકારીઓએ મશાલ વડે તેના શરીરે ડામ દીધા. તેથી તેના આખા શરીરે કાળાં કાળાં ધાબાં પડી ગયાં. તેમાંય વળી એક શિકારીએ તો મશાલ વડે તેના નાક પર એવું જોરથી માર્યું કે તેનું નાક તો એકદમ કાળું મેશ થઈ ગયું.

માંડ માંડ તે ત્યાંથી ભાગ્યું. ને દૂરના બરફના મોટા ઢગલા પર પહોંચી ગયું. કેટલોય સમય ત્યાં એકલું રહ્યું. આખો શિયાળો ત્યાં રહ્યું ને શરીર પરનાં કાળાં ધાબાં દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરતું રહ્યું. તેના શરીર પર વાળ બળી ગયા હતા તે નવા ઊગ્યા. તેથી તેનું શરીર પાછું ધોળું થયું. પણ નાક ? નાક તો કાળું જ રહ્યું.

પછી તો એવું થયું કે તે હરે-ફરે તો તરત જ ખબર પડી જાય. તેના કાળા નાકને લીધે જ તો ! જેવું બધાં તેને જુએ કે દૂર જ ભાગે. શરૂઆતમાં તો તેને ખ્યાલ ન આપ્યો કે કેમ બધાં પોતાનાથી દૂર ભાગે છે ? પાછળથી તેને ખ્યાલ આવ્યો કે આ તો તેના કાળા નાકનો પ્રતાપ છે. પણ તે ય ખૂબ ચતુર હતું. જ્યારે દરિયાઈ ઘોડા પાસે આવે ત્યારે તે ચૂપચાપ આવે ને પોતાનું નાક પંજા વડે દાબી દે. પણ તે માણસોથી તો દૂર જ રહેવા લાગ્યું. માણસોથી દૂર રહેવામાં જ તેને પોતાનું ભલું લાગ્યું ! (યુકાગીર લોકવાર્તા)

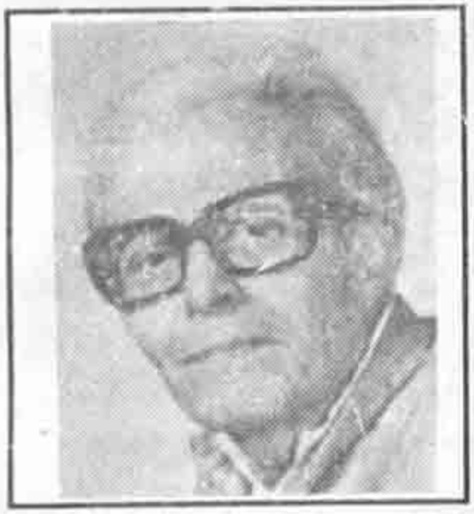
પોપટજી

કંઠે છે કાંઠલો કાળો, પોપટજી;
ક્યાં છે તમારો માળો, પોપટજી ?
રાતી તમારી છે ચાંચ, પોપટજી;
રામ નામ લેતાં ન આંચ, પોપટજી.
રંગ છે તમારો લીલો, પોપટજી,
જામફળ જોઈને ખીલો, પોપટજી.
ક્યાંથી આવ્યા ને ક્યાં જાશો, પોપટજી
મરચું આપું તો તમે ખાશો, પોપટજી :

- ધીરુ પરીખ

સાહિત્યસંપર્ક

રમણીક મેઘાણી, સ્વ.

ડિસેમ્બર ૧૯૯૫ની ૯મી તારીખે ટૂંકી માંદગી બાદ કલકત્તા ખાતે શ્રી રમણીક મેઘાણીનું અવસાન થતાં ગુજરાતી અનુવાદકોમાંના એક અચ્છા અનુવાદકની ખોટ પડી છે. એમનો જન્મ ૧૯૧૫ના ફેબ્રુઆરીની ૧૯મી તારીખે સૌરાષ્ટ્રના ડેડાણ ગામે થયેલો. પિતાનો વ્યવસાય કલકત્તા એટલે ત્યાંની ઍન્ગ્લો ગુજરાતી સ્કૂલમાં થોડું શિક્ષણ લઈ એકાદ વર્ષ ભાવનગરની દક્ષિણામૂર્તિ શાળામાં શિક્ષણ લઈ અભ્યાસ અધૂરો છોડી પિતાની તેલ-ઓસડિયાંની દુકાને બેસી ગયા.

પિતા અને કાકા ઝવેરચંદ મેઘાણીની સાહિત્યપ્રીતિ એમને વારસામાં મળેલી. ઘણી નાની ઉંમરે એમણે મૌલિક કાવ્યો તેમજ પછીથી લેખો પણ લખ્યા છે. શાળાના હસ્તલિખિત પત્રમાં લખવાનો આરંભ કરેલો. પરંતુ એઓ ઠર્યા અનુવાદની પ્રવૃત્તિમાં. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, શરદિન્દુ અને તારાશંકરની કેટલીક બંગાળી કૃતિઓના તેમણે ગુજરાતીમાં સફળ અને સરળ અનુવાદો આપ્યા છે. બંગાળી કૃતિઓનાં કથાવસ્તુ અને શૈલી તેમને ખૂબ આકર્ષતાં એટલે સ્વયં બંગાળી શીખી તેનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ આપ્યો. રવીન્દ્રનાથ અને શરદિન્દુના અનુવાદ તો એમની પૂર્વે પણ મળેલા, પરંતુ તારાશંકરની રચનાઓને ગુજરાતીમાં ઉતારનાર કદાચ તેઓ પહેલા અનુવાદક હશે.

એઓ અનુવાદ કરતી વખતે મૂળ બંગાળી કૃતિની ભાષાશૈલીનાં સૌંદર્ય અને મર્મને ગુજરાતીમાં યથાતથ ઉતારવા મથામણ કરે છે. એમના અનુવાદો જોતાં ગુજરાતી અને બંગાળી ઉભય ભાષાઓ પરની તેમની પકડની પ્રતીતિ થયા વગર રહેતી નથી. 'ગુરુદેવ અમારે આંગણે' (મૈત્રેયી દેવી), 'તણખલાં' (બનફૂલ), 'મન્વન્તર' (તારાશંકર બંદોપાધ્યાય), 'ચિત્રલેખા' (ભગવતીચરણ વર્મા), 'મરુભૂમિમાં' (શરદિન્દુ બંદોપાધ્યાય), 'આરોગ્ય નિકેતન' (તારાશંકર બંદોપાધ્યાય), 'જોડાસાંકોર ધારે' (અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુર, શ્રીમતી રાણી ચંદે), 'સાહેબ બીબી ગુલામ' (બિમલ મિત્ર), 'ઊધઈ' (શીર્ષેન્દુ મુખોપાધ્યાય) વગેરે એમના જાણીતા અનુવાદો છે. તારાશંકર બંદોપાધ્યાયની નવલકથા 'ગણદેવતા'નો એમણે કરેલો અનુવાદ ૧૯૮૯માં સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હી તરફથી પુરસ્કૃત થયો હતો. તો ત્યાર પછી એ જ વર્ષે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા અને ૧૯૯૦માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા આ અનુવાદ પુરસ્કૃત થયો હતો. રમણીકભાઈ સાહિત્યના અને સાહિત્યકારોના સાચા ચાહક હતા. આપણા અનુવાદકોમાં તેઓ આગલી હરોળમાંના હતા એ નિઃશંક હકીકત છે, પરંતુ એમનું જે કંઈ મૌલિક લખાણ હોય તે પણ હવે ગ્રંથસ્થ થવુ જોઈએ. એ એમને સાચી અંજલિ હશે !

- ધીરુ પરીખ

કિંગ્ઝલિ એમિસ

૧૯૫૪માં જેમની પ્રથમ નવલકથા 'લકિ જિમ' પ્રકટ થઈ અને તરત જ લોકચાહનાને વરી તે સર્જક કિંગ્ઝલિ એમિસનું તાજેતરમાં ૧૯૯૫ના ઑક્ટોબરના છેલ્લા સપ્તાહમાં અવસાન થયું છે. તેમનો જન્મ ૧૯૨૨માં દક્ષિણ લંડનના એક સાધારણ કુટુંબમાંથી આવતા આ સર્જકે તીખા તરુણ તરીકે આરંભકાળે સ્થાપિત હિતની સંસ્કૃતિ સામે અવાજ ઉઠાવેલો. દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધોત્તર નવલકથાકારોમાં એમિસનું નામ ખૂબ નોંધપાત્ર રહ્યું છે. સાફસુથરા હાસ્યરસના નિરૂપણે અને સુંદર ગદ્યશૈલીએ એમની અનુગામી યુવા સર્જકપેઢી પર ખાસ્સી અસર કરી હતી. ૧૯૪૧માં ઑક્સફર્ડમાં શિક્ષણ માટે પ્રવેશ મેળવ્યો, પણ બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન 'રૉયલ કૉર્પ્સ ઑવ સિગ્નલ્સ'માં નોકરીને કારણે ચારેક વર્ષ અભ્યાસ ખોરંભાયેલો. જાણીતા કવિ ફિલિપ લાર્કિનના તેઓ ગાઢ મિત્ર. ખાણીપીણીના બંને શોખીન. એમની પ્રથમ નવલકથા 'લકિ જિમ'ની વસ્તુસંયોજનાએ એમના પર એવી પકડ જમાવી કે ૧૯૯૪માં પ્રગટ થયેલી એમની એક અન્ય નવલકથા 'ધ રશિયન ગર્લ'માં પણ એ જ ધાટી અપનાવે છે. આવી જ એમની લોકપ્રિય નવલકથાઓ છે 'જેક્સ થિંગ' (૧૯૭૮) અને 'સ્ટેન્લિ અને વિમેન'(૧૯૮૫). એમની નવલકથાઓનાં પુરુષ અને સ્ત્રીપાત્રો પર એવો દોષ આરોપાયો છે કે તેઓ અરસપરસ અસદ્વ્યવહાર કરે છે.

તેઓ યુવાન હતા ત્યારે બ્રિટિશ

રૂઢિવાદી વિચારધારા જીવનના ખોટા અભિગમનો પ્રચાર કરતી તે તરફ તેમણે પોતાનો અણગમો પ્રકટ કરેલો અને પોતાની બુદ્ધિશક્તિને એની સામે કામે લગાડેલી. સારા સર્જનનો તેઓ મહિમા કરતા હતા. એમણે વીસેક જેટલી નવલકથાઓ ઉપરાંત વિવેચન, કવિતા અને અન્ય ગદ્યલખાણોનાં કેટલાંક પુસ્તકો આપ્યાં છે. ૭૩ વર્ષે એમના નિધન સાથે આ સદીના ઉત્તરાર્ધના ત્યાંના એક નોંધપાત્ર સર્જકનો યુગ આથમ્યો છે. -ધી. પ.

અવલોકન

'કૃતિ પ્રતિકૃતિ વિકૃતિ'

કૌશિક દીક્ષિતનો પ્રયોગલક્ષી લઘુકથાઓનો આ સંગ્રહ છે. આ તમામ લઘુકથાઓ બે દૃષ્ટિએ આસ્વાદી શકાય. એક તો લેખકે જૂની પૌરાણિક કથાઓનો સાધન તરીકે ઉપયોગ કર્યો છે. બીજું સાંપ્રત સમયના સામાજિક, વહીવટીય અને વ્યવહારુ સંબંધોની ઘટનાઓમાં પૌરાણિક તત્ત્વો ભેળવી દેવાની યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ છે.

જૂની કથાઓના ઢાંચાને બગાડીને નવા સંદર્ભમાં ફસાવી એક નવી કથા નિપજાવવાના અહીં પ્રયોગો છે. અહીં માત્ર સામાજિક કટાક્ષ, વ્યંગ કે હાસ્ય નથી, પણ આધુનિક સંવેદન-સભાનતા છે.

લેખક સરકારી અધિકારી હોવાને નાતે અધિકારીનો અવાજ, તંત્રીની આંટીઘૂંટી તેમ જ ગેરકાનૂની મૂલ્યો સામેનો આક્રોશ કુલ ચાલીશ લઘુકથાઓમાં વર્તાય છે. એમાં 'કુહાડી : કઠિયારાની અને દેવદૂતની', 'ભગવાન બધું જુએ છે', 'કાગડાનો સ્વબચાવ', 'પરીક્ષા', 'લાવરી, તેનાં બચ્ચાં અને દૂરદર્શન', 'યુરેક', 'વર ચડે કે વરદાન', 'જાતરા', 'બુદ્ધમાંથી સિદ્ધાર્થ', 'મોહનદાસ અને કરમચંદની વાત' નામક લઘુકથાઓ નોંધપાત્ર બનીને આસ્વાદ્ય બને છે.

['કૃતિ-પ્રતિકૃતિ-વિકૃતિ', લે. કૌશિક દીક્ષિત, કુસુમ પ્રકાશન, ૬૧ એ, નારાયણનગર સોસાયટી, પાલડી, અમદાવાદ-૭, પૃ. ક્રાઉન ૯૬, પ્ર. આ. કિંમત રૂ. ૩૦.] - ડૉ. નલિન પંડ્યા

પ્રાપ્ત પ્રકાશનો

ગાંધારી : 'ગાંધારી'ના પૌરાણિક પાત્રને આધુનિક વૈજ્ઞાનિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂકી આપતી લઘુનવલ. અહીં અધ્યાત્મ અને વિજ્ઞાનને એકરૂપ અને એકરસ કરવાનો પ્રયાસ લાગે. દુર્યોધન સહિત ગાંધારીના સો પુત્રો એ મહાભારતકાર વ્યાસ મુનિએ ગાંધારી પાસે કરાવેલો ટેસ્ટ ટ્યૂબ બેબીનો કદાચ પ્રથમ પ્રયોગનો કીમિયો આ નવલમાં છે. (હસમુખ બારાડી, રૂ. ૩૦, પૃ. ૮૦, : પાર્શ્વ પ્રકાશન, નિશા પોળના નાકે, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧.

ગઝલના ગગનમાં - ૧૩

ધૂની માંડલિયા

મુશાયરાના મંચ પર ચૂડીદાર, સુંદર ઝભ્ભો અને સાંભળતાંની સાથે જ દાદ દેવાનું મન થાય તેવો અવાજ અને દેખાવ એટલે જ ધૂની માંડલિયા. ગઝલકાર તરીકે ધૂની માંડલિયાએ આરંભ ઘણાં વર્ષો પહેલાં કરેલો. પરંતુ ઘણી પેઢીઓ સાથે કડીરૂપ સંકળાયેલા ધૂની માંડલિયા હજુ સુધી વિવેચકોની જાણે ધ્યાન બહાર જ રહ્યા છે. ૧૪ નવેમ્બર, ૧૯૪૫ના રોજ ઝીંઝુવાડા મુકામે જન્મેલા અને માંડલના વતની એવા અરવિંદભાઈ લીલચંદ શાહને ગુજરાતના ગઝલચાહકો ધૂની માંડલિયાના નામે ઓળખે છે.

અમદાવાદમાં બી.એ. સુધી અભ્યાસ પછી પત્રકારત્વક્ષેત્રે ઝંપલાવનાર અને 'સમભાવ' દૈનિકના ચીફ એડિટર તરીકે સેવા આપતા ધૂનીનાં બે પુસ્તકો પ્રકટ થઈ ચૂક્યાં છે. 'માછલી સાથે જ દરિયો' (ગઝલસંગ્રહ) ૧૯૮૪. અને 'વૃક્ષોપનિષદ' (વૃક્ષ લઘુકાવ્ય). ગઝલ માટે તેમને વડોદરાનો સંસ્કાર એવૉર્ડ પણ મળેલો છે. ગઝલ ઉપરાંત ધૂની સાંપ્રત ને ઐતિહાસિક લેખો પણ લખે છે.

આ જગતમાં નાનકડું દાન આપીને પણ પોતાના દાદાના દાદાના નામની તખ્તીઓ મુકાવવાનો લોકો આગ્રહ રાખતા હોય છે એ જમાનામાં સૌથી મોટી દાનેશ્વરી તો હવા છે અને તેની ક્યાંય તખ્તી નથી. આવી વાત કરનાર શાયરના થોડાક શેર માણીએ :

ક્યાંય તારા નામની તકતી નથી
હે હવા, તારી સખાવતને સલામ.

સ્હેજ અમથું વ્હાલ મળતું તો નમી પડતા,
થાય પણ શું? અવતર્યા છી ત્રાજવા રૂપે.

માછલી સાથે જ દરિયો નીકળ્યો,
લ્યો, ઋણાનુબંધ પાછો નીકળ્યો.

સાંજ પડતાંયે ફર્યું ના એટલે,
શોધવા પંખીને માળો નીકળ્યો.

આ જ આશા પર નિરંતર રણ હજી જીવ્યે જતું,
માછલીને ઝાંઝવામાં ફાવશે ક્યારેક તો.

એક સાચો શેર લખતાં એ ખબર નહોતી
જાત સોસરવું અમારે ચાલવું પડશે.

હાંસિયાના ભાગ્યમાં કોરાપણાનો શાપ,
એક અક્ષર કાજ એ ટટળી રહ્યો છે રોજ.

એ તો બધાંને ઓળખે છે, કોણ કેવાં છે?
જો કે અરીસાને અમે જ ઓળખ્યો નહીં.

એમ સમજી એ વસાતાં કે સવારે ખૂલશું,
દ્વારને પણ કેટલી શ્રદ્ધા હશે સાંકળ વિશે!

- રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'

આપણું ફળી

તું નાનો હું મોટો–
એવો ખ્યાલ જગતનો ખોટો;
આ નાનો, આ મોટો–
એવો મૂરખ કરતા ગોટો.
મન નાનું તે નાનો,
જેનું મન મોટું તે મોટો.

– પ્રેમશંકર ભટ્ટ

જગન મહેતાને વિશ્વગુર્જરી ઍવૉર્ડ

દેશ-વિદેશમાં વસતા લાખો ગુજરાતીઓ સાથે સંપર્ક અને સમન્વય કરવાના ઉદ્દેશથી સ્થપાયેલી 'વિશ્વ ગુર્જરી' સંસ્થાનો તા. ૨૪ ડિસેમ્બરના રોજ ગુજરાતના રાજ્યપાલશ્રીના મુખ્ય અતિથિવિશેષપદે યોજાઈ ગયેલ ૧૯૯૫નાં વિશ્વ ગુર્જરી ઍવૉર્ડ-પ્રદાન સમારંભમાં જે ત્રણ વિશિષ્ટ ગુજરાતીઓ સન્માનીત થયા છે તેમાં સમાજસેવક અને વિશ્વ-ઉદ્યોગપતિ શ્રી મનુભાઈ માધવાણી, ગુજરાતી સુગમ સંગીતના સર્જક શ્રી પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાય તથા છબીકલા ક્ષેત્રે આંતરરાષ્ટ્રિય ખ્યાતિપ્રાપ્ત ગાંધીયુગીન તસવીર-કલાકાર એવા શ્રી જગન મહેતાનો સમાવેશ થાય છે. એમની તસવીરોથી 'કુમાર'ના ભાવકો પરિચિત છે જ.

તા. ૧૧ મે, ૧૯૦૯માં વિરમગામમાં જન્મેલા જગન મહેતાએ ૧૯૨૯માં કલાગુરુ શ્રી રવિશંકર રાવળ પાસે ચિત્રકલાનું અધ્યયન કરી સ્કૉલરશિપ મળતાં ૧૯૩૪માં ફોટોગ્રાફીના અભ્યાસાર્થે વિયેનાની મુલાકાત લીધી. ૧૯૩૯થી ૫૩ સુધી અમદાવાદમાં સ્ટૂડિઓ સ્થાપી વ્યાવસાયિક ફોટોગ્રાફી કરી. ૧૯૫૭ થી ૬૭ એક દસકો તેમણે મુંબઈના પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ મ્યૂઝીઅમમાં ફોટોગ્રાફર તરીકે સેવા આપી અને વિવિધ અગ્રણી શહેરોનાં મ્યૂઝીઅમોમાં રહેલી પુરાતત્ત્વીય કૃતિઓનું ફોટો-દસ્તાવેજીકરણ કર્યું. ૧૯૬૮માં એન.આઈ.ડી. અમદાવાદ માટે વિ. નેહરુ વિષયક બહુમૂલ્ય તસવીર-પ્રદર્શન તૈયાર કરી આપ્યું અને ૧૯૬૯થી '૭૪ સુધી અમદાવાદની શેઠ ચી. ન. કલામહાવિદ્યાલયમાં ફોટોગ્રાફી શીખવી. શ્રી જગન મહેતાનું રાષ્ટ્રિય દૃષ્ટિએ બહુમૂલ્ય પ્રદાન તે ગાંધીબાપુના વિવિધ મનોભાવો તથા જીવનપ્રસંગોને ચિરંજીવ કરતી તસવીરોનું છે. અમદાવાદ, જયપુર, દિલ્હી અને મુંબઈ ઉપરાંત છે કે

(અનુસંધાન પાન ૨૮ ઉપર)

શ્વાનસૃષ્ટિ

ગ્રેહાઉન્ડની એક બીજી જાત પણ છે. આ છે ઇટાલિયન ગ્રેહાઉન્ડ. મૂળ તો શ્વાનની આ જાત મધ્ય યુરોપની છે. ટ્યૂડર વંશ દરમિયાન આ ગ્રેહાઉન્ડ બ્રિટનમાં આયાત થયો. આની ઊંચાઈ ૧૦ ઈંચ હોય છે અને વજન ૭ રતલ જેટલું. સામાન્ય રીતે તે રાખોડી અને શ્વેત-રાખોડી ધાબાવાળા રંગનો હોય છે. વળી, તે ભૂરા અને શ્વેત રંગનો પણ જોવા મળે છે. એની રુવાંટી ટૂંકી તથા ખૂબ સુંવાળી અને ચીકણી લાગે છે. □

A પૂર્ણ શતાંકવાળી સદીઓ

૧	૨	૩	૪
૧૬૦૦	૧૭૦૦	૧૮૦૦	૧૯૦૦
૨૦૦૦	૨૧૦૦	૨૨૦૦	૨૩૦૦
૨૪૦૦	૨૫૦૦	૨૬૦૦	૨૭૦૦
૨૮૦૦	૨૯૦૦	૩૦૦૦	૩૧૦૦
૩૨૦૦	૩૩૦૦	૩૪૦૦	૩૫૦૦
૩૬૦૦	૩૭૦૦	૩૮૦૦	૩૯૦૦
૪૦૦૦	૪૧૦૦	૪૨૦૦	૪૩૦૦
૪૪૦૦	૪૫૦૦	૪૬૦૦	૪૭૦૦
૪૮૦૦	૪૯૦૦	૫૦૦૦	૫૧૦૦

B અકારાદિ ક્રમ વર્ષના છેલ્લા બે આંક

	1	2	3	4				
	અ	ક	ડ	ગ	૦	૨૮	૫૬	૮૪
	ગ	બ	ઈ	ફ	૧	૨૯	૫૭	૮૫
	ફ	અ	ક	ડ	૨	૩૦	૫૮	૮૬
	ડ	ગ	બ	ઈ	૩	૩૧	૫૯	૮૭
	ક	ડ	ગ	બ	૪	૩૨	૬૦	૮૮
૫	બ	ઈ	ફ	અ	૫	૩૩	૬૧	૮૯
	અ	ક	ડ	ગ	૬	૩૪	૬૨	૯૦
	ગ	બ	ઈ	ફ	૭	૩૫	૬૩	૯૧
	ડ	ગ	બ	ઈ	૮	૩૬	૬૪	૯૨
	ઈ	ફ	અ	ક	૯	૩૭	૬૫	૯૩
૧૦	ક	ડ	ગ	બ	૧૦	૩૮	૬૬	૯૪
	બ	ઈ	ફ	અ	૧૧	૩૯	૬૭	૯૫
	ગ	બ	ઈ	ફ	૧૨	૪૦	૬૮	૯૬
	ફ	અ	ક	ડ	૧૩	૪૧	૬૯	૯૭
	ડ	ગ	બ	ઈ	૧૪	૪૨	૭૦	૯૮
૧૫	ઈ	ફ	અ	ક	૧૫	૪૩	૭૧	૯૯
	બ	ઈ	ફ	અ	૧૬	૪૪	૭૨	
	અ	ક	ડ	ગ	૧૭	૪૫	૭૩	
	ગ	બ	ઈ	ફ	૧૮	૪૬	૭૪	
	ફ	અ	ક	ડ	૧૯	૪૭	૭૫	
૨૦	ઈ	ગ	અ	ક	૨૦	૪૮	૭૬	
	ક	ડ	ગ	બ	૨૧	૪૯	૭૭	
	બ	ઈ	ફ	અ	૨૨	૫૦	૭૮	
	અ	ક	ડ	ગ	૨૩	૫૧	૭૯	
	ફ	અ	ક	ડ	૨૪	૫૨	૮૦	
૨૫	ડ	ગ	બ	ઈ	૨૫	૫૩	૮૧	
	ઈ	ફ	અ	ક	૨૬	૫૪	૮૨	
	ક	ડ	ગ	બ	૨૭	૫૫	૮૩	

C માસ (લીપ યર)

જાન્યુ.	....	ઑક્ટ.	ગ	ફ	ડ	ઈ	ક	બ	અ
ફેબ્રુ.	માર્ચ	નવે.	ક	બ	અ	ગ	ફ	ડ	ઈ
જાન્યુ.	એપ્રિલ	જુલાઈ	ફ	ડ	ઈ	ક	બ	અ	ગ
...	મે	...	અ	ગ	ફ	ડ	ઈ	ક	બ
...	જૂન	...	ઈ	ક	બ	અ	ગ	ફ	ડ
ફેબ્રુ	...	ઑગસ્ટ	બ	અ	ગ	ફ	ડ	ઈ	ક
સપ્ટે.	...	ડિસેમ્બર	ડ	ઈ	ક	બ	અ	ગ	ફ

તારીખ					દિવસ						
૧	૮	૧૫	૨૨	૨૯	સોમ	મંગળ	બુધ	ગુરુ	શુક્ર	શનિ	રવિ
૨	૯	૧૬	૨૩	૩૦	મંગળ	બુધ	ગુરુ	શુક્ર	શનિ	રવિ	સોમ
૩	૧૦	૧૭	૨૪	૩૧	બુધ	ગુરુ	શુક્ર	શનિ	રવિ	સોમ	મંગળ
૪	૧૧	૧૮	૨૫		ગુરુ	શુક્ર	શનિ	રવિ	સોમ	મંગળ	બુધ
૫	૧૨	૧૯	૨૬		શુક્ર	શનિ	રવિ	સોમ	મંગળ	બુધ	ગુરુ
૬	૧૩	૨૦	૨૭		શનિ	રવિ	સોમ	મંગળ	બુધ	ગુરુ	શુક્ર
૭	૧૪	૨૧	૨૮		રવિ	સોમ	મંગળ	બુધ	ગુરુ	શુક્ર	શનિ

કાયમી કૅલેન્ડર

પરપેચ્યુઅલ કે ઈન્ફીનેટ કૅલેન્ડર એ ગણિતગમ્મતનો અનોખો પ્રકાર છે અને ઘણાને તેમાં રસ પડતો હોય છે, જ્યારે સામાન્ય જનને એ એક ચમત્કારી રચના લાગે છે. અહીં એક એવું કૅલેન્ડર આપ્યું છે જેના પરથી કઈ તારીખે કયો વાર આવશે તે જાણી શકાય છે. ભાઈ પ્રફુલ્લ એ. પરીખે તે બનાવ્યું છે અને જોતાં જ સમજાશે કે એ કેટલી મહેનત લઈને તૈયાર કર્યું હશે ! દા.ત. ૧૫મી ઑગસ્ટ ૧૯૪૭ના રોજ કયો વાર આવે છે એ જાણવું છે, તો એ માટે પ્રથમ સૈકાના પૂર્ણ વર્ષો જેવા કે ૧૬૦૦, ૧૭૦૦ વગેરે દર્શાવતો કોઠો A જુઓ. પછી B કોઠામાં સૈકાના વર્ષના છેલ્લા બે આંકડા, જેમ કે ૧૯૪૭ - માં ૪૭ અને અંગ્રેજી અક્ષરો આપ્યા છે તેમાં જુઓ. C નંબરનો કોઠો તારીખ અને વાર દર્શાવે છે.

હવે આપણો સવાલ. A કોઠામાં ૪થા ખાનામાં ૧૯૦૦નું વર્ષ આપ્યું છે. હવે ૧૯૪૭ના વર્ષના છેલ્લા બે આંકડા ૪૭ કોઠા Bમાં આપ્યા છે તે શોધી કાઢો અને ત્યાર પછી ઉપરના ૧૯૦૦ની બરાબર નીચે ૪થા ખાનામાં અને ૪૭ની સામે જોતાં તે બંને જ્યાં મળે છે ત્યાં 'ડ' લખેલો જણાશે.

હવે C મહિનાનાં ખાનાંઓમાંથી ઑગસ્ટ મહિનો શોધી તેની સામે ઉપર દર્શાવેલો 'ડ' અક્ષર ક્યાં મળે છે તે શોધી કાઢો.

અને છેવટે તારીખના ખાનામાંથી ૧૫મી તારીખ શોધી કાઢી તેની સામે આવેલો 'ડ' અક્ષર નીચે તેને ક્યાં મળે છે તે શોધો. ત્યાં આગળ શુક્રવાર જોવા મળશે. આથી ૧૫મી ઑગસ્ટ ૧૯૪૭ના રોજ શુક્રવાર હતો તેમ નક્કી થશે. ☐

જો તોકો કાંટા બુવે તોઈ બોવ તું ફૂલ,
તાકો ફૂલ કો ફૂલ હૈ વાકો હૈ તિરશૂલ
કબીર

દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજી જ્યારે જૂનિઅર વકીલ હતા ત્યારની વાત છે. એમના એક અસીલના કેસમાં જમેઉધારની રકમ સરતચૂકથી ઊલટી લેવાઈ ગઈ હતી. પંચની આ ભૂલ સામેના પક્ષના ધ્યાનમાં આવી જતાં એની વિરુદ્ધ અરજી કરી હતી. સીનિઅર વકીલે ગાંધીજીને પોતાના અસીલની ભૂલ કબૂલ ના કરવા કહ્યું. ગાંધીજી કહે, 'આ કેસમાં રહેલી ભૂલ કબૂલ થવી જ જોઈએ.' મોટા વકીલે બધું ગાંધીજી પર છોડ્યું. અસીલે પણ ગાંધીજીની વાત સ્વીકારી. ગાંધીજીએ પોતાના અસીલની ભૂલનો સ્વીકાર કર્યો અને સત્ય જાળવ્યું. ન્યાયાધીશે ગાંધીજીની સચ્ચાઈ સ્વીકારી અને એ વાતે તેમના અસીલને નુકસાન ના થયું. ગાંધીજી લખે છે, 'અસીલ અને મોટા વકીલ રાજી થયા, ને વકીલાતના કામમાં પણ સત્ય જાળવીને કામ થઈ શકે એવી મારી માન્યતા દૃઢ થઈ.' ગાંધીજીનું જીવન એટલે સત્યોપાસના, એની આ વાતથી પ્રતીતિ થાય છે.

* * *

આઈ.એ.એસ. (ઇન્ડિયન એડમિનિસ્ટ્રેટિવ સર્વિસ) એટલે કે 'ભારતીય પ્રશાસનિક સેવા'ની પદવી ભારતમાં ઑક્ટોબર ૧૯૪૬માં શરૂ થઈ તે પહેલાં ૧૮૫૩થી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની આઈ.સી.એસ. (ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસ)ની પદવી ચલણી હતી.

* * *

ફ્રાન્સના એક ચિત્રકાર કન લાહિતે પિત્રાસોઉએ બસો મીટર લાંબા અને પચાસ મીટર પહોળા કૅનવાસ પર એક મોટું ચિત્ર બનાવેલું. આ ચિત્ર તૈયાર કરવા માટે ત્રણ ટન જેટલો રંગ અને પાંચ ટન જેટલા કૅનવાસનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલો.

* * *

લીંડીપીપર, સિંધવ અને જીરાનું ચૂર્ણ દંતમંજન તરીકે વાપરવાથી દાંતના રોગ અટકી શકે છે.

* * *

વિશ્વની સૌથી વૃદ્ધ જીવંત મહિલા જીન કાલ્મેન્ટ ૧૨૩ની વયે ગયા ઑક્ટોબર

માસમાં 'ગીનેસ બુક ઑફ રેકૉર્ડ્ઝ'ના પ્રમાણપત્ર સાથે પોતાના ઘરમાં.

* * *

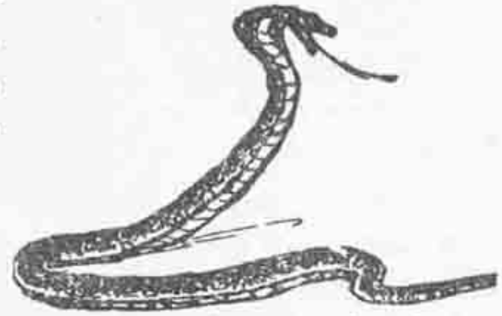
વિલાયતમાં હતા ત્યારે મહાત્મા ગાંધી જે ગીતા વાંચતા અને જેના પર તેમની સહી છે તે પ્રત હમણાં જ લંડનમાં હરરાજી થતાં માધવાણી પરિવારે દસહજાર પાઉણ્ડની કિંમતે ખરીદી છે.

* * *

બ્રાઝીલનાં ગીચ જંગલોમાં 'મૉર્નિંગ ટ્રી' નામના વૃક્ષમાંથી આખો દિવસ એક પ્રકારનું સંગીત વાગ્યા જ કરે છે. સાંજે આ વૃક્ષમાંથી રડવા જેવો અવાજ આવે છે.

* * *

સાપના મુખમાં ઊંડે 'જેકોબ્સન્સ ઑર્ગન' નામનો એક અવયવ હોય છે,

જેનાથી સાપ ઓછી ગંધ હોય તો પણ પારખી શકે છે. આ ગંધ મેળવવા સાપ પોતાની જીભ અંદર-બહાર કર્યા કરે છે.

* * *

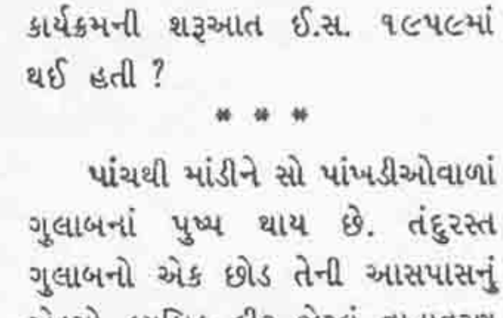
જાણો છો કે ભારતમાં ટેલિવિઝનના કાર્યક્રમની શરૂઆત ઈ.સ. ૧૯૫૯માં થઈ હતી ?

* * *

પાંચથી માંડીને સો પાંખડીઓવાળાં ગુલાબનાં પુષ્પ થાય છે. તંદુરસ્ત ગુલાબનો એક છોડ તેની આસપાસનું એકસો ક્યુબિક ફીટ જેટલું વાતાવરણ શુદ્ધ રાખી શકે છે.

* * *

ગણિતગમ્મત : ૬૩ × ૧૨ = ૨૧ × ૩૬
૪૨ × ૧૨ = ૨૧ × ૨૪
૬૨ × ૧૩ = ૩૧ × ૨૬
અહીં રકમ ઉલટાવેલી છે છતાં ગુણાકાર બંનેનો સરખો આવે છે !

કલાકણિકા : બ્લ્યુ પુષ્પો અને ઘાસની ડિઝાઈનવાળી એનામલ કરેલી પોર્સલીનની પંખાના આકારની તાસક, જે જાપાનના ૧૬૬૪ થી ૧૭૧૪માં થઈ ગએલા એક ખાસ કલાકાર કેન્ઝાને કરેલી છે. આ પ્રકારની જાપાનની વિશિષ્ટ પૉટરી માટે તે વિખ્યાત હતો.

ભેંકાર ભાવિનો પૂર્વાભાસ : 'ડિઝાસ્ટર' નામક ચિત્રશ્રેણીનું પહેલું જ ચિત્ર (એચિંગ). તેમાં ફ્રાંસિસ્કો ગોયાએ ફાટેલાં કપડાં સાથે આંખો આકાશ તરફ માંડેલો ઝૂકેલો પુરુષ દર્શાવી આવનાર ભાવિનો નિર્દેશ કર્યો છે.

ગોયા ઈ. ૧૭૫૦માં જન્મ્યો છતાં તેની કલા ૧૯મી સદીની હતી. એ પોતાના સમયનો મહાન ચિત્રકાર હતો અને એટલો જ પ્રભાવશાળી. એની પદ્ધતિ ૧૯મી સદીની શરૂઆતની રોમૅન્ટિક શૈલીની હતી. ફ્યૂડલ સ્પેઈનની એ પેદાશ હતો. એણે ત્યારનાં દરબાર અને દરબારીઓનાં ચિત્રો તો કર્યાં છે, પણ પોતાની ખાસ રીતે અને પોતાની તેઓ પ્રત્યેની ઘૃણાથી. એણે સળગતા પુરાવા રૂપ નેપોલિયનના તેના દેશ પરના આક્રમણને પણ આલેખ્યો છે. એ ચિત્રો સામાજિક કટાક્ષ કરતાં હોય છે, અને લાગણીથી ભરપૂર અભિવ્યક્તિ કરે છે, અથવા ક્યારેક બંને. અને આ બધાં ઉપરાંત, જુદાં કાલ્પનિક ચિત્રો પણ કર્યાં છે; જેમાં તેણે ડાકણો, રાક્ષસો વગેરેને એટલાં તો સરસ રીતે આલેખ્યાં છે કે રોમૅન્ટિક લાગે. તેમાંની બે શ્રેણીઓ વધુ ખ્યાત છે – 'કેપ્ટ્રીઆઝ' અને 'ડિઝાસ્ટર ઑફ વૉર્સ'. 'ડિઝાસ્ટર્સ' નામની તેની બીજી પણ એક શ્રેણીમાં એણે નૅપોલિયનના સ્પેઈન પરના આક્રમણની ભયંકરતા રજૂ કરી છે, જેનું પ્રથમ ચિત્ર ઉપર આપ્યું છે.